

TÜSKÉS GÁBOR

A MAGYAR *FORTUNATUS*-VÁLTOZATOK

Az első eredeti német prózaregény két, egymástól jelentősen különböző változatban, a magyar irodalom két, egymást követő korszakában jutott el a közönséghez. Először egy verses feldolgozásban, amely az első német kiadás után mintegy hetven évvel, 1577 és 1583 között jelent meg,¹ míg az ettől független prózafordítás újabb hetven év múlva, 1651-ben látott napvilágot.² Míg azonban a verses változat nem jelent meg újra az 1930-as kritikai kiadásig, a prózafordítás számos további kiadást, ponyvakiadást, átdolgozást és modernizálást ért meg egészen a legutóbbi időkig. Paradox helyzet, hogy az eredetihez időben közelebb álló verses feldolgozás műfaját, tartalmát, szemléletét és esztétikai minőségét tekintve egyaránt jóval távolabb áll a német eredetitől, mint a későbbi prózafordítás.

A két *Fortunatus*-változat jelzi a magyarországi olvasóközönség irodalmi igényének viszonylag késői elmozdulását a verses, gyakran még énekelt históriától a verses regény, illetőleg a prózai olvasmány irányába,³ s mutatja az azonos forrásra visszanyúló szövegek eltérő irodalmi funkcióit. A verses adaptáció a magyar verses epika 16. századi történetének különleges darabja és a téma legkorábbi idegen nyelvű feldolgozása egy másik műfajban. Ez egyben aláhúzza a prózaregény nyitottságát más műfajok felé. A próza-

¹ *Az Fortunatusrol valo szép historia, ének szerént szereze...*, [Kolozsvar, Heltai Gáspárné, 1577–1583] (RMK I, 343 = RMNy 461); szövegkiadása: *Régi magyar költők tára: XVI. század*, kiad. DÉZSI Lajos, VIII, Bp., 1930, 337–499 (a továbbiakban: DÉZSI 1930). A kiadvány címlapmetszetéhez vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvari könyvdíszek*, Művészettörténeti Értesítő, 6(1957), 141–160, itt: 148, 40. kép; SZÁNTÓ Tibor, *A szép magyar könyv*, Bp., 1974, 71. kép. A címlapmetszet és a két illusztráció független a prózaregény 16. századi német kiadásainak fametszeteitől. Az 1509-es *Fortunatus*-kiadás illusztrációinak továbbéléséhez lásd Manuel BRAUN, *Illustration, Dekoration und das allmähliche Verschwinden der Bilder aus dem Roman (1471–1700) = Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, eds. Karl A. E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden–Boston, 2005, 369–408. – A prózaregény fogalmához vö. Jan-Dirk MÜLLER, *Augsburger Drucke von Prosaromanen im 15. und 16. Jahrhundert = Augsburger Buchdruck und Verlagswesen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsgg. Helmut GIER, Johannes JANOTA, Wiesbaden, 1997, 337–352. – A tanulmány kéziratához fűzött megjegyzésért Jankovics Józsefnek mondok köszönetet.

² *Az Fortunatusrol iratott igen szep nyajas beszédü könyvetske...*, [Löcse, Brewer], 1651 (RMK I, 848 = RMNy 2375); szövegkiadása: LÁZÁR Béla, *A Fortunatus-mese az irodalomban*, EPhK, 1890, II. pótk., 335–504, itt: 399–504 (a továbbiakban: LÁZÁR 1890).

³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 301 (BÁN Imre).

fordítás a legkorábbi 17. századi szépprózai elbeszélés magyar nyelven, mely fontos szerepet játszott a fikciós próza történetében. Jelentőségét növeli, hogy a magyar irodalomban nem született meg az egykorú események nyomán írt, a korabeli viszonyokat bemutató, pikareszk motívumokra épülő barokk regény.⁴ A prózaregények fordításai nagymértékben hozzájárultak a szépprózai stílus kibontakozásához, s előkelő hely illeti meg őket a regény 17. századi előzményei között.

A két *Fortunatus*-változatot együtt, nemzetközi összefüggésben – egyetlen korai kivételtől eltekintve⁵ – eddig nem vizsgálták, annak ellenére, hogy módszeres összevetésük a német eredetivel hozzájárulhat a kora újkori német–magyar irodalmi kapcsolatok történetének jobb megismeréséhez. Az elemzés elősegítheti a tárgy- és recepciótörténeti összefüggések mélyebb megértését, hozzájárulhat a verses feldolgozás és a prózafordítás eddiginél pontosabb irodalomtörténeti elhelyezéséhez, egyben serkentheti a magyar változatok és a korabeli más nyelvű adaptációk viszonyának meghatározását. Míg az angol, cseh, lengyel és jiddis nyelvű *Fortunatus*-adaptációkról már készültek összehasonlító tanulmányok,⁶ a magyar változatokról nincs ilyen áttekintés.

A munkát jelentősen nehezíti, hogy a két szöveg kritikai kiadása közül az egyik 1890-ben, a másik 1930-ban jelent meg, s egyik sem felel meg a mai történeti-kritikai igényeknek. A prózafordítást kiadó és disszertációjának eredményeit németül is publikáló Lázár Béla tévedéseinek egy részét a későbbi kutatás ugyan helyreigazította, ez azonban nem jelent meg német nyelven.⁷ A Hans-Gert Roloff-féle *Fortunatus*-kiadás függelékében közölt bibliográfia regisztrálja ugyan a magyar nyelvű verses változatot, de nem a feldolgozások, hanem a fordítások között tünteti föl, s nem jelzi a prózafordítás összes kiadását sem.⁸ Az *Enzyklopädie des Märchens Fortunatus*-szócikke meg sem említi a verses feldolgozást, amely pedig éppen a népszerű elbeszélő témák és motívumok története szempontjából nem elhanyagolható.⁹ A prózai változat modernizált szövege kétszer

⁴ *Uo.*, 304.

⁵ LÁZÁR 1890, 362–372; Béla LÁZÁR, *Über das Fortunatusmärchen*, Ungarische Revue, 13(1893), 334–348; 15(1895), 461–477, 692–716, itt: 469–477; vö. továbbá Uő, *Über das Fortunatus-Märchen*, Leipzig, 1897.

⁶ A. F. LANGE, *On the Relation of Old Fortunatus to the Volksbuch*, Modern Language Notes, 18(1903), 141–144; Josef HRABÁK, *Zum stilistischen Aufbau des tschechischen „Fortunatus“*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin: Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 16(1967), 759–762; *Fortunatus*, k vydání připravil a úvod napsal Josef HRABÁK, Praha, 1970; Josef MATL, *Deutsche Volksbücher bei den Slawen*, Germanisch-Romanische Monatsschrift, N. F., 5(1955), H. 3, 193–212; Jurij STRIEDTER, *Der polnische „Fortunatus“ und seine deutsche Vorlage*, Zeitschrift für slavische Philologie, 29(1961), 32–91; *Fortunatus: Die Bearbeitung und Umschrift eines spätmittelalterlichen deutschen Prosa-romans für jüdisches Publikum*, Hrsg. John A. HOWARD, Würzburg, 1991.

⁷ BLEYER Jakab, *Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije*, EPhK, 31(1907), 729–746; vö. HEINRICH Gusztáv, *A Fortunatus-mese eredete*, ItK, 26(1916), 153–157.

⁸ *Fortunatus: Studienausgabe. Nach der editio princeps von 1509, mit Materialien zum Verständnis des Textes*, Hrsg. Hans-Gert ROLOFF, Stuttgart, 1981, 340–342.

⁹ *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, V., Hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, 1987, Sp. 7–14 (Hans-Jörg UTHNER).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

is megjelent az 1980-as években,¹⁰ ezek fő érdeme, hogy újból hozzáférhetővé tették az eredeti szöveget, megkezdték az újraértékelést és ráirányították a figyelmet a mű esztétikai értékeire.

A verses feldolgozás keletkezése és műfaj történeti kontextusa

A verses feldolgozás költője jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a német prózaregény szerzője, annak ellenére, hogy a szövegben elég sokat elárul magáról, s társadalmi helyzete, érdeklődése, műveltsége és szellemi képességei viszonylag pontosan meghatározhatók. A személyével kapcsolatban eddig felmerült egyetlen nevet, Heltai Gáspárét, a későbbi kutatásban különböző okok miatt elvetették, illetőleg kevésbé tartották valószínűnek szerzőségét.¹¹ Heltai szerzősége nagy biztonsággal kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy a prózájában fellelhető jellegzetes germanizmusoknak¹² nincs nyomuk a verses feldolgozás szövegében. Heltai nevének fölvetését az is motiválhatta, hogy a mű néhány évvel halála után, az ő nyomdájában látott napvilágot. Ez a tény azonban inkább nehezíti az azonosítást, mivel a Heltai-nyomda törekedett a következetes írásmód alkalmazására kiadványaiban, s a szöveg nyelvi, helyesírási sajátosságai nem adnak támpontot a szerző meghatározásához.¹³

A 16. századi verses históriák, fordítások és átköltések szerzői többnyire nyomdászok, papok és iskolamesterek voltak, s a verses *Fortunatus* költőjét is minden valószínűség szerint a protestáns lelkészek körében kell keresnünk.¹⁴ A szöveg tanúsága szerint nem volt átfogó humanista műveltsége, de kedvelte az ismert antik és bibliai példákat, hivatkozásokat, s határozott írói elképzeléssel és szerzői tudatossággal, a reformáció irányzatai belül közelebről nem meghatározható felekezeti öntudattal és kialakult erkölcsi nézetekkel rendelkezett. Lehetséges, hogy evangélikus volt, mivel a szentek példáját említi a házassággal kapcsolatos egyik fejtegetésében (1777–1778). Maga állítja, hogy járt Szebenben, az erdélyi szászok egyik központjában, s ott ismerte meg Fortunatus

¹⁰ *Fortunatus és Magelóna históriája*, gond., bev., jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., 1984, 23–189; *Magyar elbeszélők: 16–18. század*, vál. GYENIS Vilmos, S. SÁRDI Margit, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1986 (Magyar Remekírók), 204–324, 1072–1077.

¹¹ LÁZÁR 1890, 366–369; DÉZSI 1930, 496.

¹² VELCSOV Mártonné, *Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben (Az elbeszélő múlt vallomása)*, Nyelvészeti Dolgozatok (Szeged), 171. sz. (1979), 47–70.

¹³ Molnár József szűkszavú megjegyzése szerint „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító.” MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Bp., 1963, 112. A közölt táblázatok tanúsága szerint azonban Molnár csupán a fő nyelvi tendenciákat vizsgálta. Szathmári István kérésre ismét megvizsgálta a szöveg nyelvi sajátosságait és összevetette ezeket Heltai műveivel. Következtetése szerint Heltai nyelvének fontos vonásai hiányoznak, illetőleg másként fordulnak elő a *Fortunatus* szövegében. Vö. továbbá B. GERGELY Piroska, *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből*, Magyar Nyelvjárások, 38(2000), 41–50.

¹⁴ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR 1890, 340; DÉZSI 1930, 495–496.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

történetét: „Gondolatból azért nem szinte ezt irtam, / Ezt irtván németből Szebenben hallottam” (3399–3400).¹⁵

A költőt érdekelte a népek és nyelvek eredeztetése, köztük a magyaré, foglalkoztatta a nemesség keletkezésének kérdése, s kemény szavakkal bírálta a deák rend irigységét, a királyok és nemesek házassági szokásait. Jól ismerte és a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasság igazolására beillesztette művébe Telamon király 1578-ban Kolozsvárott megjelent históriájának összefoglalását. Egyik megjegyzése szerint nemcsak értett németül, de németek között is forgott (612). A magyar múlttal és jelennel kapcsolatos szórványos utalásai határozott, de bizonyos távolságtartást jelző magyarságtudatról tanúskodnak. Munkájával kettős célt tűzött maga elé: tanítani és szórakoztatni akarta olvasóit, közülük is elsősorban az ifjakat és az udvari rend tagjait.

A feldolgozás megjelentetését kellően indokolt megfontolások alapján az 1577–1583 közötti évekre tette a kutatás.¹⁶ Ami a szöveg keletkezési idejét illeti, elvben nem zárható ki az 1578 előtti keletkezés sem, mivel a verses históriák egy részét megjelenésük előtt több évvel, sőt évtizeddel korábban szerezték. Ebben az esetben azonban fel kellene tételeznünk Telamon király a szövegben idézett históriájának egy mára elveszett korábbi kiadását, illetőleg kézíratos formában való ismeretét.

A szerző többször utal német forrására a szövegben (pl. 267, 727).¹⁷ Dézsi Lajos felvetése, mely szerint a feldolgozás forrása lényegesen különbözhetett a német „népkönyv”-től, „talán annak csak kivonata volt”,¹⁸ nem állja meg a helyét, mivel a prózaregénynek 1583 előtt nem készült kivonatos változata. Az ún. frankfurti csoport kiadásai tartalmaznak ugyan kisebb rövidítéseket, ezek azonban nem érintik az elbeszélés menetét.¹⁹ A feldolgozás szerkezeti és tartalmi szempontból egyaránt nagymértékben eltávolodott az eredetitől, a cselekmény elemeinek csak egy részét vette át, ezért ebben az esetben nincs értelme felvetni a forrásul használt konkrét kiadás kérdését. Csupán feltételezhető, hogy a használt kiadás nem az első kiadást viszonylag pontosan követő ún. augsburgi csoportból, hanem az 1551-től kezdődő ún. frankfurti csoportnak a feldolgo-

¹⁵ A szövegbeli számok a továbbiakban a Dézsi-féle kiadás sorszámozására utalnak. – A német nyelvű *Fortunatus*-kiadások Erdélyben fennmaradt jelenleg ismert egyetlen példánya a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: *Fortunatus mit seinem Seckel und Wuensch-Huetlein, Wie er dasselbe bekommen, und ihm damit ergangen, in einer überaus lustigen Lebens-Beschreibung vorgestellt, Mit schönen Figuren gezieret*, h. n., é. n. Jelzet: U 73.271. A címleírás alapján a példány a Roloff-féle bibliográfia egyik év nélküli, 17. századra datált kiadásával azonosítható, melyből a Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin őriz további példányt. *Fortunatus* (8. jegyzet), 328. A tartós használat nyomait mutató kolozsvári példány címlapján „Sz. K. Szász István” tulajdonosi bejegyzés olvasható, a 146–147. lapok közé láthatóan beillesztettek néhány kézírásos levelet, de utólag kivágták. (Az autopsziát Tar Gabriella Nórának köszönöm.) – Az erdélyi szász lakosság történeti könyvtárainak jelenleg ismert katalógusaiban és könyvjegyzékeiben nem fordulnak elő német nyelvű *Fortunatus*-kiadások. (Verók Attila szíves közlése, mintegy 2000 lapnyi forrásanyag áttekintése alapján.) Vö. VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulmányai = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, 2006, 22–42.

¹⁶ Vö. az RMNy 461. sz. tétel megjegyzéseit.

¹⁷ LÁZÁR 1890, 371.

¹⁸ DÉZSI 1930, 497.

¹⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 47–50.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

zás megjelenési idejéhez közeli kiadásai közül került ki. A megjelenést megelőző utolsó frankfurti kiadás 1570-ben látott napvilágot. A szöveg idézett utalása alapján a forrás közvetítésében számításba kell vennünk az erdélyi szász lakosság szerepét.

Az összesen 3408 tizenkét szótagú sorból, azaz 852 négysoros strófából álló verses *Fortunatus* a német prózaregény cselekménye és elbeszélő motívumai egy részének felhasználásával, átalakításával és jelentős mértékű kibővítésével készült, moralizáló célzatú szuverén átköltés. Műfaját tekintve sajátos átmenetet alkot a verses elbeszélés, a verses história (az ún. históriás ének) és a verses regény között; több szempontból az utóbbihoz áll közelebb. Különböző eredetű műfaji minták találkoznak össze benne, s ezzel jelzi a középkori verses elbeszélő formák továbbélését és lassú átalakulását a 16. század második felében.

A verses forma választását az magyarázza, hogy egyrészt jól megfelelt a szóbeli előadás követelményének. Másrészt ebben az időszakban a magyar nyelvű írásbeliség viszonylag késői kialakulása és a prózára való lassú áttérés miatt ez volt az anyanyelvű szövegek hagyományos formája, s a históriás ének konvenciórendszere volt a leginkább hozzáférhető a szerzőknek és az olvasóknak.²⁰ Míg Nyugat-Európában az elbeszélő versforma ekkor jórészt már túlhaladottnak számított és elsősorban prózai történetek voltak az udvari körök szórakoztató olvasmányai, Magyarországon az epika verses formájú maradt és továbbra is versben tolmácsolták a prózai történeteket.²¹ Elbeszélő szövegek utólagos megverselésére a 15–16. századi német irodalomban is vannak példák, a szláv népeknél pedig még a 17–18. században is készültek prózaregények verses feldolgozásai.²²

A sajátos magyarországi helyzet fő oka, hogy csak a 16. század második felében alakult ki olyan széles írástudó réteg, amely számottevő mennyiségben igényelt anyanyelvű, világi tárgyú szépprózai olvasmányokat.²³ Magyar nyelvű szépprózai elbeszélést alig fél tucatot ismerünk ebből az időszakból, ezek is szinte kivétel nélkül fordítások, s a 16. században néhány kivétellel mindaz, ami nem szorosabb értelemben vett tudomány volt, Nyugat-Európaéhoz viszonyítva archaikus módon, versbe foglalva jelent meg.²⁴ A verses epikus formák, azon belül a históriás énekek alkották az irodalmi termés mennyiségileg meghatározó részét, melyek regényes válfaja a század második felében érte el virágzását. A verses regényes históriák, moralizáló történetek és krónikás énekek jelentős része a Heltai-nyomdában jelent meg; az ezeket tartalmazó kiadványok száma az 1570-es évektől nőtt meg ugrásszerűen. A verses regény kialakult formában a 17. század első évtizedében tűnt fel először.

²⁰ A továbbiakhoz lásd ORLOVSZKY Géza, *A históriás ének = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2007, 310–322.

²¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 442–443.

²² *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, III, Hrsg. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin–New York, 2003, 770–771; MATL (6. jegyzet), 197.

²³ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1133.

²⁴ BEÓTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I, Bp., 1886, 82.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

A *Fortunatus* szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy a verses históriák hatékonyan terjesztették az irodalmi műveltséget, és sokoldalúan előkészítették a magyar nyelvű humanista költészet kibontakozását.²⁵ Nagymennyiségű népszerű olvasmányanyagot bocsátottak rendelkezésre, formai újításokat eredményeztek, s mindkét irányban közvetítettek a szájhagyomány és az írásbeliség között. Jelentős részben az európai irodalomban jól ismert antik, bibliai, középkori és humanista témákat dolgoztak fel, s gyakran már meglévő prózai műveket költötték át versben. A források többnyire klasszikus auktorok nyomán született antik és késő-antik történetek, szerelmi kalandregények, középkori példázatgyűjtemények és reneszánsz novellák, köztük például a *Gesta Romanorum*, Boccaccio, Paolo Giovio, Aeneas Sylvius Piccolomini és Guido da Columna munkái. Antik eposzt és latin nyelvű humanista drámát is átdolgoztak verses históriában. Héliodórosz *Aithiopikáját* a német fordítás közvetítésével dolgozták fel verses regényben a 16–17. század fordulóján vagy a 17. század elején. A különböző témák és műfajok gyakran egy művön belül is keverednek egymással.

A *Fortunatus* szerzője szempontjából sem közömbös, hogy a históriaköltők között találhatók humanista műveltségűek, akik gyakran latin nyelvű munkákat is írtak. Névtelenségüket többnyire az óvatosság motiválta, s előfordul, hogy az elbeszélte történet vagy annak részlete a szerző sorsát példázza.²⁶ A történetek bővítése didaktikus, moralizáló és erotikus részletekkel, bibliai, mitológiai és történeti tárgyú exemplumokkal általános gyakorlatnak számított. A világi témák és korabeli események megverselése az 1560-as évektől jutott túlsúlyra, s az oktató, moralizáló szándékot lassan háttérbe szorította a szórakoztató célkitűzés. Az énekelt verses históriák műfaja a század vége felé erős hanyatlásnak indult: az énekvers-hagyomány és az énekelt olvasás gyakorlata visszaszorult, a szövegek terjedelmének megnövekedésével megszülettek a műfaj kereteit feszegető alkotások, s a század utolsó harmadában kísérletek történtek az olvasásra szánt epikus versszöveg kialakítására. A verses *Fortunatus* az egyik ilyen kísérletnek tekinthető.

Szerkezeti és cselekménybeli különbségek

A verses feldolgozás csak az alaptémában emlékeztet *Fortunatus* kalandos történetére,²⁷ s a magyar szerző a kor gyakorlatának és a műfaj hagyományainak megfelelően²⁸ csupán nyersanyagként használta és alaposan átköltötte a prózaregényt. Megtartotta az életrajzi alapformát, az utazás alaprégét azonban erősen redukálta.²⁹ Nagymértékben leegyszerűsítette, átalakította és más irányba terelte az elbeszélés szerkezetét; összevonta és tömörítette a cselekmény menetét; megváltoztatta annak tagolását és módosította a

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 404–405, 523–536.

²⁶ Vö. 20. jegyzet.

²⁷ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 7. – DÉZSI 1930, 494–495. csupán a fontosabb eltérések egy részét vette számba.

²⁸ *Széphistóriák*, utószó KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1975, 201–202.

²⁹ Vö. Renate WIEMANN, *Die Erzählstruktur im Volksbuch Fortunatus*, Hildesheim–New York, 1970, 22–35.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

főszereplő jellemét. Több mellékszereplőt és fontos részletet elhagyott; rendkívül rövidre fogta Fortunatus fiainak történetét; ugyanakkor jelentős mennyiségű új, az eredetiben nem szereplő antik, bibliai, történeti és más tudós utalást, aktuális megjegyzést, magyar vonatkozást, elbeszélő motívumot, önálló miniatűr elbeszélést és erkölcsi fejtegetést toldott be.³⁰ Leegyszerűsítette Fortunatus európai vándorlásának útvonalát, jórészt mellőzte, illetőleg megváltoztatta a hely- és személyneveket, s nem kis mértékben alakították a szöveget a fölvetett erkölcsi problémák. Az elbeszélő témák és motívumok felhasználásában nagyrészt hasonló módon járt el, mint a német szerző, azaz tetszőlegesen variált, kontaminált, változtatott meg régi és illesztett be új motívumokat. A valóság elemeinek rovására a mesei vonásokat juttatta túlsúlyra, s Fortunatus alakját meseszerűvé, sőt mitikussá növelte. Mindezzel módosította a mű alaptendenciáját, s a gazdagság és bölcsesség dilemmája helyett a származástól független érvényesülést és becsületes életpálya modellt, valamint a szülők iránti gyermeki szeretet gondolatát állította a középpontba.

A szerkezeti összevetés tanúsága szerint az első kiadásban negyvennyolc, később ötven fejezetből álló prózaregénnyel szemben a feldolgozás összesen hét részre tagolódik. A részek különböző hosszúságúak, terjedelmük 256 és 892 sor között mozog.³¹ Az I. rész önálló betoldás: a rövid figyelemfelkeltést és témamegjelölést az emberiség és a nyelvek származásának elbeszélése, valamint a magyarok eredetéről, nyelvéről és vallásáról szóló fejtegetések követik. A II. rész foglalja magában a regény első tizenhat fejezetének anyagát a Konstantinápolyba (a magyar változatban: egy király udvarába) érkezésig, de a fejezetek egy részének megfelelője hiányzik, s a cselekmény némileg másként alakul. A III. rész öleli fel a következő három fejezetet a fogadás megbüntetéséig, de egy fejezet megfelelője hiányzik, s a magyar változat több ponton eltér az eredetitől. A IV. rész feleltethető meg a következő, [20.] fejezet tartalmának Fortunatus letelepedéséről Famagustában. A magyar változatban azonban a hős egy császár szolgálatába áll, aki hálából egyetlen lányát szánja neki feleségül, s a cselekményhez hosszú fejtegetés kapcsolódik a királyok és nemesek házasságkötési rendtartásáról.

Jelentősen módosított formában a regény következő két fejezete szolgáltatja az V. rész anyagát Fortunatus lakodalmának leírásával. A VI. résszel a következő hat fejezet állítható párhuzamba, a lakodalmat követő mulatságtól az elrabolt süveg eredménytelen visszaszerzési kísérletéig a szultán által, a fejezetek egy részének azonban nincs megfelelője a magyar változatban, s a cselekmény részben másként alakul. Az utolsó, VII. rész feleltethető meg a következő két fejezet tartalmának, de itt csupán néhány motívum azonos, s új cselekményszál jelenik meg: Fortunatus visszatér szüleihez, apja bocsánatát kéri, s halálukig gondjukat viseli. A rész végén mindössze nyolc strófa foglalja össze a regény egész második részének tartalmát, Fortunatus fiainak tizenkilenc fejezetben előadott történetét, majd az eredetihez hasonlóan a tanulság megszívlelésére való felszólítás zárja az elbeszélést. A hét részre tagolás mutatja a szerző nagyfokú szerkesztői tudatos-

³⁰ Vö. LÁZÁR 1890, 370–371; DÉZSI 1930, 494–495.

³¹ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR 1890, 371–372; DÉZSI 1930, 496–497. Az RMNy 461. sz. tétel leírása tizenhat részből állónak mondja a művet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

ságát: a prózaregény elbeszélésszerkezetét vizsgáló Renate Wiemann ugyanis a művön belüli szerkezeti elemek együttes figyelembevétele alapján – a fiúk történetének leszámításával – ugyancsak hét nagy szakaszra bontotta a cselekményt.³²

A tartalmi összevetés tanúsága szerint a magyar szerző elhagyta a regény fő cselekményelemeinek és motívumainak jelentős részét. Mindjárt a történet elején, a II. részben például nem közli Fortunatus apja elszegényedésének okát (ti. pazarló életmódját), s elhallgatja, hogy a flandriai gróf (a magyar változatban király) hiába próbálta megtudni az udvarából elijesztett Fortunatus hirtelen távozásának okát. Teljes egészében hiányzik a londoni utazás a Roberti-epizóddal, s elmarad Fortuna három kérése. Ugyanígy elmarad Fortunatus lóvásárlásának, elfogásának és szabadon bocsátásának története, valamint a Szent Patrik purgatóriumában tett látogatás leírása a Velencébe történt utazással együtt. A III. részből értelemszerűen hiányzik a szegény ember lánya kiházásításának epizódja, míg a IV. részben nincs nagyobb elhagyás. Az V. részben a cselekmény említett módosítása miatt nincs meg Nimian gróf három lányának bemutatása Fortunatusnak, s ugyan-ezen okból hiányzik Fortunatus és szolgájának tanácskozása arról, hogy melyik lányt válassza a három közül. A feldolgozásban Fortunatus csupán pompás palotát építtet magának, templomot és apátságot nem, s elmarad a Cassandrának jegyajándékba vett vár és város motívuma.

A VI. részben elmarad Fortunatus és Cassandra beszélgetése Fortunatus tervezett útjáról a pogányokhoz. Elmarad Fortunatus alexandriai látogatása, továbbá hogy India királya követet küld Fortunatushoz az elloptott süveg visszaadása érdekében. Végül a VII. részben Fortunatus értelemszerűen elhallgatja Fortuna három kérését fiai előtt, s itt található a már említett legjelentősebb összevonás a fiúk történetéből.

A magyar szerző számos ponton módosította az elbeszélés menetét, s új cselekményelemeket és elbeszélő motívumokat illesztett a történetbe. Ilyen mindjárt az I. részben az emberiség vízözön utáni őstörténetének elbeszélése. Az elbeszélésbe a költő beleszövi néhány európai nyelv fiktív eredetét, az ázsiai népekről szólva megemlíti a maguknak óriási talpukkal árnyékot tartó emberek motívumát, s utal a „magyarok nyakán” jelenleg élő ázsiai népekre, azaz a török hódításra. Előadja a magyar nyelv állítólagos babiloni eredetét és rokonságát az avarok és hurik (hunok) nyelvével, megemlíti a magyarok származásáról vallott nézeteket Khám és Nimród, illetve Jáfet nemzetségéből. Beszél a magyarok őseinek hitetlenségéről, pogány vallásáról, továbbá arról, hogy új hazájukban Isten Jáfet fiainak értelmére hozta őket. Végül levonja a következtetést: Noé átka csak külsőleg fogott a magyarokon, azaz Isten nem veszejtette el, csak vétkeikért ostromozta őket. A történetnek ez az „ab ovo” kezdése, bibliai alapú mitizációja és genealógiai igazolása hősepikai sajátosság, amely hozzájárul Fortunatus alakjának megnöveléséhez, aláhúzza az egész elbeszélés fikcionalitását és közelebb hozza az eseményeket a magyar közönséghez.

A II. rész elején Fortunatus származását az eredetitől eltérően adja elő a szerző, mondván: bizonytalan, hogy az olasz nemzetből való-e, vagy apja csak megtelepedett

³² WIEMANN (29. jegyzet), 72–84; vö. LÁZÁR 1890, 350–360.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

jövevény volt Olaszországban. Ezt Bizánc és Róma alapításának vázlatos elbeszélése követi, majd a nemesi rend eredetét fejtegeti. Az egyik közbevetés szerint korábban a magyaroknál sem volt ismert a nemesség, hanem a fejedelem adott „jóságot” a vitézeknek, mint az a török népeknél ma is történik. Ezt követően Fortunatus egész történetét a történelem előtti időbe transzponálja az elbeszélő, mondván: egy császár „Úrszületet előtt” egyik vitéz szolgáját, azaz Fortunatus majdani apját főnek tette meg a többi között, lakóhelyet adott neki „az városban”, s ő a császári udvarból választhatott magának feleséget. Ciprust, Famagustát és a szülők nevét nem említi. Fortunatus és apja párbeszédét tervezett vándorlásáról megelőzi a fiú anyjához intézett kérdése apja szomorúságának okáról. Útra kelésével Fortunatus célja az, hogy meggazdagodván egyszer majd gondoskodhasson szüleiről. A flandriai gróf helyett egy király főkomornyikjának szolgálatába áll, akinek halála után a király megteszi komornyiknak és fő tanácsosának. Elijesztése a királyi udvarból azonos okból és nagyjából hasonló módon megy végbe, mint a regényben; a 15 korona arany helyett ötszáz forintért, s a magyar szerző elhallgatja a ravasz szolga nevét.

A medve megölését új mesei motívumként egy oroszlán és egy sárkány megölése követi, s Fortunatus kivágja mindhárom állat nyelvét. Fortunával egy kútnál találkozik, s a kapott erszényt rútsága miatt először eldobja, majd mégis felveszi. Fontos különbség, hogy Fortuna nem sorolja fel adományait, s nem kínálja fel a választás lehetőségét. Felszólítására, hogy kérjen valamit, Fortunatus csak annyit mond, hogy apját sem tudja táplálni, mire Fortuna átadja az erszényt. Így tehát nem jön létre konfliktushelyzet, s elmarad a bölcsesség, a gazdagság és a többi adomány közti választás motívuma, ami a prózaregény egyik központi gondolata. A három szakrális-vallási-karitatív jellegű kérés elhagyása jelzi Fortuna keresztény patróna-szerepének mellőzését, és mesei vonásait állítja előtérbe.³³

Egy városba érve rongyos ruhája miatt a fogadás az istállóba utasítja Fortunatust, mire ő bőséges alamizsnát ad a koldusoknak. Egyiküket felfogadja szolgának, akinek a neve nem Lüpoldus, hanem Péter. A fogadónak bőkezűen fizet, aki erre bocsánatát kéri és befogadja. Fortunatus nagy sereget gyűjt, egy király udvarába megy, s mivel Péter nem talál szállást a városban, maga a király ad helyet neki egyik házában.

Az eredetitől nagyrészt eltérően alakul az egész III. rész cselekménye. Fortunatus gazdagon megvendégeli a király szolgáit, majd a király ebédre hívja, mire ő is meghívja a királyt udvarával együtt. Vetélkedésből többször kölcsönösen megvendégelik egymást, míg végül a király – látva Fortunatus kifogyhatatlan gazdagságát – megjegyzi, s meghagyja Fortunatus szállásadójának, rabolja el és vigye el neki a vagyonát. Ez megtörténik, de kifogyhatatlan erszénye révén Fortunatus újabb, még gazdagabb ebédet készítet a királynak. Mindez háromszor megismétlődik, míg végül Fortunatus rájön a gazda álnokságára, de nem törődik vele. Amikor a gazda negyedszer visz el mindent, megtalálja az erszényt is, de rútsága miatt elhajtja. Fortunatus megleli az erszényt, és ismét nagy ven-

³³ Hannes KÄSTNER, *Fortunatus – peregrinator mundi: Welterfahrung und Selbsterkenntnis im ersten deutschen Prosaroman der Neuzeit*, Freiburg, 1990, 46–48.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

dégséget rendez. Miután elbúcsúzik barátaitól, elfogatja és négyfelé vágatja a gazdát, teste maradványait szétszórhatja, s otthagyja a királyt. Az eltérések nyilvánvalóak: a magyar változatban nincs szó a konstantinápolyi császárkoronázásról; a gazdát nem Fortunatus szolgája öli meg már a második lopási kísérlet alkalmával, s a gazda testét nem kútba rejtik.

Az eredetitől eltérően alakul a történet folytatása a IV. részben. Fortunatus le akar telepedni, ezért egy császár szolgálatába áll. Szülei is a császár egyik városában élnek, de Fortunatus ezt elhallgatja. Sorra legyőzi a császár ellenségeit, és több országot annak uralma alá hajt. Hűsége miatt a császár teljesíteni akarja minden kívánságát, s egyetlen lányát neki szánja feleségül.

Az V. rész elején a császár hívatja, s felszólítja, kérjen tőle. Fortunatus először csak egy házhelyet kér, mire a császár neki adja az egész várost, melyben szülei laknak. Másodsorra egy kis jószágot kér, végül harmadszorra a császár lányát kéri, s őt is megkapja. A császár levélben tudatja szomszédaival lánya kiházását és meghívja őket az eljegyzésre. A levél fő gondolata a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasságkötés helyességének igazolása. Megtörténik az egybekelés, majd a császár felesége megáldja a fiatalokat. Fortunatus olyan palotát építtet Péterrel, melynek nincs párja a világon. Amikor a palota elkészül, meghívja a császárt vendégeivel együtt a menyegzőre. Együtt indulnak, de a város határába érve Fortunatus bejelentés nélkül előre megy, hogy megbeszélje Péterrel a vendégek elhelyezését, majd nagy sereggel visszaindul a császár fogadására. A császár megijed a sereg láttán, mivel ellenségnek véli, s megáll. Fortunatus egyedül megy a császár elé, aki erre megnyugszik, s bocsánatot kér a bizalmatlanságért. A palotába érve Fortunatus mindenkinek megmutatja szállását, nagy mulatság következik, majd a császár az istenek áldását kéri az ifjú párra. Három napig mulatnak; Fortunatus császárrá akarják emelni. Ebben a részben csupán a házasságkötés és az uralkodó lakodalomba történt meghívásának motívuma állítható párhuzamba a prózaregény megfelelő cselekményelemeivel. Alapvető különbség, hogy Fortunatus nem a Famagusta közelében lakó, elszegényedett gróf három lánya közül választ feleséget, hanem a császár lányát kapja jutalmul szolgálataiért.

A VI. rész elején a császár három hónapig marad Fortunatusnál, majd hazamegy. Nem sokkal első fia, Andalousa születését követően meghal a császár és felesége, s Fortunatus közakarattal császárrá emelik. Tovább növeli országát, majd megszületik második fia, János. Fortunatus hall két szomszédos király gazdagságáról; egyiküknek Ázsiában és Afrikában vannak birtokai. Fortunatus meglátogatja, és gazdagabbnak bizonyul nála. A másik India királya, aki meghívja magához Fortunatus, s felajánlja, gazdagságuk döntse el, melyikük uralkodjék ezután a másikon. Vén szolgálói tanácsára Fortunatus kevéssé kísérettel az egyik úton indul a királyhoz, egy másik úton megy a gyalogos sereg, s egy harmadikon a lovasok. Mindegyik seregben azt a hírt keltik, hogy ott van Fortunatus, majd a seregek egy rejtkehelyen találkoznak.

A király megvendégeli látogatóját, s megmutatja neki kincseit, melyeket egy nagy hegy alatt, „kilenc bóltban” rejtett el. A kilencedik „bóltban” egy ládából előveszi a varázssüveget, megmondja a „hasznát”, mire Fortunatus látja, engednie kell. Fortunatus

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

népéhez megy, majd mégis visszafordul a királyhoz, s arra hivatkozva, hogy elfelejtette a süveg színét és formáját, kéri, mutassa meg neki még egyszer. A király kezébe adja a süveget, mire ő a fejére teszi, népe között terem és gyorsan eltávozik az országból. A király üldözésére akar küldeni, de látván a hatalmas sereget, lemondanak róla. Fortunatus levelet ír a királynak és felszólítja: most már ő a gazdagabb, engedelmeskedjen neki. Az eredetiből átvett néhány motívum mellett ebben a részben különösen szembetűnő a motívumok variálása és kontaminálása új elbeszélő motívumokkal. Fortunatusból az eredetitől eltérően császár lesz, s teljesen új elem az Indiába vezető úton alkalmazott hadicsel, a süveg csellel történt megszerzése és Fortunatus királyhoz intézett levele hazatérését követően. A hős keleti útjának fő motivációja a regényben az „otiositas” és a „curiositas”,³⁴ ami itt teljesen hiányzik; a két utazás egyedüli oka a nagyobb gazdagság bizonyítása.

Csaknem teljesen új az utolsó, VII. rész cselekménye. Fortunatus beszámol barátainak az indiai király gazdagságáról, de a süvegről hallgat. Péterrel megkeresteti szüleit a városban, s ebédre készül hozzájuk. Az apa mentegeti magát szegénységük miatt, el akar menni a házból, de Péter nem engedi el őket. Háza népével együtt Fortunatus inkognitóban megy szülei házához, megmosdattatja és a fő helyre ülteti őket. Leülteti a vendégeket és elbeszéli, hogy apja és anyja az ő születése után szegényedett el. Megkérdezi apját, volt-e fia, aki erre megijed, majd elmondja életét, fia születését, eltávozását, s kijelenti, hogy már nem várja haza többé. A homlokán lévő jel alapján azonban anyja felismerni véli a fiát. Fortunatus erre felfedi kilétét, apja bocsánatát kéri, elmondja sorsát, és halálukig tartó szolgálatát ígéri szüleinek. Felesége megöleli Fortunatus anyját. Fortunatus új ruhát hozat a szülőknek, a palotába viszi őket és együtt élnek egészen a szülők haláláig.

Ezután meghal Fortunatus felesége, s szomorúságában Fortunatus is megbetegszik. Sokáig él egyedül, majd halála közelségét érezvén gyermekeit Péterrel együtt népe és szomszédai oltalmába ajánlja. Fiainak elmondja a tarsoly és a süveg történetét és „hasznát”, s figyelmezteti őket, ne osztozzanak meg rajtuk. Mindkettőt kisebbik fiának, Jánosnak adja megőrzésre, mert ő eszesebb Andalosánál. Kéri fiait, feleségüknek se fedjék fel a titkot, s más előtt soha ne vegyenek ki pénzt a tarsolyból. Ha bátyja bajba kerülne, János küldje el neki a süveget. Végül Fortunatus meghal és eltemetik.

Csak nagyon távolról emlékeztet az eredetire a két fiú történetének rendkívül rövid összegzése a befejezésben. Eszerint Andalosa vándorlása során megszeret egy lányt, akinek elárulja a tarsoly és a süveg hasznát. A lány mindkettőt elcsalja tőle. Andalosa hazatér öccséhez, elmondja neki a történeteket, mire az megszidja, majd tanácsot ad neki, hogyan szerezze vissza a varázstárgyakat kalmárnak öltözve. Andalosa a tanácsnak megfelelően szerencsésen visszaszerzi mindkettőt, s a „Végre ha nem éltek, meghóltanak vala” mesei fordulattal zárul az elbeszélés. Az eredetihez viszonyítva fontos különbség, hogy a magyar változatban az ismeretlen nevű lány mindkét varázserejű tárgyat elcsalja

³⁴ *Uo.*, 106.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

Andalosától, nincs szó a lány megbüntetéséről, Andalosa elfogásáról, a süveg elégetéséről, az erszény erőszakos elvételéről, Andalosa megöléséről és a két gróf kerékbe töréséről.

Mindez mutatja, hogy a magyar szerző tudatosan törekedett a szerkezet és a cselekmény egységének biztosítására, amikor kiküszöbölte a német eredeti néhány gondolati és cselekménybeli következtelenségét, elhagyta az összefüggéstelen mellékmotívumokat, s az epizódok laza felsorakoztatása helyett szigorúbb szerkesztésmódot alkalmazott. A Roberti-epizód elhagyása például a kereskedő-motívum csaknem teljes mellőzésével függhet össze, míg az elijesztési jelenet jó alkalmat kínált az irigységről szóló fejtegetésekre. Az áttekintés jelzi azt is, hogy a magyar szerző máshova helyezte az erkölcsi tanítás súlypontját. A bölcsesség gondolata például csak annyiban van jelen, hogy az ifjú Fortunatus mindig megfogadja szolgája bölcs tanácsát, a gazdagság pedig csupán eszközként szolgál a felemelkedésre és a szülők megsegítésére. Az a tény, hogy a szerző elhallgatja Fortunatus apja elszegényedésének okát, önmagában is jelzi, hogy a gazdagsággal való bánásmód nem központi probléma a műben. Ennek megfelelően hiányzik Fortunatus élete végén megfogalmazott panasza a gazdagság önmagában való haszontalanságáról; a cselekmény nem erre a tanulságra épül.

A társadalmi háttér és a szereplők funkcióbeli különbségei

A feldolgozás egészen más történeti, társadalmi és gazdasági feltételek között készült, mint a prózaregény. Ennek következtében számos hangsúlyeltolódás következett be az elbeszélésben. A történeti háttér elhalványulása és a fiktív elemek megerősödése mellett megfigyelhető, hogy a feldolgozás jóval szűkebb társadalmi spektrumot mutat be, mint a prózaregény. Az utóbbi egy funkcionálisan nagymértékben differenciált társadalmat és gazdaságot ábrázol, s felvonultatja szinte minden réteg képviselőjét.³⁵ Míg itt pontosan megnevezett városok hosszú sora alkotja az események színhelyeit, a magyar változatban „a város”, a városi környezet csak háttérként jelenik meg. A gazdagság fontos motívum, de nem a pénz a világ egyedüli mozgatója, s a kereskedők tevékenysége és a pénz által meghatározott, új gazdaság erősen háttérbe szorul a cselekményben.³⁶ Jóval hangsúlyosabb a „jószág”, azaz a föld birtoklása, az uralkodók és alattvalóik közti viszony ábrázolása. Fortunatus apja nem polgár, hanem egy császár vitéz szolgája, s végül maga Fortunatus is császár lesz. Az udvari, lovagi, nemesi környezet sokkal erőteljesebben van jelen, mint az eredetiben többször hangsúlyozott polgári normák és önértelmezés. A polgárság emancipációs törekvései csupán közvetve, a nemesi rend keletkezésével és a házassággal kapcsolatos erkölcsi fejtegetésekben jutnak kifejezésre. A feudális-nemesi társadalom kezdődő bomlására utal a szerző nyílt bírálata a nemesség, a deák rend és a katolikus egyház ellen, s hogy a születésen alapuló kiváltságokkal szemben a szolgálattal szerzett érdemeket hangsúlyozza. Mindez megfelel a nyugat-európai viszonylatban ek-

³⁵ Manuale BRAUN, *Ehe, Liebe, Freundschaft: Semantik der Vergesellschaftung im frühneuzeitlichen Pro-saroman*, Tübingen, 2001, 102–103.

³⁶ Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 272–273.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

kor már archaikusnak számító, későfeudális magyar társadalmi viszonyoknak, egyben jelzi a hagyományos társadalom kezdődő átalakulását.

A magyar szerző leegyszerűsítette a szereplők rendjét, s a megmaradt szerepét részben megváltoztatta. Két szereplőnek, Fortunatus szolgájának és egyik fiának magyar nevet adott, amivel közelítette őket a magyar olvasóhoz. Andolosia nevét Andalosára módosította. Míg a prózaregényben három generáció egy-egy tagja a központi alak, s Fortunatus a cselekmény kétharmadát hordozza, a feldolgozásban egyedül ő áll az egész cselekmény középpontjában. Mindkét műben ő az egyetlen példa értékű, pozitív figura, de míg az eredetiben rendkívül összetett alak, aki hosszú tanulási folyamaton megy át, a feldolgozásban egy típust képvisel és a tanulási folyamat jelentősen lerövidül.³⁷ A regényben lényegében mindvégig megmarad a polgári, kereskedői szférában, míg a feldolgozásban nem kereskedőként boldogul, hanem királyi, majd császári szolgálatba szegődött vitézként emelkedik egyre feljebb, míg végül maga is császár lesz. A német Fortunatus csaknem kizárólag pénze révén jut hatalomhoz és megbecsüléshez, a feldolgozásban személyes rátermettsége, hűséges szolgálata szerzett érdemei, pozitív erkölcsi tulajdonságai és saját szolgája tanácsainak következetes megfogadása egészítik ki gazdagságát. Az alacsony származású, kezdetben könnyelmű hős, aki később mintaszerű harcossá válik, királylányt vesz feleségül és végül uralkodóvá lép elő, a középkori eposzi hős jellegzetes típusát képviseli.³⁸

A következetesen funkcionalizált, jól körülhatárolható csoportokat alkotó mellékszereplők egy részének elhagyása, újakkal történt helyettesítése, tipizálása, anonimizálása és funkciójának módosítása Fortunatus alakjának megnövelését szolgálja. Szolgájának szerepe egyértelműen fontosabbá válik: a hős ismételten az ő tanácsára cselekszik helyesen, s Fortunatus útmutatása alapján ő építteti föl annak palotáját. Ugyancsak fontosabb lesz a szülők szerepe azzal, hogy a történet végén Fortunatus visszatér hozzájuk, magához veszi és halálukig szolgálja őket. A regény második részének erőteljes rövidítése révén a fiúk nem válnak az elbeszélés valóságos szereplőivé; nem kerül sor az általuk képviselt magatartásmódok bemutatására, apa és fiai eltérő felfogásának, cselekvésmódjának szembeállítására. Míg a fiúk története az eredetiben egyértelműen kudarccal végződik, a feldolgozásban Andalosa visszaszerzi a süveget és az erszényt, s ezzel szerencsés lezárást kap az egész történet. A fiúk történetének redukcióját az is ösztönözhetette, hogy a prózaregény második részében hangsúlyos „nők és szerelem” tematika kevésbé volt hasznosítható a magyar szerző erkölcsi célkitűzésének megvalósításában.³⁹

³⁷ *Uo.*, 284.

³⁸ *Romane des 15. und 16. Jahrhunderts: Nach den Erstdrucken mit sämtlichen Holzschnitten*, Hrsg. Jan-Dirk MÜLLER, Frankfurt/M., 1990, 1101.

³⁹ *Vö. Fortunatus* (8. jegyzet), 284.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

Új elbeszélő témák és motívumok

Az eddigi áttekintés tanúsága szerint a cselekmény menetét nagymértékben alakítják a szerző által beillesztett új elbeszélő motívumok, motívumkombinációk és önálló miniatűr elbeszélések. A cselekmény kibontakozását előrevívó motívumok közül – melyek szinte kivétel nélkül a középkori irodalom kedvelt elbeszélő motívumai – megtartotta például a kasztráció, a találkozás a szerencsével, a Fortuna ajándéka, illetőleg a mágikus tárgyak megszerzése és elvesztése, valamint a leánykérés és a csellel való rászedés motívumokat,⁴⁰ de úgy, hogy mindegyiket redukálta és módosította kisebb-nagyobb mértékben. A szerencse motívuma a mű kiadása idején már több évtizede jelen volt a magyar irodalomban; több verses história a szerencse forgandóságát példázza, Fortuna a cselekmény alakító tényezője, s a műfaj jelentős szerepet játszott a humanista szerencse-koncepciók közvetítésében az anyanyelvű irodalom felé.⁴¹

Az újonnan beillesztett elbeszélések közül sorrendben első a Fortunatus születését bevezető, fiktív genealógiai konstrukció az emberiség mitikus őstörténetével, Bizánc és Róma alapításával, a magyar nép legendás származásával, a hun–magyar rokonság elméletével és a magyar nyelv eredetének kérdésével. Az elbeszélés fő forrásául Mózes I. könyvének 9–11. fejezete, a középkori őstörténeti hagyomány, valamint a magyar nép és nyelv eredetéről, rokonságáról vallott humanista elképzelések szolgáltak.⁴² A költő megjegyzése, mely szerint a magyarok Szkítiából történt kijövetelük után a latin és görög nyelvből „szép szókat szedének, / Végre minden nyelvnek magyarázói lőnek” (199–

⁴⁰ WIEMANN (29. jegyzet), 36; vö. Sabine SACHSE, *Motive und Gestaltung des Volksbuches von Fortunatus*, Phil. Diss. Würzburg, 1955; Jozef VALCKY, *Das Volksbuch von Fortunatus*, *Fabula*, 16(1975), 91–112. – Motívikus egyezések (Fortuna, ill. a tündérlány megjelenése; a Fortunatus által megölt három állat közül kettő azonos az Árgirus által a barlangban hallani vélt állatokkal) alapján Dézsi Lajos vetette föl először a verses *Fortunatus* és az Árgirus-história kapcsolatának lehetőségét (DÉZSI 1930, 498). További motívikus egyezések alapján – a Fortunatus által megszerzett varázssüveg, illetőleg az Árgirus által megszerzett bocskor, palást és ostor azonos szerepe; Árgirus ugyanúgy csellel szerzi meg ezeket, mint Fortunatus a süveget; mindkét műben jelentős szerepet játszik az aranyalmafa gyümölcseivel; a prózaregény cselekménye az Árgirus keletkezése szempontjából fontosnak tartott Ciprus szigetén kezdődik és fejeződik be – Kardos Tibor is bevonta Fortunatus történetét az *Árgirussal* rokon szövegek közé. Azon föltevését kívánta ezzel igazolni, mely szerint „az Árgirus-történet középgörög földolgozása, verses formája [...] ciprusi eredetű, antik keretes regényből származott.” Vö. KARDOS Tibor, *Az Árgirus-széphistória*, Bp., 1967, 218. A 45. lapon és a 47. jegyzetben Kardos „Fortunatus-széphistória”-ról ír, miközben az idézett jegyzetben az 1651-es magyar prózafordításra hivatkozik. A 216–217. lapokon idézi Trencsényi-Waldapfel Imre megállapításait az *Árgirus* és a *Fortunatus*-prózaregény motívikus egyezéseiről és elfogadja feltételezéseit, melyek szerint „az átdolgozás [ti. az 1651-es magyar változat, T. G.] egy olyan alapszöveget bővített, amely az Árgirus-mese forrásvidékéhez igen közel jár”, s „Fortunatusunk forrása – nyilván az Árgirus-meséhez hasonló – görög, latin vagy olasz? – forrás alapján alakította ki a maga német szövegét, s a végső forrás aligha lehetett lényegesen más természetű, mint a Cimone-novelláé.” Boccaccio említett elbeszélése (*Decamerone*, V, 1) egyedül ciprusi vonatkozása révén hozható összefüggésbe a Fortunatus-történettel. Boccaccio elbeszélését a német szakirodalom tudomásom szerint még a föltevés szintjén sem kapcsolta össze a prózaregénnyel. Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 214–223; *Romane* (38. jegyzet), 1163–1167.

⁴¹ KLANICZAY Tibor, *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., 1947, 9–11.

⁴² Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I, Bp., 1961, 61; HEGEDŰS József, *Hiedelem és valóság: Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., 2003, 67–75.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

200), figyelemre méltó módon hangsúlyozza az anyanyelv történeti fejlődését és értékét. Róma alapítása kapcsán megjegyzi, Jeruzsálem után Rómából áradt ki az üdvösség a pogányokra, „az vakságban ő [ti. Róma] mégis megmaradt” (336).

A magyar vonatkozású fejtegetések közvetlen forrása minden valószínűség szerint Thuróczy János krónikája volt, amely megtalálható más verses história-szerzők, így például Valkai András és Göröcsöni Ambrus forrásai között is.⁴³ Thuróczy a magyar őstörténet tárgyalásában a magyar história elé illesztette a kibővített hun–szkíta történetet, s előadta a hun és magyar uralkodók Jáfettól, illetve Nimródától való származásának kétféle elméletét.⁴⁴ A magyar nép fiktív bibliai genealógiája megtalálható például Valkai András *Az magyar királyoknak eredetéről* c. verses históriájának elején.⁴⁵ A vad ázsiai népek kapcsán említett, egzotikus emberi lények (ún. sciapodes, Schattenfüßler) antik eredetű motívuma Ktésziász *Indika* című, elveszett műve nyomán, annak hagyományozója, Phótiósz révén terjedt el, s egyaránt megtalálható például Pliniusnál (*Nat.* 7,23), Tertullianusnál (*Apol.* 8) és Augustinusnál (*De civ. Dei* 16,8).⁴⁶

A második önálló miniatúr elbeszélés, Telamon király fia, Dimedes és Catarista tragikus szerelmi története a császár szomszédaihoz írt levelébe illesztve intő példaként szolgál a különböző rangúak közti házasság helyességéről kifejtett nézetek igazolására. A történet ismeretlen szerzőtől származó, 90 strófányi önálló verses feldolgozása 1578-ban jelent meg Kolozsváron, ugyanabban a nyomdában, amelyben a *Fortunatus*.⁴⁷ Ez a többször vizsgált, ismeretlen eredetű moralizáló história az emberek Isten előtti egyenlőségére hivatkozva figyelmeztet a problémára. A cselekmény lényege: Telamon király fia, Diomedes alacsony rangú szerelmesének, Cataristanak apja által elrendelt megölését követően öngyilkos lesz, s a két fiatal testét ugyanabban a koporsóban temetik el. A história nyomtatott változatában és az *Effectus amoris* (1578) egyik strófájában Catarista varga, Balassi Bálint „Mire most barátom...” kezdetű, ugyancsak 1578-ra keltezhető versében és a Telamon-história egy, az 1630-as évekbe tehető kéziratos változatában „fördös” lányaként jelenik meg. A kutatás véleménye megoszlik arról, hogy melyik vál-

⁴³ Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, edd. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., 1985, 17–34. Thuróczyval szemben Bonfini cáfolja a bibliai leszármazás elméletét: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 1.2.11–12.

⁴⁴ KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia*, I, *Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., 2002, 109–114; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., 2006, 20–21, 34–35.

⁴⁵ *Régi magyar költők tára: XVI. század*, IX, s. a. r. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., 1990, 22–29.

⁴⁶ Vö. *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), IV, 161–164, 765.

⁴⁷ REICHARD Pirokska, *Telamon históriája*, I–II, EPhK, 34(1910), 29–41, 199–210; *RMKT: XVI. század*, IX (45. jegyzet), 13. sz., 525–536, 600–603. A Telamon-históriát és a *Fortunatus*-história megfelelő részletét egymás után közli: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk., s. a. r. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2000, 431–442. – Szathmári István kérésére megvizsgálta a Telamon- és a *Fortunatus*-história nyelvi sajátosságait, s arra a következtetésre jutott, hogy a két művet nagy valószínűséggel ugyanaz a szerző írta. Megfigyeléseit külön tanulmányban tervezi közzétenni.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 4. évfolyam IV. szám

tozat az „eredetibb”.⁴⁸ A *Fortunatus*-feldolgozás készítője arányosan összegezte a históriás ének cselekményét, elhagyta a mellékszereplők nevét és a király kétszeri tanácskérésének motívumát, több azonos vagy közel azonos fordulatot használt az előadásban, s nem kétséges, hogy a verses históriából merítette ismereteit.

Maga a történet az eltérő származás által meghatározott szerelmi konfliktus motívumának fiktív antik szereplőkre alkalmazott feldolgozása, melynek közvetlen forrása ismeretlen. Nincs köze a trójai mondakörhöz, s a történet görög környezetbe helyezése, a szereplők neveinek összeválogatása, egymáshoz rendelése, a Telamon és Diomedes közti rokonság egyaránt a téma első feldolgozójának leleménye, szoros összefüggésben a görögség iránt feléledő korabeli érdeklődéssel. A Telamon-história egyaránt lehet idegen nyelvből készült fordítás és különböző források motívumainak kompilatív adaptációja. Az antikvitást nem érdekelte a motívumnak ez a változata, a középkori és a humanista irodalomban azonban számos feldolgozása született.⁴⁹ Mint Király György kimutatta, részben azonos cselekményeket és több motívikus egyezés található Boccaccio (*Decamerone* IV, 8), Bandello (*Novelle* I, 20, 33) és Straparola (*La notti piacevoli* IX, 2) novelláiban, s a história feltűnően közel áll Bernauer Ágnes történetének 16. században kezdődő irodalmi feldolgozásaihoz.⁵⁰ A részletekben megnyilvánuló különbségek miatt azonban ezek nem tekinthetők a magyar históriás ének közvetlen forrásának. Az, hogy a Bernauer Ágnes-témát feldolgozó német népének már a 16. század közepén eljutott Magyarországra, illetőleg Hondorff példatára közvetítette a tárgyat, jelenleg ugyanúgy csupán feltételezés, mint az olasz és a magyar elbeszélések, valamint a *Kádár Kata* c. népballada és a rokon balladaváltozatok közti állítólagos délszláv közvetítés.

Az eltérő társadalmi réteghez tartozók szerelme és házassága moralizáló felfogásban kedvelt témának számított a históriás ének műfajában, mint például Istvánfi Pál *Volter és Griseldise*, Enyedi György *Gisquardus és Gismundája*, valamint a már említett *Effectus amoris* tanúsítja. Telamon históriájának magyarországi ismertségét jelzik a történetre való utalások a 16. század végén.⁵¹ Egy verses história egész tartalmának ilyen terjedelmű összegző átvétele egy másik verses elbeszélésben azonban nem szokványos jelenség. Szembetűnő az is, hogy a *Fortunatus* költője nem nyomtatásban megjelent, ismert szövegként hivatkozik a Telamon-históriára. A rendek közti határok áthágása a szolgálat és a szerelem révén megjelenik a német prózaregény műfajában is: Jörg Wickram *Goldfaden* (1557) c. munkájának például ez az egyik alapmotívuma.⁵²

A harmadik új elbeszélő téma a szüleihez inkognitóban hazatérő, elveszettnek hitt fiú története, amely nemcsak keretbe foglalja az elbeszélést, hanem a cselekmény fontos

⁴⁸ Vö. 47. jegyzet, 600; *Régi magyar költők tára: XVI. század*, XII, s. a. r. ORLOVSZKY Géza, Bp., 2004, 611.

⁴⁹ Elisabeth FRENZEL, *Motive der Weltliteratur: Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Stuttgart, 1992, 474.

⁵⁰ KIRÁLY György, *Kádár Kata balladája*, Nyugat, 17(1924), 1, 48–60; *Telamon király szép históriája*, kiad., utószó DÉZSI Lajos, Bp., 1922 (hasonmás). POGÁNY Péter minden további bizonyítás nélkül állítja, hogy a Telamon-história Bernauer Ágnes történetét antikizálja: *A magyar ponyva tüköre*, Bp., 1978, 32.

⁵¹ Lásd 47. jegyzet.

⁵² *Romane* (38. jegyzet), 1273.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

alakítójává lép elő. Fortunatust egész bujdosása alatt az a szándék vezérli, hogy meggazdagodván visszatérjen szüleihez és segítsen rajtuk. A prototípus a tékozló fiú evangéliumi példázata (Lk 15,11–32), mely a reformáció idején az egyik legkedveltebb témának számított. A példázat jó alkalmat kínált a reformáció több fontos gondolatának bemutatására, új értelmezést kapott, s az erkölcsi tanítás és a társadalombírálat szolgálatába állították.⁵³ A prédikáció és az iskoladráma mellett a téma megjelent a világi műfajokban, köztük a humanista verses komédiában és a gyermekneveléssel kapcsolatos pedagógiai irodalomban. Polemikus-didaktikus feldolgozások sora keletkezett; világi jelenségekkel, komikus szereplőkkel és vígjátéki motívumokkal bővítették a cselekményt, míg az idősebb fiúval való nézeteltérés motívuma gyakran elmaradt. Jörg Wickram például először színjátékban dolgozta föl a történetet (1540), majd a jó és rossz nevelés példázataivá alakítva alapul vette *Knabenspiegel* (1554) c. prózaregényében.⁵⁴

A téma széles körben elterjedt a szájhagyományban, s a történeti elbeszéléskutatás önálló mesetípust hozott létre a változatokból.⁵⁵ A folklór műfajokban az apjához megtérő fiú üdvtörténeti összefüggésbe helyezett, bűnbánó alakja rendszerint háttérbe szorul a szerencse világi megfontolásokból fakadó keresésével szemben. Az eseményeket a boldogulás keresése motiválja, s a hazatérő fiú nem szegény, hanem gazdag. Az elbeszélés magjához kapcsolódó, jellegzetes motívumok közé tartozik például, hogy a fiú (a hős) útja során kincset talál, különféle erőpróbákat áll ki, királylányt vesz feleségül, hazatérését követően nem fedi fel azonnal kilétét szülei előtt, bocsánatot kér tőlük korábbi tetteiért, részesíti őket a megszerzett javakban és magával viszi őket a királyi udvarba. Szembetűnő, hogy mindezek a motívumok – továbbiakkal kiegészítve – megtalálhatók a 16. századi magyar szerző munkájában.

A verses feldolgozás új mesei motívumai közül említést érdemel, hogy a három állat megölése, azaz a cselekmény egyik fordulópontja előtti hármasszoros próbatétel előtt Fortunatus egy nagy hegyre érkezik, megéhezik és egy vadkörtefát talál. A legyőzött állatok nyelvének kivágása mitikus-legendai eredetű motívum: a sarlós hős (ún. Sichelheld) a félelmetes ellenfél legyőzése után annak kivágott nyelvvel igazolja tettét.⁵⁶ A motívum első ismert magyarországi előfordulása a Gellért-legendákban (11–12. század) található Csanáddal kapcsolatban. Új az erszény eldobásának motívuma is, mely kétszer ismétlődik.

Szembetűnő a hármasszoros szám, illetve többszörösének kedvelése a cselekményt hordozó, azt előrevivő eseményekkel összefüggésben. Így például az eredetitől eltérően Fortunatus három vadállatot győz le; a király udvarában a gazda háromszor rabolja ki; a császár saját lánya kezének elnyerésére tett burkolt ajánlatát Fortunatus csak harmadszorra érti meg (az eredetiben a gróf három lánya közül választhat); India királyának kincsei kilenc „bóltban” vannak elrejtve (az eredetiben három „bóltban” és a király ágyasházában). Amikor India királyához megy, seregét három részre osztja, azaz megtevesztésül a

⁵³ FRENZEL (49. jegyzet), 333. A téma 16. századi magyarországi népszerűségéhez vö. *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 353.

⁵⁴ *Romane* (38. jegyzet), 1270, 1274–1275.

⁵⁵ *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), VI, 1990, Sp. 707–713.

⁵⁶ BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984, 46–47.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

sok helyett a kevés látszatát kelti. A hadseregek hármas tagolású vonulására és felállítására számos példa ismert az antikvitástól kezdve.⁵⁷ A motívum emlékeztet Alexandrosz Pórosz elleni hadjárata során a Hüdaspészen való átkelésnél, az ellenség megtévesztésére végrehajtott manőverre.⁵⁸ Nem zárható ki, hogy a Sándor-regény valamelyik változatából jutott el a szerzőhöz a motívum; a Nagy Sándor-életrajz első magyar fordítása 1572 körül jelent meg a verses *Fortunatust* is kiadó Heltai-nyomdában.⁵⁹

A palotabeli oszlop(ok) ismételt említése a gazdagság mércéjeként jól ismert elbeszélő motívum, mely ugyancsak megtalálható Nagy Sándor históriájában, Dareiosz és Pórosz palotájának leírásában.⁶⁰ Kedvelt elbeszélő motívum, hogy a vándorló hőst a király fiává fogadja, örökösévé teszi, s lányát hozzá adja feleségül. A 16. századi históriás énekek közül előfordul például a *Vitéz Franciscóban* (1552).⁶¹ Az utoljára hagyott levél-motívum⁶² kettős szerepet tölt be: egyrészt a császár szomszédaihoz intézett levele keretét ad a szerző házasságról vallott felfogásának kifejtésére, másrészt Fortunatus India királyához írt, engedelmességre felszólító levelének említése lezárja a süveg megszerzésének történetét.

A magyar verses változat szerzője az új motívumok beillesztésével, kontaminálásával és variálásával lényegében ugyanazt a módszert alkalmazta és fejlesztette tovább, mint a német szerző az európai irodalomban széles körben ismert motívumok felhasználásával. A témák és motívumok többségének közvetlen forrása nem meghatározható, s csupán a tágabb forrásvidéket lehet körvonalazni. A tudatos kiválasztás mellett megfigyelhető a témák és motívumok önálló feldolgozása, rövidítése és átfogó epikai keretbe illesztése. A prózaregény elbeszélő motívumai közül a magyar szerző megtartotta például a szerencsével találkozó szegénylegény, a varázstársoly és -süveg, a gazdagság utáni vágy, az irigy szolgák és a csaló fogadós, elhagyta vagy egyszerű említésre redukálta viszont a két testvér (akik közül az egyik útra indul és bajba kerül), a kincs nő általi elcsalása, a csaló nő megbüntetése és a feleségválasztás motívumát.

A miniatűr elbeszélések és új elbeszélő motívumok többségének fő szerepe Fortunatus alakjának megnövelése, az egész történet mesei, mitikus szintre emelése. Ugyanez az eljárás megfigyelhető a históriás ének műfajának más darabjaiban is. Így például *Rustán császár históriájában* (1590 körül), mely a *Gesta Romanorum* 110. fejezetének ismeretlen redakciója alapján készült.⁶³ A szerző itt a szerencse forgandóságát, az ifjú- és

⁵⁷ Gustav KÖHLER, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, III/2, Breslau, 1889, 282–283; Marie-Luise HECKMANN, *Römische Kriegsdeutungen und römische Kriegsführung im früheren Mittelalter*, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 65(2006), 51–52. Az adatokért Veszprémy Lászlónak tartozom köszönettel.

⁵⁸ FRONTIN (Julius FRONTINUS), *Kriegslisten: Lateinisch und deutsch*, Hrsg. Gerhard BENDZ, Berlin, 1963, 33, Buch I, Kap. 4, 9–9a.

⁵⁹ RMNy 324.

⁶⁰ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 95, 114.

⁶¹ *Régi magyar költők tára: XVI. század*, VI, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 51–72, 299–314.

⁶² *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), II, 1979, Sp. 784–789.

⁶³ *Rustán császár históriája*, kiad. MIKÓ László, Bp., 1910.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

az öregkori gazdagság kérdését állította a középpontba, s a *Legenda aurea* és Róma alapítástörténetének motívumaival bővítette a történetet.

Moralizáló betoldások, tudós utalások

Az elbeszélést a szerző által tudatosan alkalmazott tanító, moralizáló reflexiók szakítják meg rövidebb-hosszabb időre, melyek szerepe a tanulságok megfogalmazása, öszszegzése, elmélyítése vagy kifejtése. A német eredetiben ezzel szemben csupán rövid szerzői kommentárok találhatók. Az előfordulás rendjében haladva, a II. részben antik és bibliai utalásokkal megerősített, hosszabb fejtegetés kapcsolódik Fortunatus irigységből történt elijesztésének előadásához az udvari és a deák rend, a papok és szerzetesek irigységéről, a hamis barátokról és Isten rendeléséről. Az irigység szenvedélyes ostromozásában minden valószínűség szerint kifejezésre jut a szerző személyes tapasztalata is. A Fortunával történt találkozást követően az eredetitől eltérően Fortunatus szolgákat fogad, nagy lábon él és nem gondol a jövőre, amihez újabb moralizálás kapcsolódik a szegénységből hirtelen gazdagságra jutottak elítélendő magatartásáról.

A III. és VI. részben nincs moralizáló betoldás, a IV. részben azonban Fortunatusnak a császár lányával tervezett házassága kapcsán 87 strófányi fejtegetés, valóságos verses traktátus olvasható a királyok és nemesek kizárólag azonos rangúakkal kötött házassági gyakorlatának bírálatával. A szerző azt állítja, hogy az ilyen házasság „Az pápától rendelt szokás” (1910).⁶⁴ A szentek példájára és bibliai példákra hivatkozva egyaránt elítéli a birtokféltés miatt rokonok között létesített és az anyagi érdekből rangon felül kötött házasságot, s a szereteten alapuló, Istentől rendelt házasság mellett foglal állást. Kárhoztatja azt is, hogy az uralkodók gyakran idegenből, festett kép alapján választanak maguknak jövődöbelit a császárok és királyok lányai közül. Mint mondja, mindennek alapja a kevélység, a telhetetlenség és a gazdagságvágy. Végül megnyugvásra int Isten rendelésében: bármilyen is a házasság, békével kell túrni. A feltételezés, hogy valamilyen konkrét fejedelmi házassági terv adott okot a fejtegetésre, nem bizonyítható.⁶⁵ A portrék cseréjének szokása az uralkodóházak közti házasságkötéseknél megtalálható a prózaregényben is; Andolosia történetében a cselekményt alakító motívumként jelenik meg.⁶⁶

Ugyanehhez a témához kapcsolódik az V. részben a császárnak, azaz Fortunatus leendő apósának szomszédaihoz írt levele lánya rangon alul kötendő házasságának indoklásával. A 26 strófányi fejtegetés fő gondolata azonos az előző rész reflexiójával, további antik és bibliai példákkal kiegészítve. Ezek sorába illeszkedik Diomedes és Catarista történetének elbeszélése. A részt újabb erkölcsi tanulság zárja, mely szerint Fortunatus sorsa azt tanúsítja, hogy a származástól függetlenül is juthat valaki megbecsülésre. Vé-

⁶⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár példányában, címlapján Széchényi Ferenc 1814. július 31-i bejegyzésével, az egész strófát tintával törölték.

⁶⁵ DÉZSI 1930, 498–499.

⁶⁶ *Romane* (38. jegyzet), 560, 3.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

gül a VII. részben csupán egyetlen rövid, ugyancsak a házasság gondolkörébe tartozó moralizálás található, mely szerint az urát szerető feleség megbecsüli annak rokonait is. Mindezek a reflexiók mutatják, hogy míg a prózaregényben egymásnak ellentmondó értékrendek és magatartásmódok léteznek egymás mellett, a világi bölcsesség előnyben részesül a keresztény erkölccsel szemben, s a pénz és tisztesség viszonya meghatározatlan marad,⁶⁷ a feldolgozásban a tisztességre, a rendi és állapotbeli kötelességekre épülő erkölcs a hangsúlyosabb.

A magyar szerző retorikai eszköztárának fontos részét alkotják az antik és bibliai példák, tudós utalások. Ilyenek a német eredetiben – a befejező moralizálás Salamon királyra való utalásának kivételével – nem találhatók. A példák és utalások részben magában az elbeszélésben, részben a morális reflexiókban kaptak helyet, többségük a szöveg első kétharmad részében fordul elő. Kiválasztásuk és alkalmazásuk a költő célkitűzésének és az új kontextusnak megfelelően történt. Fő szerepük a cselekmény hangsúlyos pontjainak kiemelése és az erkölcsi tanulságok megerősítése. A források megjelölése gyakran pontatlan vagy utalásszerű, szó szerinti idézetek nincsenek. Néhány esetben több antik és bibliai hivatkozás, példa kapcsolódik egymáshoz, és sorozatot alkot.

Bizánc és Róma alapítástörténete kapcsán a szerző megjegyzi, Róma neve megfordítva magyarul szerelmet jelent, „Ki mindeniket győz” (325–329), ami az ismert Vergilius-helyre vonatkozik (*Ecl.* X, 69). A Vergilius-helyre való utalás megtalálható a prózaregényben is, mégpedig Andolusia és Agrippina történetében.⁶⁸ Fortunatus hamis barátja által történt elijesztésének elbeszélésében a költő közbeveti, „Inkább féljed, – úgymond, – te jó barátodnak / Szavát ellenségnél, kit tartanál annak” (703–704), s Cicero „Officium”-ára utal. A *De officiis* szövegében ilyen értelmű hely nem található, a *De amicitia*-ban viszont igen: „vereor ne invidi magis quam amici sit” (4,14), s Ovidius *Ars amatoriájában* kétszer is előfordul a gondolat (I, 749–750; III, 659–660). Az utóbbi műre közvetlen utalás is található, amikor a fogadós először nem akarja befogadni Fortunatust, majd aranyai láttán bocsánatát kéri. A szerző hozzáfűzi: „Megengesztel, higgyed, embert az ajándék, / [...] Ó mely gyorsá téssen az adakozó kéz, / [...] Az data manussal magadnak sok jót téssz” (977–988; vö. *Ars amatoria* II, 255–280; III, 651–658).

Amikor a II. rész végén Fortunatus vándorlása során a király városába ér, mindjárt az uralkodóhoz akar menni, de Péter tanácsára megvárja, míg a király hívja. Ezt követi a hivatkozás Nagy Sándor példájára, aki személyválogatás nélkül kért tanácsot mindenkitől (1145–1148). A Sándor-regényhez kapcsolódó, Arisztotelészhez intézett fiktív levelek egyikében található ezzel összevethető mozzanat, mely szerint amikor Sándor a sötétség országába vonult, tilalma ellenére a sereggel tartott egy öregember, akinek megfogadták a tanácsát (2,39).⁶⁹

A különböző rendűek házasságáról szóló fejtegetésekben a bibliai példák mellett két antik utalás is található: az egyik a szegény nemből házasodott Astiages méd királyra (1785–1788), a másik Paris és Heléna történetére (2225–2232) vonatkozik. A varázssü-

⁶⁷ *Uo.*, 1170–1183.

⁶⁸ *Uo.*, 522, 7.

⁶⁹ *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), I, 1977, Sp. 277.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

veg első megmutatása után, amikor Fortunatusnak – látván az indiai király nagyobb gazdagságát – engednie kell az erősebbnek, egymás után két hivatkozás található. Az első Cato „mondására” vonatkozik, „Nescio könyvében” (2889–2908). A Martialistól eredő szólás – „Cedo maiori” (*Spectaculorum liber*, 31) – Cato ismert etikai tanácsgyűjteménye nyomán terjedt el (*De moribus*, prol. 10; IV, 39). A második Arisztotelész Nagy Sándornak adott tanítására utal (2909–2912), melynek forrása ugyancsak a Sándor-hagyomány lehet.

A bibliai hivatkozásokra és példákra térve, Fortunatus névadása kapcsán a szerző megjegyzi (403–408), hogy ez a név előfordul Pál apostol Korintusiakhoz írt első levelének tizenhatodik fejezetében (1Kor 16,17), s máshonnan nem ismeri. Amikor vándorlása során a hős kemencefűtőből a király első embere lesz, József történetére olvashatunk rövid utalást (581). A királyi udvarból történt elijesztés kapcsán (717–724) Sirák fia könyvére utal a szerző (az összevethető hely: Sirák 33,20). Ugyanerre a bibliai könyvre van utalás a lánya férjhez adását és Fortunatus fiául fogadását hírül adó császári levél elején (2201–2209). A hivatkozás föltehetően a fiúkat szüleik iránti kötelességükre intő helyre vonatkozik (Sirák 3,1–17).

A legtöbb bibliai példa a házasságról szóló hosszú fejtegetésben található. Ezek a következők: Ádám és Éva, akik „egymás akaratából” keltek egybe (1745–1760); az idős Dávid király és Tóbiás „szegény nemből való” asszonnyal kötött házassága (1791–1792); a Zsoltárok könyve, a „Kik egyenességéből vannak házasulván” sorral kezdődő részhez kapcsolódva (1819–1823) – ez az utalás föltehetően a királyi menyegzős énekre vonatkozik (Zsolt 45); a zsidók királya, aki Egyiptom földjéről vett feleséget (1857–1864) – a Sámuel könyvére való hivatkozás pontatlan, mivel Salamon vette el a fáraó lányát, s ez a Királyok könyvében olvasható (1Kir 3,1); Dávid és Saul lányának „nem csak kazdagságért, / De két személy között való szeretetért” kötött házassága (1833–1836, vö. 1Sám 18,20–27); végül az Isten által szerzett házasságról szóló rész „Máté levelében” (1902, vö. Máté 19,6).

Az erkölcsi fejtegetések és tudós utalások nagy száma világosan mutatja a feldolgozás erőteljes didaktikus, pedagógiai célkitűzését. Ezek a betoldások lassítják az elbeszélés menetét, terjengőssé teszik az előadást. Míg a német eredetiben maga a cselekmény hordozza az erkölcsfilozófiai reflexiót, a magyar feldolgozásban az erkölcsi tanulságok kifejtése a történelmi ének műfajának sajátossága, melyet a szerző – föltételezett papi mivoltából fakadóan – nem tudott és nem is akart meghaladni.

Nyelv, stílus, verselés

A feldolgozás nyelve megfelel a kor és a műfaj általános nyelvhasználatának. Lázár Béla a 19. század végén némileg felületesen ítélte és alulértékelt a verses *Fortunatus* nyelvét, mondván, hogy szintelen, lapos, üres, és sem nyelvészeti, sem esztétikai szem-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

pontból nem érdekes.⁷⁰ A szemléletességre törekvést mutatja a népies kifejezések nagy száma:

Barátja beszédét nem kóstolta vala, (699)
Kin szüve és lelke mind szüntelenől fáj, (388)
Jó bornak miatta megszájosulnának, (3090)
Topankodik vala, hogy mit mivel voltna, (885)
Egy falka ideig hogy énnálam lennél, (2719)

Ugyanezt a célt szolgálja az idegen szavak halmozása:

Jelesben mikoron communitert adnak,
Azon oly erősen szegények osztoznak,
Kinek mit adjanak, seniorral szólnak,
Az pontert elviszik, kire osztón isznak. (597–600)
De soknál Michhösfel ez német szót hallom.⁷¹ (612)

A latinul tudó olvasók figyelembevételét mutatja, hogy míg az [I.] résznek nincs külön címe, a II., III., IV., [V.] és [VI.] rész címe latin, s csak a [VII.] részé magyar nyelvű.

Míg a kereskedőnyelv kifejezései eltűntek a feldolgozásban, a latin eredetű szavak és a deákságra jellemző rétegnyelvi kifejezések kedvelését mutatja a következő sorpár:

Proccator, székdeák, harmincados izben,
Vicecancellusok mind forgódnak ezben. (603–604)

A műfaj más, korábbi és korabeli darabjaihoz fűződő nyelvi rokonságot, valamint az egyszerű nyelvi szerkesztésmódot jelzi az ismétlődő kifejezések sokasága:

De mikor Fortune kezde sokasodni,
Az tisztességben is ő megörögbedni, (1021–1022)
Biztában elméje örögbedik vala, (1031)
Budosni indula idegen országra, (505)
Budosni találta, királynak így szólván. (548)

⁷⁰ LÁZÁR 1890, 368–369.

⁷¹ A „Michhösfel” kifejezés nem fordul elő az erdélyi szász nyelvjárás szótáraiban: *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, VII, *M*, bearb. Sigrid HALDENWANG, Ute MAURER, Anneliese THUDT, in Verbindung mit der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig hrsg. v. der Rumänischen Akademie, București–Köln–Weimar–Wien, 1998; *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, III, *H–M*, von Gisela RICHTER, unter Mitarbeit von Helga FESSLER, aufgrund der nachgelassenen Sammlungen v. Friedrich KRAUSS, Köln–Weimar–Wien, 1993. Lehetséges, hogy a „Michhösfel” alak elírás, sajtóhiba vagy Dézsi Lajos bizonytalan olvasata. A „hösfel” szó a régi németben ismeretlen, a „höffeln” ige jelentése viszont „udvart tartani, dorbézolni, tivornyázni”. Eszerint a „Michhöffel” értelme: „vendégelj meg”, „a magam megvendégtetése”, ami pontosan illik a vers gondolatmenetéhez. Az utalásért Márton Lászlónak tartozom köszönettel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

Fortunatus ismét *budosnia* esék, (741)
Dicsiretet tőnek *fattig* Fortunének, (3166)
De társ nélkül lészen élteben mind *fattig* (3204)
Ne akarjad fiam, *ingen is gondolni*, (422)
Ily nagy álnokságot csak *ingen sem véle* (653)
De még egy ellenség, kit *ingen sem véllett* (775)
És hogy mind *kórosként* [értsd: állandóan, mindig] önékie szolgálj, (667)
Kórosként nyakában erszént hordoznája, (863)
Kórosként forgatja vala már házában. (2080)
De fordulok hozzád *eggyüld* kopasz fejemet, (870)
Mert *eggyüld* öneki fog hitőse lenni, (1661)
És házadnál néked mostan *szélléjártok*, (478)
Mikor immár sokat *szélléjárt*-költ vólna, (509)
Széjjeljárván házban az asztalhoz lépnek, (1402)

Viszonylag ritka a nyomatékosítást szolgáló erőteljes kifejezés:

Mert így maradtok meg, – azt *üvölti* vala, (3223)
Teljes seregével minden azt *üvölti*: (3255)

Kedvelt eszköznek számít az alliteráció:

Fortune mezőre méne multságban, (3016)
Szívében szüntelen őket ugy szánnája, (1471)
Kényserítjük arra, tőlünk kérőt kérjen. (1677)

A stílus fontos jellegzetessége a formulaszerűség, a sztereotip szerkezeti megoldások, nyelvi kifejezések és szófordulatok nagy száma, a népies szólások, közmondások kedvelése és a históriás ének topikus formuláinak alkalmazása. Mindezek magától értetődően épülnek a szövegbe:

De ha falra rugók, eszekbe sem jutnak. (1880)
Az kemencefütés hága ő nyakában, (530)
Mi nem te kerested, lassan igyál erre. (1896)
Jártában, költében oly gyakorta suhajt, (386)
Az data manussal magadnak sok jót téssz, (987)
Mert az kapanyelvtől az kezeket féltik, (1887)
Az páva farkával hogy igen szép vólna, (1127)
És az király ellen lön ilyen anyosság. (1440)
Nem tudhatja senki annak vége-hosszát (1421)
Péter azt felelé, hogy nagy üdő vólna, (1327)
Sok búvel és bájjal ezt mielte vala, (1293)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Néhány példa a históriás énekre jellemző stílusfordulatok közül:

Ifjak, hallgassátok, im egy dolgot mondok, (1)
Emlékezem immár az olasz nemzetről,
[...]
Császárság, nemesség hogy vólt, szólok erről. (257–260)
Sokak kérelmére ide behelyhettem, (3407)
És hogy beszédemet mostan tovább nyújtsam, (2021)
Holott is ezekről többet tanolhattok,
Ha nem restellitek azt megolvasnátok. (315–316)
És minémü dolgot előtekben adok,
Ifjak, megértsétek, mit írni akarok. (1764–1765)

A stílus formulaszerűségét húzzák alá a szerző olvasottságát, tudós voltát tanúsítani hivatott utalások:

Írnak róla bölcsök nagy sok írásokban, (157)
Írásból sokképpen rólok értettenek. (196)
Erre sok példákat írásból hallhatunk,
Melyet sok írásból megbizonyíthatunk, (209–210)
Itt sem egyenlőknek látom doctorokat,
Kik nem mind egyaránt adták írásokat, (285–286)

Nagy változatosságot mutatnak a kifejezés intenzitását növelő stíluseszközök. Ide tartozik mindenekelőtt a párbeszéd gyakori alkalmazása, ami az átvett és az új cselekményrészekben egyaránt megfigyelhető. Az utóbbira példa Fortunatus kérdése anyjához a szülői ház elhagyása előtt (413–460). Kedvelt eszköz a belső monológ, rendszerint a hős életének próbatételei, fordulatai körül, mint például a harmadik vadállat legyőzése (781–792) és a császár szolgálatába állás előtt (1473–1492), valamint az indiai királynál a süveg első megmutatása után (2872–2880). A szereplők lelkiállapotának szemléletes bemutatását példázza Péter magányos töprengése a kincsek elrablásának felfedezése után (1317–1324). Többször előfordul az események előrejelzése a szereplők szájából (pl. 1589–1700). Néhány esetben az előadás átvált egyes szám első személybe, amikor például a gazdag feleséget kereső ifjú nevében szólal meg a szerző (1869–1876). Szólással erősítve megjelenik itt a finom irónia is:

Mert igen szeretem én az kétszer főzést,
Ottan elhallgatom agnétól a szörzést,
Meghal talám hamar, ott kiveszem az részt,
De gyermeksírástól nem hall sükötelést. (1873–1876)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

A tartalmi fokozás szép példája, hogy Fortunatus először csupán házhelyet, majd jószágot kér a császártól, s csak harmadszorra kéri a lányát (1216–1264).

A költő egyik fő erőssége a szemléletes és mozgalmas jelenetábrázolás. Kiválóan tudja érzékeltetni a cselekvés gyorsaságát:

Még csak azt sem várja, hogy ebéd készülne,
Vagy a király néki valamit izenne, (705–706)
Felszökék az gazda, hogy látá költségét,
Hamar talponállva levévé süvegét,
Fortunenak kéri vala ő kegyelmét,
Nem tudta, ki légyen, bocsássa meg vétkét. (973–976)

Rendszerint az eseményekkel jellemzi a szereplőket, s a reflexiókat többször beszéd vagy levél formában adja elő. A jelenetek aprólékos kidolgozását példázza a lánykérés előkészítésének és lefolyásának belső monológok, párbeszéd, erkölcsi fejtegetések és leírások váltakozására épülő ábrázolása (1589–2176). A szemléletes leírásra jó példa Fortunatus seregének (1057–1064) és a Péter által Fortunatus számára építendő palotának a bemutatása (2365–2396). Ugyanígy a kifejezés intenzitását szolgálják a ritmikusan ismétlődő cselekményrészletek, mint például a királyokkal, császárokkal folytatott kölcsönös vendégeskedések (1185–1200, 1205–1206) vagy Fortunatus és szolgájának tanácskozásai (1132–1144, 1449–1464, 2085–2092). Kedvelt stílusesszék a hasonlatok és jelzők halmozása, míg metafora és megszemélyesítés viszonylag ritkán fordul elő:

Nékiknek azt írják hogy oly nagy az lábok,
Mint egy rosta volna, kerék az ő talpok. (162–163)
Nagy édes beszéddel atyja is biztatá, (482)

Összességében megállapítható: amint a német eredeti a kora újkori népies prózastílus tipikus példája,⁷² úgy a verses feldolgozás sem tekinthető stilisztikai szempontból egyedi jelenségnek; sokkal inkább a műfaj korban általános stílusjegyeit hordozza. A párbeszéd, jelenetek, cselekményrészletek elrendezése és összekapcsolása, a történések előrejelzése, kibontása és befejezése a bemutatott sajátosságokkal együtt zárt szerkezetet és stílusbeli egységet eredményezett, ami határozott szerzői szándékra, átgondolt stílusformáló törekvésre enged következtetni.

A *Fortunatus* verselése szokványosnak számít a műfajban: egyrimű, 4×12-es szótag-számú strófaból áll, a sorok közepén cezúrával. A metszethibás sorok száma alacsony, a rímelés azonban – mint már Dézsi Lajos megállapította – valóban egyhangú, sokszor rossz, ugyanúgy, mint a históriás énekek többségében.⁷³ A szótagszám vagy a rímelés kedvéért néha nem a megfelelően ragozott szóalakot használja a költő, s a hős beszélő

⁷² Käte Gertrud BICKEL, *Untersuchungen zum Stil des Volksbuchs Fortunatus*, Diss. Phil. Heidelberg, Wertheim a. M., 1932; Hans-Gert ROLOFF, *Stilstudien zur Prosa des 15. Jahrhunderts*, Köln–Wien, 1970.

⁷³ DÉZSI 1930, 496.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

nevét a szótagszám igénye szerint kétféle alakban írja (Fortunatus – Fortune). Többször előfordul a strófa első sorának megismétlése a negyedik sorban (pl. 521–524), ami tovább növeli az egyhangúságot. A szöveg előtt megadott két dallamutalás a kedvelt nótajelzések közé tartozott a 16. század második felében,⁷⁴ az énekelt előadás azonban – különös tekintettel a terjedelemre – kevéssé valószínű. A szerző olvasókról és hallgatókról egyaránt beszél, s ezzel az írásbeliség és a szóbeliség közti átmeneti helyzetet rögzíti. A számos enjambement és közölési mondat szerkezet egyértelműen jelzi az elmozdulást az énekverstől a szövegvers felé.

Irodalmi teljesítmény

Prózai és verses művek összevetése, melyek ráadásul különböző nyelven íródtak, mindig kockázatos vállalkozás. Az összehasonlító irodalomtörténet számára az összevetés rendkívül tanulságos, annak ellenére, hogy a két mű irodalmi karaktere a műfajváltás következtében alapvetően különbözik egymástól, s a két szerző teljesítménye nehezen összemérhető. Tovább nehezíti az értékelést, hogy az eredeti mű értelmezési kísérletei rendkívül változatosak, nemegyszer élesen ellentmondanak egymásnak,⁷⁵ s a magyar feldolgozás irodalmi értékéről két, csak részben megalapozott, negatív vélemény született. Lázár Béla és Dézsi Lajos azonban csupán a fontosabb cselekménybeli különbségeket vette számba, s nem elemezte a módosítások tendenciáját és összefüggését az egész mű koncepciójával.

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy mindkét szöveg összetett történeti képződmény, mely sajátos szerkezeti és művészi egységet alkot. A verses feldolgozást nagyfokú szabadság jellemzi fő forrásával szemben, s a prózaregény kontextusában, az újonnan integrált elbeszélő témák és motívumok, valamint az új műfaj hagyományainak együttes figyelembevételével, önálló műként értékelhető. Ez a nagyfokú szabadság a 16. századi írásbeli és orális epika egymásrautaltságával együtt felveti a kérdést, hogy a közvetlen szövegforrásra nem visszavezethető verses históriák (pl. *Telamon*, *Árgirus*) esetében szükséges-e egyáltalán olyan írott forrást keresni, amely minden tekintetben megfeleltethető a feldolgozásnak. A szövegtörténet megismerésének feltétele a tárgy- és motívumtörténet felderítése, melynek az írott források mellett elválaszthatatlan részét alkotja a szóbeli hagyomány.

⁷⁴ Uo., 497–498; *Régi magyar dallamok tára – A XVI. század magyar dallamai*, szerk. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., 1958, I, 230, 617–618, *RMKT: XVI. század*, IX (45. jegyzet), II. kottamelléklet.

⁷⁵ Vö. pl. *Fortunatus* (8. jegyzet); Walter RAITZ, *Fortunatus*, München, 1984; Anna MÜHLHERR, „Melusine” und „Fortunatus”: *Verrätselter und verweigerter Sinn*, Tübingen, 1993; Nina KNISCHEWSKI, *Die Erotik des Geldes: Konstruktion männlicher Geschlechtsidentität im „Fortunatus” = Genderdiskurse und Körperbilder im Mittelalter*, Hrsg. Ingrid BENNEWITZ, Hamburg, 2002, 179–198; Ki-Hyang LEE, *Armut als neue Qualität der Helden im „Fortunatus” und im „Goldfaden”*, Würzburg, 2002.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

A prózaregény egyik alapvonása az átfogó jelentésképző minták, a történetet egyértelműen meghatározó tényezők és az egységes, zárt világkép tagadása.⁷⁶ Ez a sajátosság jórészt hiányzik a magyar változatban. Az eredeti műben elválaszthatatlan egységbe fonódik az elbeszélés mód csupán látszólagos egyszerűsége, a mesei jelleg, a poétikai-retorikai eszközökkel álcázott társadalmi-gazdasági metaforika és az értelmes életvitel melletti állásfoglalás a pénz mindenhatóságát hirdető felfogással szemben. Mindez egyáltalán nem vagy csupán nyomokban jelenik meg a feldolgozásban. Formai tekintetben a német *Fortunatus* a kor fontosabb műfajainak és műfajrészeinek gyűjtőmedencéje, a különböző elbeszélő minták, források és ösztönzések integrációs területe, melyben sajátos egyensúlyt alkotnak az udvari-heroikus regény, a novella, a mese, a Schwank-hagyomány, az utazási irodalom, a krónika és több más műfaj elemei.⁷⁷ Ezzel szemben a magyar feldolgozást a verses epika, a mese és a lovagregény motívumai és tendenciái mellett az erkölcsi fejtegetések határozzák meg alapvetően.

Közös vonás a fejlett kompilációs technika kreatív alkalmazása a különböző előképek, források önálló feldolgozásában és az új elbeszélő minták – ott a prózaregény, itt a verses regény – létrehozásában. Míg az eredetiben maga a cselekmény hordozza az alap gondolatot, a magyar változatban különböző morális eszmék igazolására szolgál a történet. A moralizációnak ez a felerősödése a szórakoztatás rovására a feldolgozás egyik fő, a műfaj által rögzített sajátossága. A feldolgozás jelzi a folyamatot, melynek során a verses regény az epikus anyag és a moralizáció erőteljes megnövekedése révén kezdi szétfeszíteni a históriás ének műfaji modelljét, s ezzel közvetve előkészíti a világi tárgyú regényes prózai történetek befogadását.

Fortunatus és fiainak története a prózaregényben elsősorban azt példázza, hogy a bölcsesség előbbre való a gazdagságnál.⁷⁸ A Fortuna adományai közül történő választás elhagyása és Andolisia történetének redukciója miatt ez a gondolat nem jelenik meg a feldolgozásban, s a helyes választásról és Fortuna veszélyeiről való reflexió a háttérbe szorul. Ezzel átértékelődik a szerencse uralkodó hatalom-szerepe is.

A cselekmény történeti ideje és térbeli kerete a prózaregényben viszonylag jól meghatározható, s a mű erős szálakkal kötődik a korabeli valósághoz. A mesei elemek be vannak ágyazva a racionális cselekvés összefüggéseibe, s a főhős többdimenziós figura. Ezzel szemben a magyar szerző történelem előtti idősíkra transzponálta az eseményeket, jobbára homályban hagyta a földrajzi környezetet, háttérbe szorította a valóságra utaló mozzanatokot, felerősítette a mesei vonásokat, s a hős típus jellegét állította előtérbe. A prózaregény két részre tagolt, számos önálló epizód összekapcsolására épülő cselek-

⁷⁶ MÜHLHERR (75. jegyzet), 118, 125; Jan-Dirk MÜLLER, *Die Fortuna des Fortunatus = Fortuna*, Hrsgg. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1995, 216–238; BRAUN (35. jegyzet), 100–101.

⁷⁷ WIEMANN (29. jegyzet); *Fortunatus* (8. jegyzet), 207–208; KÄSTNER (33. jegyzet), 220–223.

⁷⁸ *Romane* (38. jegyzet), 1170–1178; Dieter KARTSCHOKE, *Weisheit oder Reichtum? Zum Volksbuch von Fortunatus und seinen Söhnen = Literatur im Feudalismus*, Hrsg. Dieter RICHTER, Stuttgart, 1975, 213–259; Detlef KREMER, Nikolaus WEGMANN, *Geld und Ehre: Zur Problematik frühneuzeitlicher Verhaltenssemantik im „Fortunatus“ = Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, II, Hrsg. Georg STÖTZEL, Berlin–New York, 1985, 160–178.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

ménye három generáció példáján mutatja be a gazdagsággal kapcsolatos magatartás lehetőségeit, a pusztán pénzre épülő boldogság viszonylagosságát, gazdagság, bölcsesség és tapasztalat egymásrautaltságát.⁷⁹ Ezzel szemben az egységes szerkezetre épülő feldolgozás egyetlen hősré összpontosít, akinek a gazdagság csupán eszközül szolgál a szülők iránti kötelesség teljesítéséhez, s akinek sorsa a gyermeki szeretet, valamint a szerencse és a saját ügyesség révén lehetséges felemelkedés pozitív példajaként jelenik meg. A magyar szerző következetesen mellőzte a regényben többször felbukkanó keresztény vallási elemeket, a felekezeti gondolat azonban a másutt is megragadható aktualizáló törekvés jegyében megjelenik a szövegben. Az erkölcsi, vallási szemlélet túlsúlyára utal, hogy a szerencse és a gazdagság mindig csak Isten (Jupiter) után, a második helyen áll Fortunatus értékrendjében (így pl. „Im látjátok ketten én rút erszényemet, / Isten után ez gazdagított engemet,” 3309–3310).

Az összevetés felhívja a figyelmet arra is, hogy a verses históriák intertextuális viszonyrendszerének vizsgálatában az egyedi szövegekre vonatkozó jelölt idézeteken, utalásokon kívül tekintetbe kell venni a műfajokhoz, szövegtípusokhoz, elbeszélő mintákhoz és motívumokhoz fűződő kapcsolatokat is, valamint ezek funkcióit. Nem állítható, hogy a magyar szerző „rossz elbeszélő”,⁸⁰ s nincs érzéke a „mese kerekdedségére” iránt.⁸¹ Kétségtelen, hogy a cselekményt megszakító morális reflexiók nehézkessé teszik az olvasást, ugyanakkor a költő szorosabbra fűzte a tét, idő és cselekmény egységét. A prózaregény kompozíciós eszközeinek egy része, így például az epizódok beillesztése az életrajz és az utazás elbeszélő modelljébe, a motívumok összekapcsolása, az előre- és hátrautalások, az azonos helyzetek és motívumok ismétlése, variálása és szembeállításuk megtalálható a feldolgozásban is. A részekben belül a magyar szerző törekedett az egységes szerkezetre, s az események menetét, a szereplők rendjét, jellemét és funkcióját érintő átalakításait következetesen saját célkitűzésének szolgálatába állította. Eredeti invencióját tanúsítja a regényben nem található vagy nem azonos módon előadott jelenetek élénk, feszültségteli, helyenként drámai kidolgozása. Fejlett elbeszélő képességére utal, hogy következetesen a cselekménnyel motivál, s belső monológokkal növeli a történet lélektani hitelét. Jelentős teljesítménye a nagymennyiségű új elbeszélő téma és motívum produktív felhasználása és egységes kompozícióba foglalása a történettel. Nyelvi, stílári megoldásai nem emelik a kor gyakorlott verselőinek átlaga fölé, a kidolgozásmód költői értéke azonban vitathatatlan. Az a tény, hogy a verses feldolgozásnak csupán egyetlen nyomtatott kiadása ismert, jelzi, hogy a műfaj fölött eljárt az idő; a téma azonban továbbra is aktuális maradt.

Tekintettel a mű fikatív elemeire, önálló részeire, motivikus, nyelvi és verselési sajátosságaira, valamint az átdolgozó szövegkezelési attitűdjére, költői koncepciójára és invenciójára, a verses *Fortunatus* legalább részben relativizálja az 1600 körülre datált,

⁷⁹ Wolfgang HAUBRICHS, *Glück und Ratio im „Fortunatus“: Der Begriff des Glücks zwischen Magie und städtischer Ökonomie an der Schwelle der Neuzeit*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 13(1983), 28–47.

⁸⁰ LÁZÁR 1890, 372.

⁸¹ DÉZSI 1930, 496.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

esetleg a 17. század első évtizedében keletkezett, feltételelesen Czobor Mihálynak tulajdonított *Theagenes és Charicliának* a verses regény történetében játszott „egyszerre páratlan és kezdeményező” szerepéről, „első kísérlet” jellegéről szóló korábbi állításokat.⁸² Valójában itt is egy eredetileg prózai mű verses feldolgozásáról van szó, s a verses forma oka ugyanúgy nem az énekvers dominanciája, hanem a téma hangsúlyozottan fikciós volta. A verses *Fortunatus* rokonsága a históriás énekekkel nyilvánvaló, de legalább ugyanennyi szál köti össze a verses regény, a románc műfajával. Ebben az értelemben helyet kell kapnia a verses regény korai magyarországi történetében, s előkelő hely illeti meg a műfaj 17. század végi megújítási kísérleteinek előzményei között.⁸³

A prózafordítás keletkezése

A *Fortunatus* 1651-ben érkezett meg másodszer Magyarországra, immár az eredetihez közel álló formában, ugyanabban a műfajban. A szépprózai forma ebben az időben egyre inkább magától értetődőnek számított. A megjelenés éve egyben a magyar irodalomtörténet fontos dátuma: ebben az évben látott napvilágot annak a Zrínyi Miklósnak a verseskötete, benne a szerencsét személyes problémaként tematizáló hősi epossszal, aki egész életében vívódott a szerencse gondolatával, s a 17. században a legösszetettebb megfogalmazását adta sors és szerencse viszonyának.⁸⁴ Ehhez járul, hogy a török elleni folyamatos harcok miatt a szerencse a század közepén állandó és alapvető létp probléma volt, s fontos témának számított a főúri költészetben.

A viszonylag késői megjelenés egyik oka abban keresendő, hogy a 16. század végén megszakadt az anyanyelvű világi tárgyú széppróza fejlődése.⁸⁵ Lejjebb csúszott a műfajok hierarchiájában, s közel került a népszerű irodalomhoz. A világi tárgyú regényes próza még a 17. század végén sem volt modernebb, mint 16. századi előfutárai, s az eredeti magyar regény majd csak a 18. század második felében születik meg. A késés további oka az, hogy a 17. század közepére alakult ki olyan közönség, amely szórakozásból is szívesen olvasott prózát.⁸⁶ Ehhez járul, hogy a 17. századi magyar regényes próza valamennyi terméke középkori eredetű, európai elterjedésű szövegek nyomán készült fordítás, s e történetek fordítását és kiadását a nemesség kulturális emelkedése tette újra időszerűvé.⁸⁷ A név szerint ismert fordítók szinte kivétel nélkül a nemességhez tartoztak, a történetek azonban – annak ellenére, hogy tartalmilag elavult anyagot közve-

⁸² *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* (47. jegyzet), II, 633; *Régi magyar költők tára: XVI. század, X*, CZOBOR Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1996, 330.

⁸³ Vö. JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus: Az Új életre hozott Chariclia szövegalkulása* = GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozott Chariclia*, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 2005, 479–529; Uő., *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő* = *A magyar irodalom története* (20. jegyzet), 522–538.

⁸⁴ KLANICZAY (41. jegyzet), 21–52.

⁸⁵ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1134.

⁸⁶ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 8.

⁸⁷ *A magyar irodalom története* (3. jegyzet), 301.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXIII. évfolyam IV. szám

títettek – megfeleltek a polgárság ízlésének és eljutottak a parasztság olvasni tudó rétegeihez is. Ebbe a folyamatba illeszkedik a *Fortunatus* magyar prózafordítása. Nemzetközi viszonylatban nem számít túl későinek, mert például az első olasz fordítás huszonöt évvel később, 1676-ban, az első holland fordítás pedig 1678-ban jelent meg; a feltételezett 1561-es cseh fordításból nem maradt fenn példány, és az első cseh nyelvű fordítás a 18. század elejéről ismert.⁸⁸

A fordító jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a verses feldolgozás költője, és semmi nem utal arra, hogy a fordító ismerte volna a verses változatot. A korabeli prózai művekre kiterjedő összevetés mutathatja ki, hogy vannak-e a szövegben a fordító azonosítását segítő betoldások és nyelvi sajátosságok, mint például a lengyel fordításban.⁸⁹ A fordítást megjelentető Brewer-nyomda a 17. századi Magyarország legtermékenyebb nyomdája volt, amely az 1640-es évek elejétől a magyarországi nyomdászat élvonalához tartozott.⁹⁰ A wittenbergi eredetű családnak, mely korábban könyvkereskedéssel foglalkozott, jó kapcsolatai voltak Németországban, Sziléziában, Morvaországban és Erdélyben, s kiadványaik között nem elhanyagolható részt tett ki a magyar nyelvű népszerű világi irodalom, azon belül a prózai elbeszélés. A *Fortunatus*-fordítást megjelentető Lorenz Brewer több fontos művet jelentetett meg saját kiadásában, s ösztönözte fordítások létrejöttét.⁹¹ Nem zárható ki a lehetőség, hogy a *Fortunatus* is ő közvetítette a fordítónak és kezdeményezte a munka elkészítését.

A forrásul használt kiadás helyét Bleyer Jakab az 1551-ben kezdődő, erőteljes tartalmi változásokat, elsősorban rövidítéseket felmutató ún. B) redakció körében, azaz a frankfurti csoportban jelölte ki, a fejezetek száma és a fejezetcímek elhelyezése alapján.⁹² Ezt részletes szövegösszevetéssel is igazolta, melyben az 1556-os frankfurti kiadást vette alapul. Csupán egyetlen példát idézve: *Fortunatus* és *Lüpoldus* megismerkedésének helye az augsburgi csoport kiadásában következetesen „Nantis”, míg a frankfurti csoport kiadásában „Andegauis”, s a magyar fordításban az utóbbi változat („Andegávis”) olvasható.

A konkrét kiadás meghatározását nehezíti, hogy az első, 1551-es frankfurti kiadás és 1651 között összesen mintegy tíz kiadás látott napvilágot az ún. frankfurti csoportban,⁹³ s a csoporton belül a szöveg – eltekintve az ortográfia, a központosítás, a névalakok és

⁸⁸ *Fortunatus* (8. jegyzet), 331–343; STRIEDTER (6. jegyzet), 56–57.

⁸⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 81–84.

⁹⁰ PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században*, I–II, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 353–408; 1980, 349–473; az 1651-es *Fortunatus*-kiadás metszeteihez vö. Uő, *A lőcsei könyvillusztrálás a 17–18. században*, Művészettörténeti Értesítő, 31(1982), 195–206.

⁹¹ PAVERCSIK 1980 (90. jegyzet), 353–354, 370–371.

⁹² BLEYER (7. jegyzet), 732. A két kiadáscsoport különbségéhez vö. LANGE (6. jegyzet), 143; STRIEDTER (6. jegyzet), 48–50; *Romane* (38. jegyzet), 1160.

⁹³ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16)*, hrsg. v. der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, I. Abteilung, *Verfasser – Körperschaften – Anonyma*, VI, *Fis–Gn*, Stuttgart, 1986, F 1928–F 1939; *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD 17)*, http://gso.gbv.de/DB_VD_17_7:6850005F_12:639479E; *Fortunatus* (8. jegyzet), 323–327.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

egyes megfogalmazások változásától – alig módosul.⁹⁴ A magyar fordítás megjelenése előtti utolsó kiadás 1609-ben hagyta el a sajtót. Bár egyik nyomtatvány sem azonos teljes egészében egy másikkal, az eltérések minimálisak és olyan jellegűek, amelyek egy fordításban egyáltalán nem vagy csak kivételes esetben tükröződnek, s nem befolyásolják a fordítói teljesítmény megítélését. Azt például, hogy az 1565–1573 között megjelent lengyel fordítás alapjául az 1564-es frankfurti kiadás szolgált, egy elírt helynév speciális nyomtatási képe és néhány további speciális helynévalak alapján lehetett meghatározni.⁹⁵ A két 17. századi angol prózafordítás ugyancsak a frankfurti csoport kiadásaira megy vissza, míg az angol nyelvű drámai feldolgozás az augsburgi csoportot követi.⁹⁶

A fordítás nyelvi és stílusbeli sajátosságai

A fordító munkáját jelentősen megnehezítette, hogy a német szerző eredményes és átfogó kísérletet tett az elbeszélő próza lehetőségeinek tágítására.⁹⁷ Munkáját a különböző nyelvi rétegek, szövegtípusok, stíluszintek és helyzettipikus beszédmodok állandó keveredése, váltakozása és kontaminációja jellemzi. A nyelvet teljes egészében hozzáigazította a mindenkori tartalomhoz, s egy új, erőteljes és változatos elbeszélő nyelvezetet hozott létre. A műben egyaránt megtalálható például az életrajzi tudósítás stílusrétege, az emelkedett retorikai beszédmod, a kancelláriai nyelv formulaszerűsége, a kereskedőnyelv szakszókincse, egyes szereplők sajátos beszédmodja, a cselekmény menetét megakasztó szerzői közbeszólás gyakorlata, az erőteljes, durva kifejezések használata és a szóbeliség hatása. Részben innen érthető, hogy az 1509-es alapszöveg 1990-ben megjelent kritikai kiadásában a tárgyi jegyzetek terjedelme meghaladja a negyven oldalt,⁹⁸ s a lapalji szómagyarázatok száma igen magas. A kommentált helyek között számos olyan kifejezés található, melyek megértése nehézséget okozhatott a korabeli nem anyanyelvű olvasónak.

A magyar fordító módszerét eddig kétszer vizsgálták. Mint már Bleyer Jakab megállapította, a szöveget először kiadó Lázár Béla nem a forrásul használt kiadást, illetőleg kiadáscsoportot vette alapul az összevetésben, s emiatt több ponton téves következtetésre jutott.⁹⁹ Bleyernek a megfelelő szövegek összevetésére alapozott megfigyelése szerint a fordító a mű első harmadában hűen ragaszkodott az eredetihez, melynek következtében a szöveg általában nehézkes, néha értelmetlen, nem ritkán idegenszerű. Sokszor inkább szavakat fordított mondatok helyett, ezért a mondattani kapcsolatok gyakran görcsösek,

⁹⁴ STRIEDTER (6. jegyzet), 50.

⁹⁵ *Uo.*, 33.

⁹⁶ LANGE (6. jegyzet). Az ún. frankfurti csoport összes 1651 előtti kiadásának áttekintését és összevetését a magyar fordítással e munka keretében nem tudtam elvégezni.

⁹⁷ BICKEL (72. jegyzet); ROLOFF (72. jegyzet); KÄSTNER (33. jegyzet), 224–228.

⁹⁸ *Romane* (38. jegyzet), 1183–1225.

⁹⁹ LÁZÁR 1890, 363–365; BLEYER (7. jegyzet), 733–734, 739, 743–744. A fordító félreértéseihez vö. még *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1073–1077.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

sőt néha helytelenek. A fordító jól tudott németül, de a ritkább kifejezéseket, szokatlanabb szerkezeteket gyakran félrefordította vagy egyszerűen elhagyta.

A második harmadtól kezdve a fordítás szabadabb, önállóbb és sok tekintetben élvezhetőbb. Számos kisebb-nagyobb kihagyás található, ezek azonban nem érintik az elbeszélés lényeges mozzanatait. Többnyire csupán egy-egy kifejezés, megjegyzés vagy mellékkörülmény említése marad el, a hosszabb kihagyás ritka. Itt is vannak hibák, félreértések és németes szerkezetek, de nem olyan nagy számban, mint az első harmadban. A fordító törekedett a jó hangzásra, magyaros mondatszerkesztésre, nyelvi változatoságra, elevenségre. Közvetlen előadásmódja a társalgási nyelv fejlett formáját képviseli, s a munka megállja az összevetést más, korabeli fordításokkal.

A következő példák megerősítik, árnyalják és kiegészítik Bleyer megfigyeléseit.¹⁰⁰ Az érthetőség növelését szolgálja a hosszabb szövegrészek bekezdésekre bontása, a hosszú mondatok két vagy több mondatra tagolása és a központozás megváltoztatása. A fordítónak nincsenek nagyobb önálló betoldásai és nem törekedett az aktualizálásra. Kedvelt eszköze a lazítás erősítő vagy élénkítő betoldásokkal, szinonimák beillesztésével:

ward getauft (Aiii/r)	kit <i>azonnal</i> megkeresztelvén (402)
in eim wilden Walde (Ai/v)	<i>igen nagy</i> puszta Erdőben (400)
damit er groß Gut verthet (Aii/v)	nagy <i>sok</i> jószágait el tikoizolván (401)
der hett ein schöne Tochter (Aii/v)	<i>igen szép</i> leánya vala (401)
des denn auch sein kurtzweil was (Aiii/r)	mert az vala <i>öröme és gyönyörűsége</i> (402)
mit [...] köstlichen Rossen (Aiii/r)	<i>nagy fő</i> lovakkal (402)
es war alles vmb nassen zucker geben (Bv/r)	vizes Nád-mézet, <i>avagy Czigány mézet</i> vásároltanak vala (412)

Ugyancsak gyakran alkalmazott értelmező betoldásokat és az eredetitől eltérő szerkezeteket:

ward ihm die Jungkfraw heim geführet (Aii/v)	az szép lány <i>néki adaték</i> , és elhozaték (401)
vnd kam also zu Armuth (Aiii/r)	<i>s' az ilyen (ke)reskedés által igen szegénnyé</i> lön (402)
das trib er so lang vnd vil (Aiii/r)	<i>ez mesterséget</i> mind-addig üzé (402)
das tryben sie biß zu einem halben Jar (Biiii/r)	Ez <i>ilyen frissen való lakást</i> penig egész fél esztendeig üzék (411)
vnnnd gebar den ehe das Jar nach der Hochzeit außkam (Aiii/r)	<i>minek-utánna ideje el-jött vólna</i> , szülé az <i>ő fiát</i> (402)

¹⁰⁰ A német nyelvű idézetek utáni számok a továbbiakban a prózafordítás megjelenése előtti utolsó kiadás (*Fortunatus: Von seinem Seckel vnd Wünschhütlein...*, Augsburg, David Francken, 1609; a használt példány: Bayerische Staatsbibliothek, München, P. o. germ. 381) ívjelzéseire, a magyar nyelvű idézetek utáni számok Lázár Béla szövegkiadásának (2. jegyzet) lapszámaira utalnak.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évi évfolyam II. szám

das macht er het ein andere Nasen ob der seinen (Li/r) mert más *tsinált* orra is volt az maga orrán fellyül (475)
Da Fortunatus also verlassen war (Bv/v) *Látván* Fortunátus hogy ő *tellyességgel* elhagyattatott (412)

Viszonylag ritkán tömörített:

biß das er nichts mehr zu verkauffen noch zu versetzen het (Aiii/r) hogy ő néki végezetre *semmie nem marada* (402)
Als nun die Hochzeit vollendet ward (Aiii/r) Es midön már *menyekző után vólnának* (401)

A nyelvi leleményt tanúsítják a szemléletes kifejezések:

Nun war die Gräffin vnmühtig (Giii/v) az Grofné *igen fél-kedvü* vala (449)
wie er ihn hinweg gebracht hette (Bii/v) mitsoda okkal *tudhatta-ki* az udvarból (410)
das stünd also an (Cv/v) ez dolog tsak *mind benn marada* (421)
Alß nun die Malzeit volbracht (Kii/r) Immár hogy az ebéd gazdagon vólna és *el-is müldogálnék* (468)
ob er nirgent kein außgang auß der Statt wißte (Aviii/v) ha nem tudnaé az Városban valami *áll kapuskát* (408)
klopfet er an (Kvii/r) *kolompoza* (473)

Változatos képet mutat a közmondások és szólások visszaadása. A fordító számos esetben megtalálta a megfelelő magyar változatot:

die Todten zu den Todten vnnnd Lebendigen zu den Lebendigen (Cv/v) Halottak halottakhoz, és elevenek elevenekhez (421, vö. Mt 8,22)
Ein Todter machet keinen krieg (Oi/r) Hólt eb nem szerez háborut (496)
wer nicht weiß der soll fragen (Dv/v) az ki valamit nem tud meg-kell kérdezni (429)
er hat weder Land noch Leüt (Fvi/r) sem Jobbágya sem Jóságga nintsen (444)

Gyakran körülírást vagy tükörfordítást alkalmazott:

wann es an das Gut gehet/ das alle Liebe auß ist (Cii/v) az világi jókért az szeretet azonnal elszokott veszni (417)
darumb so ist es gut wer weyser Leüt rath folget (Cvii/v) annak okáért jó dolgot tselekszik valaki az bölts emberek tanátsit halgattya és fogadgya (423)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. évi évfolyam IV. szám

in der sach ist mir nicht wol zu rathen (Gii/v) ez dologban nintsen én nékem oly módomban
hogy tanátsot adgyak (448)
Wer das gut verleürt/ der verleürt die Vernunfft (Lvi/v) Az ki jóságát el-veszti, eszt-is el-veszti
(439)

Előfordul az is, hogy szólással adott vissza az eredetiben szólásnak nem minősíthető kifejezéseket:

warff damit den Leychnam inn die Profey (Ci/r) bétvété ötet az *Pilátus házában* (419)
wenig Wein im Kloster gebraucht ward (Lii/r) az Klastromban *szükön élnek* vala az borral (434)
Er sols im noch senden wie vnsere Sönglein auch (Bvi/r) De ő *annyit küldött, mint az Szarkának az fia* (413)

Csak részben mondható sikeresnek a szójátékok, a két- és többértelmű kifejezések fordítása:

mit der er sich *reyssen* wolt (Bvi/r) *tréfáloznék* véle (413)
ein schöne wolgestalte Nachbawrin die az szomszédbeli menyetske szép és *adako-*
ein *guts Töchterlein* ist (Jvi/r) *kozo-is* (465)
das er so ein *selige Reyß* volbracht het (Av/v) hogy az ő mostani *uttyát szerentsésen* véghez vihetett volna (405)
vnd *ließ sich* gar wol *niessen* (Jv/r) néki sokan *hasznát-is vövék* (464)
als denn Rupert wol wußte was zu solchen Mint hogy Rupert hozzá-is tanult volt az *udvari konyhához* (406)
Hoffstuben gehort (Avii/v)

Hasonlóképpen csak részben sikeres a kereskedőnyelvi szakkifejezések visszaadása:

dem solt man tausend *Nobel* geben (Cv/r) ezer *Nobel aranyat* adna (421)
sendeten dem König ein *grosse Summa* küldének az Királynak *nagy summa pénzt*
Gelts (Cv/r) (420)

Változatos az idegen eredetű szavak fordítása és használata. Ezek egy része a magyarban is megvan. Máskor a fordító nem ismerte a pontos jelentést, és másik odaillő, gyakran latin eredetű kifejezést használt, s az is előfordul, hogy egyszerűen elhagyta ezeket:

Confect genug (Kiiii/v) minden-féle *confectomot* és nád-mézesszerszámokat (471)
der Fürdernußbrieff (Hv/v) az *Commendalo* leveleket (458)
begabt hat mit guten Zinsen in Ewige zeyt (Fvi/v) és *praebendákat-is* rendelvén (444)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

was das Blut durch die Rilen inn den Saal geflossen (Bviii/v)	az vér az <i>padimentomon</i> által az tornázt- ban leszivárkozott (416)
gab inen ein Zuchtmeisterin (Fvii/r)	botsáta véle el <i>Hofmesternéket</i> (445)
sie tragen ir Gelt bey in eingenaet in iren <i>Wammassern</i> (Liiii/v)	az <i>Vámeczekben</i> bé-varva hordoznák (437)
vnd einen <i>Dolmetscher</i> (Fiiii/r)	<i>tolmácsot</i> -is (443)
hundert <i>Carg Pfeffer</i> (Hiii/r)	száz <i>Sák</i> borsot (455)
es sey ein <i>Plag</i> von Gott (Lv/v)	hogya Istentől volna (480)

Az olasz személy- és helynevek egy részét módosított alakban, az eredeti értelmezés elhagyásával ültette át:

heißt *Largaonube* zum Regenbogen (Gv/r)   kit *Lorganubénak* neveznek (450)

A regionális használatú, tájnyelvi és nyelvjárási kifejezéseket gyakran körülírta, nem pontosan fordította vagy elhagyta, máskor maga is ilyenekkel élt:

darein ließ er im sein <i>Blunder</i> füren (Fv/r)	minden <i>ezközeit</i> bé-rakatá (444)
ein tieffer <i>Galgenbrunnen</i> (Fiii/r)	edgy mély <i>kút</i> (442)
wie man also <i>Sackman</i> gemacht hett (Ciiii/v–Cv/r)	ez dolgot (420)
vnd er doch alle ihre <i>bulgen</i> ersucht hat (Fi/r)	noha ő minden <i>turbájokat</i> meg-kereste vala (441)
Nun mach dich bald auß dem Land (Ciiii/v)	No <i>vakarodgyál-el</i> mindgyárt ez Ország- ból (420)

Egyéni szóalkotással csak ritkán próbálkozott:

das *Wünschhütlin* (Hvi/r)   az ő *kedve tölt Süvegetskéje* (458)

Jelentőség, utóélet

A fordító munkájának értékelése előtt érdemes egy pillantást vetni a mintegy hét évtizeddel korábbi lengyel próza fordítás vizsgálatának tanulságaira.¹⁰¹ Eszerint a lengyel fordító nagy szabadsággal kezelte forrását. Módosította a fejezetbeosztást, s az elbeszélés szerkezetének jobban megfelelő tagolást hozott létre. Számos kiegészítést tett az epizódokban: az eredetiben csupán jelzett cselekménybeli mozzanatokot önálló jelene-
tekké alakította; kibővítette a párbeszédet vagy újakat toldott be; részletesebben moti-
vált és jobban előkészített egyes eseményeket. Az utazások leírásában és a helynevek

¹⁰¹ STRIEDTER (6. jegyzet), 52–71.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi I. kötet 1. szám

sorrendjében kisebb bővítéseket, átcsoportosításokat hajtott végre, míg az alakok egy részével kapcsolatos célzatos változtatások az adott szereplő eltérő értelmezésére engednek következtetni

A magyar prózaváltozatról összességében megállapítható, hogy a fordító kreativitása nem haladta meg a kor átlagát. Törekedett a színes előadásra, s teljesítménye felülmúlja például a *Szép Magelóna* (1676) átültetőjének munkáját, de nem éri el Haller János stilisztikai tudatosságát. Kevésbé volt önálló, mint 16. századi lengyel kollégája; messzeemenően tiszteletben tartotta az eredeti mű szövegét, s igyekezett megőrizni annak nyelvi, stílusbeli sajátosságait. Új kifejezőeszközök alkalmazására csak korlátozott mértékben vállalkozott, módszere munka közben is módosult, s nincsenek igazán virtuóz megoldásai. Az élő beszélt nyelv hatása stílusára ugyanúgy kimutatható, mint például a nem túl igényes 18. századi cseh fordításban.¹⁰² Fő érdeme, hogy akkor fordította le ezt az új gazdasági rendszer lehetőségeiről és veszélyeiről alkotott elképzelések szempontjából paradigmatisztikus művet, amikor ezek az elképzelések Magyarországon is időszzerűvé váltak, s előrehaladt a hagyományos életformák felbomlása. A fordító a kora újkori német irodalom egyik jelentős alkotását tette hozzáférhetővé a magyar olvasó számára, s munkájával hozzájárult az elbeszélő próza magyarországi tekintélyének növeléséhez.

A fordítások irodalomközvetítő és -teremtő szerepe a magyar irodalom minden korszakában igen magasra értékelhető. A 17. század közepén átmenetileg csökkent az eredeti művek aránya, s megnőtt a fordítások és adaptációk szerepe. A *Fortunatus*-fordítás jelentőségét növeli, hogy olyan fikció- és valóságértelmezést, irodalmi eljárásokat és funkciókat közvetített, amelyek alapvetőek voltak a regény megszületésében.¹⁰³ Ehhez járul, hogy alapul szolgált számos további kiadásnak: elindította a prózaregény magyarországi „népkönyvvé” és népszerű olvasmánnyá válásának folyamatát, melynek során az eredeti szöveget jelentősen leegyszerűsítették, átalakították és alkalmazták a megváltozott társadalmi, erkölcsi elképzelésekhez, új stilisztikai normákhoz és nyelvhasználati követelményekhez.

Az első kiadás változatlan szövege még három alkalommal látott napvilágot: 1689-ben Lőcsén Brewer Sámuel,¹⁰⁴ 1703-ban Bécsben Endter Márton¹⁰⁵ és 1778-ban Pesten Royer Ferenc kiadásában.¹⁰⁶ Ezt követően több mint hatvan évig nem jelent meg új edíció, majd az 1840-es évektől fametszetekkel illusztrált, népszerű ponyvaátdolgozások készültek, először német, majd magyar nyelven. Ezek fő sajátossága, hogy – két kivételtől eltekintve – két részre osztják az elbeszélést, s a nyomtatványok egyik csoportja *Fortunatus*, a másik *Fortunatus* fiainak történetét tartalmazza. A német és a magyar nyelv-

¹⁰² HRABÁK (6. jegyzet), 761–762.

¹⁰³ Vö. *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 21.

¹⁰⁴ RMK I, 1375.

¹⁰⁵ Példánya: Bayerische Staatsbibliothek, München, P. o. rel. 1260/1.

¹⁰⁶ PETRIK II, 129. Az Országos Széchényi Könyvtár példányának (77.514) belső borítóján és előzéklapján kéziratos bejegyzés olvasható az év szerencsétlen napjairól; a példányt egybekötötték egy korabeli Cisio-kiadással. – A Pogány Péter által említett 1658-as kiadás nem létezik, az évszám elírás lehet. Vö. POGÁNY (50. jegyzet), 41.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

vú változatokban ugyanazok a fametszetek ismétlődnek, egy részüket kétszer is felhasználták egy nyomtatványon belül.

Az 1651-es magyar szöveget többször átírták, míg a német nyelvű népszerű nyomtatványok szövege egymáshoz képest lényegében változatlan. A részleges ponyvaedíciókat a 19. század második felének legnagyobb kalendárium- és ponyvakiadója, Bucsánszky Alajos,¹⁰⁷ valamint az ő örökségét folytató Rózsa Kálmán jelentette meg Pozsonyban, Pesten, illetőleg Budapesten. A már a reformkorban nagyszabású kiadói tevékenységet folytató Heckenast Gusztáv és az 1872-től főleg népies iratokkal, naptárakkal foglalkozó, Bucsánszky versenytársának számító Méhner Vilmos a teljes szöveget jelentette meg két, egymástól és a Bucsánszky-féle változattól egyaránt jelentősen eltérő feldolgozásban.

A jelenleg ismert példányok alapján a német nyelvű ponyvakiadások sorozata 1842-ben, a magyar nyelvűeké 1861-ben kezdődött.¹⁰⁸ A német nyelvű nyomtatványokon jelölték a kiadás sorszámát, ami arra utal, hogy nem mindegyik edícióból maradt fenn példány. Az I. részből 1842–1876 között három, a II. részből 1842–1900 között négy német nyelvű kiadást ismerünk példány szerint, a címlapok adatai szerint azonban az I. rész 1876-os változata már az ötödik, a II. rész 1900-ban megjelent kiadása már a hatodik kiadás volt. A német nyelvű változatok szövegének és fametszeteinek forrása a Gotthard Oswald Marbach által készített, 1841-ben Lipcsében kiadott népszerű *Fortunatus*-redakció volt. Ennek illusztrációit az ismert grafikus, Ludwig Richter rajzai alapján Jakob Ritschl (R. v. H. = Ritschl von Hartenbach) fametsző készítette. A németországi nyomtatványok illusztrációinak utánmetszése általános gyakorlatnak számított a Bucsánszky-műhelyben, s a Bucsánszky-féle *Fortunatus*-kiadások metszetei az 1841-es lipcsei kiadás ábrázolásai nyomán készültek.¹⁰⁹ A lipcsei előképek és az utánmetszett változatok szerkezete azonos, a részletekben azonban számos kisebb-nagyobb eltérés található. A magyar és a német nyelvű Bucsánszky-féle kiadások ugyanazokat a fametszeteket tartalmazzák.

A magyar nyelvű Bucsánszky-féle részkiadások szövegét közvetlen, népies hangvétel, a fejezetcímek módosítása, a szöveg rövidebb mondatokra és bekezdésekre tagolása, a mondatok következetes átfogalmazása jellemzi. A kifejezésmódot, a mondatszerkesztést és a nyomdai kivitel egyaránt hozzáigazították a kor egyszerű olvasójának igényéhez.

¹⁰⁷ KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., 1989, 113–145. Bucsánszky kiadta számos további nemzetközi elbeszélő téma népszerű feldolgozását. Vö. pl. *Geschichte von den vier Heymonskindern*, Pest, 1868 (3. Auflage); *Geschichte von der edlen und schönen Melusina, welche ein Meerwunder und des Königs Helmas Tochter war*, Pest, 1860 (3. Auflage); *Geschichte von der schönen Magelone und dem Ritter Peter mit den silbernen Schlüsseln*, Pest, 1871 (5. Auflage). Vö. továbbá LENGYEL András, *Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mese-mondó (1886–1904)*, MKsz, 98(1982), 40–50; GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők X. Heckenast Gusztáv (1833–1873)*, MKsz, 36(1929), 147–152.

¹⁰⁸ Megállapításaim az Országos Széchényi Könyvtár állományának példányain alapulnak.

¹⁰⁹ A lipcsei kiadásból a szegedi Somogyi Könyvtárban található példány. Jelzete: H. F. 415 4/23. A példányra vonatkozó adatért Tüskés Annának, a képanyag rendelkezésre bocsátásáért Szőkefalvi Nagy Erzsébetnek tartozom köszönettel. Az „R. v. H.” monogram feloldásához lásd *Die Monogrammisten*, IV, bearb. v. K. G. NAGLER, fortges. v. A. ANDRESEN, München, 1871, 1072. – Vö. POGÁNY (50. jegyzet), 339.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam IV. szám

Ettől eltérő szövegváltozatot közöl az 1870-re datált Heckenast-féle teljes edíció, s mind-ezeketől eltér Tamás Péter teljes szövegű új feldolgozása, Méhner Vilmos 1876-os kiadásában. A Heckenast-féle változat a kiadó *Mese könyvecske* c. sorozatában, *Ifjúsgági regény* alcímmel látott napvilágot. Ebben a többszínnyomású borítóval ellátott nyomtatványban a fejezetcímeket szövegtagoló nyomdadíszek helyettesítik, s a párbeszéddek mindig új sorba tördelve jelennek meg. Tamás Péter tizenkét, római számmal jelölt, cím nélküli fejezetre tagolta az elbeszélést; az I–VI. fejezet Fortunatus, a VII–XII. fejezet a fiúk történetét tartalmazza. Ez a változat Méhner Vilmos *Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára* című, népszerű olvasmányokat tartalmazó, 69 tagból álló füzetsorozatának 30. darabjaként látott napvilágot.¹¹⁰ 1876–1885 között Tamás ezenkívül kb. egy tucat „elbeszélést”, „történeti elbeszélést” és „igaz történetet” írt a sorozat számára, köztük a Faust-történet és Theodor Körner *Toni* c. három felvonásos darabjának feldolgozását.¹¹¹

Mindezen kiadások jelentőségét az adja, hogy egyrészt a *Fortunatus*-népkönyvek Európa-szerte nagy hatással voltak a mesehagyomány alakulására és a különböző elbeszéléstípusokkal kontaminált folklór szövegváltozatok létrejöttére.¹¹² Másrészt kimutathatóan hatottak a romantika irodalmára. Bár a magyar irodalomban nem születtek Tieck, Bauernfeld és Collin Fortunatus-drámáival, Uhland epikus töredékével összevethető munkák,¹¹³ s Fortunatus története nem inspirált olyan rangú műveket, mint például az *Árgirus* által ösztönzött *Csongor és Tünde* és a *János vitéz*, nem mellékes körülmény, hogy Arany János szalontai diákéveinek olvasmányai között ott volt a *Fortunatus* is.¹¹⁴

¹¹⁰ PETRIK Géza, *Magyar könyvészet 1886–1900: Az 1886–1900. években megjelent magyar könyvek, térképek és atlaszok összeállítása*, I. Bp., 1908, 632–633, 835–836; vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII. Bp., 1909, 1262–1263.

¹¹¹ Pogány Péter a sorozatban megjelent *Faust*-feldolgozást Tamás Péternek tulajdonítja: POGÁNY (50. jegyzet), 44; Petrik Géza azonban Nógrády Tihamér neve alatt írja le a nyomtatványt: PETRIK, 632, 14. sz. Az Országos Széchényi Könyvtár cédulakatalógusa a Petrik-féle sorozatban különböző álnevek alatt leírt művek közül Tamás Péter neve alatt tartja nyilván a 11., 14., 17. és 18. számúakat, köztük a *Faust*-feldolgozást. – A Heinrich von Kleist *Die Verlobung von Sankt Domingo* c. novellájára visszanyúló Körner-mű azonosításáért Kovács Kálmánnak tartozom köszönettel.

¹¹² *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Sp. 10–11.

¹¹³ LÁZÁR 1890, 389–398.

¹¹⁴ ARANY János *Összes művei*, XVI, *Levelezés*, 2 (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., 1982, 554–565, itt: 555–556. Arany 1855. június 7-én Gyulai Pálhoz írt levelének vonatkozó részét idézi POGÁNY (50. jegyzet), 278. – További kutatás feladata annak eldöntése, játszott-e bármilyen szerepet a *Fortunatus* 19. századi ponyvakiadásainak sorozata és a hősök névazonossága az 1525. évi rákosi országgyűlésen hűtlen kezeléssel vádolt, bebörtönzött, majd szabadon engedett kincstartó, Fortunatus Imre történetének különböző műfajú irodalmi feldolgozásai (Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Balázs Sándor, Molnár Ákos művei) keletkezésében. – Kovács Vilma, a pszichoanalízis budapesti iskolájának tagja, Ferenczi Sándor legközelebbi munkatársa, majd hagyatékának gondozója nevéhez fűződik a *Fortunatus*-történet tudomásom szerint egyetlen pszichoanalitikus értelmezése: Vilma KOVÁCS, *Das Erbe des Fortunatus*, *Imago*, 12(1926), 321–327; magyar fordítása: Uő, *Fortunatus öröksége*, összeáll. SZILÁGYI Júlia, bev. Judith DUPONT, utószó SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István, Bp., 1993, 23–30. A tanulmányt, melyben Fortunatus és Andolosia történetének szimbolikáját a tudattalan megnyilvánulásaként, az ún. herekomplexus (kasztrációs komplexus) feldolgozásaként értelmezi a szerző, nem tartja számon a germanisztikai szakirodalom.

BODROGI FERENC MÁTÉ

HARMÓNIA, GRÁCIA, GENTLEMAN, VIRTUOSO

Kazinczy egyik önképének nyomában

1. Egy lehetséges hagyományhorizont

A német gráciaköltészet reprezentatív alakjának, Christoph Martin Wielandnak, illetve a magyar gráciaköltészet reprezentatív alakjának, Kazinczy Ferencnek a kapcsolata régóta feldolgozott témának tekinthető. A Kazinczyra gyakorolt Wieland-élmény fontosságát már Császár Elemér hangsúlyozta, azóta pedig a találkozás sorsfordító erejét még inkább nyomatékosító munkák láttak napvilágot.¹ A gráciaköltészet világa számos kortárs magyar író megihletett, meghonosítójának, jelképének mégis Kazinczy Ferencet tekintjük mindmáig, erős szakmai egyetértésben. Kazinczy Wieland követője, több művét lefordítja, programverseit, önálló folyóiratát az általa megismert gráciafilozófia szellemében építi fel, s barátai, különféle társaságai körében is eredményesen terjeszti a grácia kultuszt. A Wieland–Kazinczy reláció, a kettejük között diagnosztizált erős hagyománytörténeti összetartozás tehát konszenzuális tudásnak minősíthető.

Nem ilyen egyértelmű azonban a helyzet a grácia-kontextus *shaftesburyánus* változatával. Egyetlen magyar szakirodalmi feldolgozás sem hangsúlyozza ugyanis ennek alapvető szerepét a gráciafilozófiában, illetőleg a gráciaköltészetben. A következőkben amellett kívánok érvelni, hogy a külföldi – elsősorban német – szakirodalomban feldolgozott erőteljes Shaftesbury-hatás Wieland tekintetében alapvető, s hogy ezen hagyományhorizontnak Kazinczy Ferenchez is van némi köze; hogy oly sokféle önmegjelenítése közül az egyiknek kulcsa lehet.

A kérdés kidolgozása során egyértelművé vált számomra, hogy mindenféle elegáns filológiai fegyvertény ábrándjáról le kell mondanom. Kazinczy Ferenc nem fordított az angol gróftól, soha nem hivatkozott rá – nem ismerte Shaftesburyt. Bár Dessewffy József egyik kedvelt metafizikusaként megnevezi őt egy 1811-es Kazinczynak írott levelében,² nem kelti fel a címzett érdeklődését a *név*. Nem is a név a lényeges most azonban, hanem

¹ CSÁSZÁR Elemér, *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, Bp., MTA, 1913, 603–607; GERGYE László, *Műszak és gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998; DEBRECZENI Attila, „Fenség” és „grácia”: *Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában*, ItK, 2000, 311–352; DEBRECZENI Attila, *Kazinczy Ferenc Orpheusa: program és szerep = Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 367–369.

² KazLev. VIII, 1956.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

a név által fémjelzett *tradíció* – hogy az miként hordozza Kazinczyt, miként járja át és alakítja világát.

E kapcsolat belátását olyan tudásként érdemes kezelni, amelyet az értelmezőnek egy olyan tapasztalatából vonunk le, melyet nem tud ellenőrizni, konstrukciós szabályai pedig csak homályosan ismerhetők meg. Nem valamiféle kísérleti eredmény megfogalmazása tehát, hanem egy konkrét személy elméjének motivált konstrukciója.³ E „veszélyt” vállalva olyan metatextuális összefüggésekben kódolt gondolkodástörténeti transzfigurációkra, olyan áttételes kölcsönviszonyokra szeretnék rámutatni, melyek átalakíthatják Kazinczy-képünket, melyek eddig nem látott vagy eléggé ki nem aknázott együttjárások körvonalazódásával, új vizsgálati irányok perspektíváival kecsegtethetnek – Kontler László kapcsolódó állásfoglalásának szellemében: „Egy-egy tradíció folyamatoságának nem elengedhetetlen feltétele, hogy a hozzá tartozó gondolkodók és közéleti szereplők tudatosan idézgessek bizonyos korábbi szerzőket, akiket elődeiknek tekintenek, s akik az adott hitvallás afféle panteonját alkotják. Emellett az ideológiák kialakulásának szakaszában kiváltképp jellemző, hogy valamelyik későbbi »izmus« alkotórészei más-más, az adott pillanatban akár egymással rivalizáló irányzatban jelentkezzenek, s megfordítva: egy-egy ilyen irányzaton belül korabeli logikával viszonylag ellentmondásmentesen megférhetnek olyan eszmék, amelyek mai fogalmaink szerint összeegyeztethetetlenek egymással.”⁴

1.1. A hagyomány

Shaftesbury tudatos recipiálásának konkrétabb magyarországi megvalósulását eddig csupán Döbrentei Gábornál regisztrálta Csetri Lajos.⁵ Ugyanakkor épp ő emeli ki Shaftesbury óriási európai hatását a német szellemi életre, de Gadamer vagy Cassirer is a lord 18. századra gyakorolt hatalmas befolyásáról beszél.⁶ A vonatkozó német szakirodalom szintén így tesz.

„Zwischen 1730 und dem Ende des 18. Jahrhunderts haben nachweislich fast alle bedeutenden deutschen Schriftsteller, Philosophen etc. die Schriften Shaftesburys gekannt und ihn »zu den großen Denkern und Anregern gerechnet.«⁷ Ilse-Jutta Sandstede Shaftesbury *kulcsfontosságú* 18. századi hatásáról beszél, mely kimutatható csaknem

³ David Bleich nyomán ANGYALOSI Gergely, *Szubjektivizmus az irodalomtudományban*, Helikon, 2006, 14.

⁴ KONTLER László, *Az állam rejtelvei: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Bp., Atlantisz, 1997, 20.

⁵ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 298–322. (Buczy Emilt illetően szintén tapasztalható pár ilyen irányú reflexió.)

⁶ *Uo.*, 112; HANS-GEORG GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003, 55; ERNST CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, ford. SCHEER Katalin, Bp., Atlantisz, 2007, 394.

⁷ Ilse-Jutta SANDSTEDE, *Die Göttinnen der Anmut in Wielands Werk: Ein Beitrag zur Rhetorik der Aufklärung*, Dissertation, Oldenburg, Carl von Ossietzky Universität, 1999. Idézetek az internetes változatból: <http://docserv1.uni-oldenburg.de/publikationen/dissertation/2001/sangoe00/pdf/sangoe00.pdf>, 48.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

valamennyi kortárs német író és filozófus (Gleim, Pyra, Mendelssohn, Bodmer, Sulzer, Gessner, Herder) munkásságában.⁸ Ami most mindemellett fontos, hogy e hatást Christoph Martin Wielandra vonatkozóan szintén relevánsnak, ráadásul különösen intenzívnek és mélynek írja le a német irodalomtörténet.⁹ Az egyértelmű szellemi kapcsolatot már maga Goethe is hangsúlyozza, aki egyébiránt ifjú költőként lelkes olvasója Wielandnak, de a későbbiekre is jellemzőek az ilyen jellegű megállapítások: „Epikur, Horaz, Cicero und immer wieder Sokrates und Shaftesbury sind die Schutzheiligen seiner neuen Philosophie”.¹⁰ Az eszmetörténeti összetartozás, Shaftesbury „örangyal”-habitususa a wielandi filozófiát illetően ugyanolyan egyezményes tudásnak tekinthető a német szakmában, mint a Kazinczy–Wieland összetartozás a hazaiában, s bár Gergye László könyve alapmű e témában, ő sem tér ki a kapcsolat elemzésére, csupán egy, a gráciaköltészet belüli stílusirányzat jellemzésekor tűnik fel az angol lord neve monográfiájában.¹¹ Míg Gergye Wieland Winckelmann-recepcióját súlyozza, addig a szintén széleskörű kutatási előzményekre támaszkodó Sandstede munkájában végig a Shaftesbury-hatást nyomatékosítja, Winckelmann Wieland általi recipiálását ráadásul sokkal kritikusanabbnak, reflektáltabbnak, óvatosabbnak mutatva be.¹² Bár igaz az, hogy Wieland munkáiban Winckelmann neve hatszor kerül konkrétan elő, nemegyszer „unser Winckelmann” alakban, költészetének és esztétikájának viszonyulási pontja nem nála, hanem Shaftesburynél keresendő – már csak azért is, mert éppenséggel maga Winckelmann is Shaftesburytól kölcsönöz.¹³

Az angol lordról a magyar szakirodalom döntőrészt mint bölcselőről, filozófusról értekezik, döntőrészt eszmetörténeti, esztétikatörténeti, politikatörténeti, újabban mentali-

⁸ „Shaftesbury hat [...] das deutsche Geistesleben des 18. Jahrhunderts beeinflusst” (uo., 156). Ehhez lásd még Sandstede nyomán: Oskar WALZEL, *Shaftesbury und das deutsche Geistesleben des 18. Jahrhunderts*, Germanistisch-Romanische Monatsschrift, 1(1909); Heinrich KÜNTZEL, *Essay und Aufklärung: Zum Ursprung einer Originellen deutschen Prosa im 18. Jahrhundert*, München, 1969; C. F. WEISER, *Shaftesbury und das deutsche Geistesleben*, Leipzig–Berlin, 1916; Lothar JORDAN, *Shaftesbury und die deutsche Literatur und Ästhetik des 18. Jahrhunderts: Ein Prolegomenon zur Linie Gottsched–Wieland*, Germanistisch-Romanische Monatsschrift, 44(1994), 410–424.

⁹ Vö. Sandstede nyomán: Herbert GRUDZINSKI, *Shaftesburys Einfluß auf Wieland*, Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte, 1913/3; Karl-Heinz SCHWABE, *Bemerkungen zur Wirkung Shaftesburys auf C. M. Wieland = Wieland-Kolloquium Halberstadt 1983*, Halle, Kongreß- und Tagungsberichte, 1985, 185–189; Leo STETTNER, *Das philosophische System Shaftesburys und Wielands Agathon*, Halle, 1929; angol nyelven: Charles ELSON, *Wieland and Shaftesbury*, New York, Columbia University Press, 1913.

¹⁰ Hildegund BERGER, *C. M. Wielands philosophische Romane mit besonderer Berücksichtigung des Aristipp*, Dissertation, München, 1944, 15.

¹¹ GERGYE, *i. m.*, 25.

¹² SANDSTEDE, *i. m.*, 46, 286. Ehhez lásd még Sandstede nyomán: W. H. CLARK, *Wieland and Winckelmann: Saul and the Prophet*, *Modern Language Quarterly*, 17(1956), 1–16; UÓ, *Wieland contra Winckelmann?*, *The Germanic Review*, 34(1959), 4–13; H. C. HATFIELD, *Winckelmann and His German Critics 1755–1781: A Prelude to the Classical Age*, New York, 1943; UÓ, *Aesthetic Paganism in German Literature: From Winckelmann to the Death of Goethe*, Cambridge, 1964.

¹³ „Herders Verständnis der Grazie geht teilweise auf dieselbe Tradition zurück wie Winckelmans, besonders von Platon und Shaftesbury beeinflusster Versuch einer Theorie der Grazie”. (SANDSTEDE, *i. m.*, 134.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

tástörténeti diskurzusokban.¹⁴ Bár a vonatkozó interpretációk jelentékeny része érinti a gráciafilozófiához való kötődését (az esetek többségében ez egyébként is elkerülhetetlen), a szempont az illető munkák irányultságainak következtében mindezidáig marginális maradt.

1.2. Shaftesbury és a harmónia

Az ún. *univerzális harmónia* tana a 18. században lényegében a neoplatonista Shaftesbury nevét jelenti: „[V]ilágnézetének minden aspektusát: az erkölcsről, a természetről, a társadalomról, az Istenségről, a művészi szépről vallott felfogását a létezés összhangjának, ésszerű rendjének optimista meggyőződése hatja át. »Mindent a legjobb érdekében irányít, rendez, szabályoz egy tervező elv vagy intellektus, amely szükségképpen jó és állandó« – írja.¹⁵ Az egyetemes harmónia eszméje az ember ontológiai alapjellemzőjeként funkcionál: „Bizonytalán nincs semmi erősebben bevésve elménkbe vagy szorosabban összeszőődve lelkünkkel, mint a rend és az összhang eszméje vagy érzéke.”¹⁶ Az erkölcsi felépülésben nélkülözhetetlen vallásosság igazi lényege nem a hagyományos (liturgikus) episztémé kinyilatkoztatásában, hanem a kiáramló erőszi emanativitásban, az intuitív, eleve adott, de fejleszhető érzékek világában található meg. A *természettől adott* emberi erkölcsiség célja és ideális állapota egy olyan pánharmónia, melyet a „belső mérték” (*interior numbers*) határoz meg, egyfajta teremtő jellegű energiaként.¹⁷ Az ideális, harmonikus ember életvezetési elveit pragmatikus megfontolások is ösztönzik: a helyes, finom, csiszolt, udvarias modor kialakítása. Shaftesbury szerint a szépérzék valamiféle társasági alapon közös szellemi érzék, *lelkesültség*, mely képezhető, fejleszhető emanatív erőszi dinamizmus. Ez az érzék ad otthont az igaz–jó–szép egységének, mely egyben etika és esztétika egymásba definiálását is jelenti. Shaftesburyvel: „Ami SZÉP, az *harmonikus* és *arányos*; ami *harmonikus* és *arányos*, az IGAZ; ami *szép* és *igaz* egyzersmind, az *kívánatos* és JÓ.”¹⁸ Az esetünkben lényeges súlypont itt az a priori érzékek kiművelésén, vagyis a *képzésen* van, abban az értelemben, ahogyan Gadamer interpretálja: „Az emberi képzés általános lényege az, hogy általános szellemi lényé tesszük ma-

¹⁴ Az általam használt fontosabbak: SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osiris, 2002; HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A skót felvilágosodás*, Bp., Osiris, 1996; SZENCZI Miklós utószava = Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Értekezés az erényről és az érdemről*, ford. ANIOT Judit, Bp., Magyar Helikon, 2004; KONTLER, *i. m.*; LUDASSY Mária zárótanulmánya = Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *A Moralisták = Brit moralisták a XVIII. században*, vál. MÁRKUS György, ford. FEHÉR Ferenc, Bp., Gondolat, 1977; HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A gentleman születése és hanyatlása*, Bp., Helikon, 2006.

¹⁵ SZENCZI Miklós utószava = *Értekezés az erényről és az érdemről*, *i. m.*, 141. Vö. „A gondviselést annak kell bizonyítania, amit a jelen dolgokban létező rendből látunk. Síkra kell szállnunk a rend mellett.” (SHAFTESBURY, *A Moralisták*, *i. m.*, 137.)

¹⁶ *Uo.*, 141.

¹⁷ Vö. PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 65–66; CASSIRER, *i. m.*, 396.

¹⁸ Shaftesburyt idézi LUDASSY Mária = *A Moralisták*, *i. m.*, 792.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

gunkat. Aki átengedi magát a partikularitásnak, például: aki mértéket és arányt nem ismerve enged vak dühének, az képzetlen-faragatlan (ungebildet). [...] Tehát a képzés, mint az általánoshoz való felemelkedés, emberi feladat. A különös feláldozását követeli az általánosért.”¹⁹ A folyamat vége az eszmény betetőződése, „[h]iszen amit a régebbi nyelvhasználat a testi jelenségek területén »tökéletes kiképzésnek« nevez, az nem annyira egy fejlődés utolsó fázisa, hanem inkább az érettség állapota, mely minden fejlődést maga mögött hagyott, és valamennyi testrész harmonikus mozgását teszi lehetővé.”²⁰ A Shaftesburyanus képzés az általános érzéket jelöli a mérték iránt, s ennyiben azt is, hogy önmagunk fölül emelkedünk, ahhoz a bizonyos idealisztikus általánossághoz. Az érzékek is általánosak – mondja Gadamer –, hiszen átfogják saját felségterületüket és nyitottak maradnak egy bizonyos mező iránt, s a számukra ily módon nyitottan belül bizonyos különbségeket fognak föl. A képzett tudat azonban felülmúlja a természetes érzékeket, mivel azok mindig csupán egy meghatározott szférára korlátozódnak, maga a képzett tudat viszont valamennyi irányban tevékenykedik, vagyis „általános érzék (allgemeiner Sinn).”²¹ Shaftesburyvel: „Ha valaki szerencsésen a természetes életben nevelkedett, becsületes, kitartó munkához és józansághoz szokott, s távol áll mindentől, ami mértéktelen vagy gátlástalan, az uralkodik vágyai és efféle hajlamai fölött. S mindezek – természetesen – nem fosztják meg semmiféle örömtől vagy élvezettől. Épp ellenkezőleg, mivel teljesebbek, egészségesebbek, és távol állnak a szélsőségtől és romlástól, szükség-szerűen harmonikus kielégülésben részesítik.”²²

A teleologikus folyamat kimenete az általános érzékét kiteljesített harmóniás ember, a *gentleman*. „[Shaftesbury] rendszerének kulcsfigurája a helyes erkölcsi szokásokkal (good manners) és az udvarias társalgás (polite conversation) tudományával (art) rendelkező úriember [...] akiket kultúrájuk, vagyis »autonómiájuk, erényük, és filozófiai felvilágosultságuk« határoz meg.”²³ Az eszmény tehát a csiszoltság, a jó ízléssel, kifinomultsággal, jó modorral, jólneveltséggel jellemezhető erényes polgár, a kultúrában és művészetekben jártas *virtuoso* kiművelése. „Ahogy Hutcheson szellemi mestere, Lord Shaftesbury mondja: ők »a valódi finom úriemberek, akik a művészetek és a szellem (*ingenuity*) szerelmesei, akik ismerik a világot.«”²⁴ A Shaftesburynél alapvető fontosságú természethez viszonyítva a szokások és a kultúra világa az ún. *második természet* térénuma, mely az egyén veleszületett pozitív lelki tartalmainak, erkölcsi és esztétikai kibontakozásának és tudatosításának terepét jelöli; a nevelés/nevelődés ezt a második birodalmat építi fel a képességek kibontakoztatásának és folytonos finomításának eredményeként.²⁵

¹⁹ GADAMER, *i. m.*, 42.

²⁰ *Uo.*, 45.

²¹ *Uo.*, 48.

²² SHAFTESBURY, *Értekezés az erényről és az érdemről*, *i. m.*, 117.

²³ *A skót felvilágosodás*, *i. m.*, 308, 321. Jellemző módon HORKAY HÖRCHER Ferenc könyvének Shaftesburyról szóló fejezete *A filozófus gentleman* címet viseli (*A gentleman születése és hanyatlása*, *i. m.*, 23).

²⁴ Idézi SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 20.

²⁵ *Uo.*, 31, 53.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

1.3. Shaftesbury és a gráciák

A gentleman ideájának működése e mellett az értelmező nyelv mellett írható le a gráciafilozófia nyelvén is, mégpedig Shaftesbury saját terminusaival. Magyarországon ez a kontextus – mint már utaltunk rá – nem kapott nagyobb szerepet, a Gergye-műben is kiemelt jelentőségű Franz Pomezny azonban meglehetősen mélyen tárgyalja „gráciatörténeti” monográfiájában.²⁶

Shaftesbury művei egy minden addiginál koherensebb, szisztematikusabb nézetrendszerben fogalmazznak meg gráciaelméletet. Tudható, hogy a 16. századtól, Vasari elméletalkotásától kezdve a grácia önálló esztétikai kategória. A szép kategóriájának korabeli uralkodó felfogásához viszonyító konstellációban a grácia a logikai szillogizmusokkal megfoghatatlan, ráción túli kiszámíthatatlanság, melynek létrejötte és érzékelhetősége individuális adottságok függvénye, szemben a szépek a korban különféle szabályoktól függő, de ezen szabályok ismeretében tervszerűen meg is alkotható racionalitásától.²⁷ A grácia tehát egyfelől esztétikai diskurzusok rendszeralkotó eleme, másfelől viszont – mint azt Pomezny hangsúlyozza – egyfajta költészettechnikai műszó és motívum-együttes is egyszersmind. A grácia ezen alternatív kontextusában egy formai alakzat, díszítőelem, amelynek egyebek mellett a német anakreontikában lesz különleges szerepe, azzal együtt, hogy diffúz jelenségeként természetesen filozófiai, esztétikai, poetológiai irányultságai is vannak.²⁸ Shaftesbury gráciakoncepciója lényegében a harmadik út, amennyiben sem nem csupán a szép kategóriája, sem nem költészettelmeleti, költészettechnikai forma, hanem egyfajta mentalitás és lelki alkat: morálfilozófia és antropológia.

A modern gráciatörténetben tulajdonképpen Shaftesbury alkotja meg a *morális grácia* (moral Grace) fogalmát.²⁹ Ezzel együtt azonban a báj istennőinek nemcsak a morál világában kell megnyilvánulniuk, hanem a külsőségekben, testi vonatkozásokban is, éppen úgy, ahogyan az az egész természetben megnyilvánul.³⁰ Shaftesbury a gráciás állapot elérését és megvalósítását erkölcsi parancsként állítja be: maxima lesz, hogy a Gráciákhoz hasonlítani kell tanulással tudatosan és reflexíven (*education and reflection*), ezt a törekvést pedig az ember minden vonatkozásában el kell érni, erkölcsileg csakúgy, mint a viselkedés, sőt a mozgás külsőségeiben (*action and grace in human bodies*). Az ember mintája ebben a küldetésben a természet lesz; annak gráciája (*natural Grace*) a nagy példa, a viszonyulási pont. Az indulatok „bájos” féken tartása ezért ugyanúgy erkölcsi kötelesség lesz, mint a mozdulat kelleme vagy a morális döntések. Shaftesbury operatív helyzetbe hozza a *kalosz-kai-agathosz* antik elvét, maximálisan kiterjeszti a gráciafo-

²⁶ Franz POMEZNY, *Grazie und Grazien in der Litteratur des 18. Jahrhunderts*, Hamburg–Leipzig, Verlag von Leopold Voss, 1900.

²⁷ PÁL, *i. m.*, 37, 170.

²⁸ POMEZNY, *i. m.*, 2.

²⁹ *Uo.*, 93.

³⁰ *Uo.*, 44. Sandstede is kiemeli, hogy Shaftesbury test és lélek harmóniájának képviselője. (SANDSTEDE, *i. m.*, 151.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

galmat, dinamizálva a neoplatóni emanáció mintájára:³¹ a kellem, a harmónia *erósza* mintegy sugárzik az eszményi ember testéből-lelkéből. A „pángracianizmus” modelljének hívószavai a *natural Grace, outward Grace, moral Grace*;³² ezek együttese adja az eszményt, az isteni szépséget (*divine beauty*). A *külső és belső grácia* ilyen szintetizáló egyesítése a shaftesburyánus grációteória lényege. A mindenoldalú, harmonikus ember ideája tehát ez, melyben az egyén szellemi érzékével megalkotja a „második természet” gráciás univerzumát.

2. Wieland a hagyományban

Wielandot, a 18. század második felének híres német íróját úgy jellemzi Sandstede, mint aki az „anakreontika derús világosságát” Shaftesbury „platonikus komolyságával” elegyítette.³³ Shaftesbury *moral Grace* fogalmának, illetve a kapcsolódó *kalokagathia* eszményének köszönhetően a gráciafogalom nála (Sandstede itt a Pomezny-féle megközelítés felől vizsgál) markáns etikai színezetet kap egyfajta esztétikai nevelés szolgálatában.³⁴ Tulajdonképpen itt is a morális grácián belül értelmeződik a testi és lelki oldal egysége: „Es sind die moralischen Grazien, in denen körperliche und seelische Schönheit in eins verschmelzen.”³⁵ A művészet által történő nevelés komponensének fontosságát mutatja az is, hogy Wieland egy az egyben átveszi Shaftesbury *inward form* terminusát (*innere Form*), mely képzéseményének (*Bildungsideal*) kulcsfogalma lesz. Ezt a „belső formát”, a *kiformálódást*, a harmóniáig vezető utat tüzi ki elérendő célként Wieland is, nem tévesztve szem elől a kellő külső megjelenés fontosságának hangsúlyozását sem.³⁶ Wieland művei közül kiváltképpen a *Musarion* és a *Die Grazien* képviseli ezt az irányultságot,³⁷ de *Agathon* c. könyve például shaftesburyánus Bildung-felfogásának

³¹ „Sie liegt in der energischen wiederbelebung der Platonischen kalokagathie, die in der empfindungsvollen Zeit den fruchtbarsten boden fand, in der identificierung von gut und schön und den daraus sich ergebenden folgen.” (POMEZNY, *i. m.*, 45 – kiemelés tőlem.)

³² Shaftesbury minden terminusa átvéve Franz Pomeznytól. (POMEZNY, *i. m.*, 44.)

³³ „[D]er anakreontischen Heiterkeit Shaftesburys platonischen Ernst beimischt.” (SANDSTEDE, *i. m.*, 129.)

³⁴ „Unter dem Einfluß von Shaftesburys »moral grace« und in Anlehnung an das griechische Ideal der Kalokagathie bekommen der Anmutsbegriff und damit die Göttinnen der Anmut eine ethische Komponente. Vor allem versucht, körperliche und seelische Schönheit zu vereinigen und stellt die Grazien in den Dienst der ästhetischen Erziehung.” (Uo., 84.)

³⁵ POMEZNY, *i. m.*, 176. Vö. még: „Wieland unter Shaftesburys Einfluß aus, daß Natürlichkeit und Gesundheit der Seele identisch sind mit der Tugend und sittlichen Schönheit.” (SANDSTEDE, *i. m.*, 142.)

³⁶ „Nicht nur die »innere Form« (inward form) des Menschen lernt Wieland in dieser Zeit von Shaftesbury, sondern auch die äußere Gestaltung ist von ihm beeinflusst.” (SANDSTEDE, *i. m.*, 188.)

³⁷ „Unter Wielands Graziendichtungen nehmen »Musarion« und »Die Grazien« eine besondere Stellung ein als Vertreter jener Dichtung, die für die Ausgestaltung der ästhetischen und ethischen Anschauungen der Zeit bedeutsam wird.” (Uo., 87.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

demonstratív nevelődésregénye, az *Aspasia* pedig platonikus szerelemfelfogásának kommentálása.³⁸

Látható, hogy Wieland tudatosan csatlakozik Shaftesbury irányaihoz;³⁹ gráciaelmélete Magyarországon Gergye László által is számba vett tulajdonságainak konstitutív alap-elemei shaftesburyánus gyökerűek. A lord 18. századi jelentőségének tudatában ez kevéssé figyelemreméltó is lehetne, ám Wieland konkrét fogalmakat kölcsönöz Shaftesburytól, harmónia- és gráciaképzetét pedig az ő gráciás ideologikumának fényében működteti. Egyik írásában például egy Akadémia tervezetét dolgozza ki, ahol sok más, elsősorban antik opus mellett Shaftesbury erkölcsfilozófiai értekezéseit veszi a „kötelező olvasmányok” listájára.⁴⁰ Különösebb jelentősége nincs, de a pontosítás kedvéért megjegyzendő, hogy Wieland összességében kevésbé hangsúlyozza a morális aspektust Shaftesburyénél, tehát e ponton inkább Winckelmannhoz áll közelebb, s az ún. *kettős gráciaelmélet*⁴¹ átvétele szintén a Winckelmann-hatás látványos bizonyítéka. Mindazonáltal az az ideológiai mag, mely olyan harmóniaszisztémát tételez föl, amely a kalokagathia maximájához tartja magát, mely a Bildungot állítja középpontba az „eszményi szép” eléréséhez, a Winckelmann-olvasás nélkül is Wieland sajátja lett, mégpedig egy érdemi Shaftesbury-recepcióban. „Die Kunst besteht in der Harmonie zwischen Leib und Seele – das ist Wielands und Shaftesburys Ideal.”⁴²

A gráciakoncepciók felvázolásával azokat az elsősorban a külföldi szakirodalomban feltárt összefüggéseket szerettem volna kiemelni, melyek filológiai adatok híján is erőssé tehetik azt az *értelmező tudáson* alapuló hipotézist, miszerint olyan jellegű kapcsolat áll fenn a Wielandot recipiáló Kazinczy és a shaftesburyánus tradíció között, amelyet eddig nem láttunk, vagy nem tulajdonítván különösebb jelentőséget neki, nem emeltünk ki. Bár a szövegközi viszony egyértelműnek látszik már csak azért is, mert a német szakirodalom szerint Wieland művei a kortársakhoz képest is összetettebben kódolják a Shaftesbury-hatást, ezeket a műveket pedig Kazinczy visszaemlékezései szerint jól megoldvasta⁴³

³⁸ *Deutsche Literaturgeschichte*, Hrsg. Inge STEPHAN, Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2001, 173; *Die deutsche Literatur in Text und Darstellung – Aufklärung und Rokoko*, Hrsg. Otto F. BEST, Stuttgart, Philipp Reclam jun., 2002, 235.

³⁹ Az előbbi hivatkozások mellett lásd még pl. Klaus BÄPPLER, *Der philosophische Wieland*, Bern–München, Francke Verlag, 1974, 69, 70.

⁴⁰ Lásd Christoph Martin WIELAND, *Plan einer Academie = Die deutsche Literatur – Texte und Zeugnisse, 18. Jahrhundert*, I–II, Hrsg. Walther KILLY, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1983, 1023.

⁴¹ Az Égi és a Földi grácia kettősségének teóriájáról van szó, vö. GERGYE, *i. m.*, 29; POMEZNYI, *i. m.*, 61–62.

⁴² *Uo.*, 246. Vö. még: „[Wieland] ordnet die Sinnlichkeit in sein von Shaftesbury übernommenes Harmoniesystem ein. Die »schöne Seele« ist kein Zwangsprodukt, sondern etwas Naturgegebenes, eine Bildung der Natur. Die Harmonie ist das Ideal der »schönen Seele«. Es darf nicht durch heftige Leidenschaft zerstört werden. [...] Wieland ist der Ansicht, »Ein schöner Leib verspricht auch eine schöne Seele.«” (*Uo.*, 147.)

⁴³ MTAKK, K 634, [*Pályám emlékezete, Első kidolgozás*], 18a–18b; MTAKK, K 606, [*Biographiám 1759–1779, 37–38*]; MTAKK, K 612, [*Az én életem. Barátimnak, Literatúránk' barátjainak, 's legközelebb gyermekeimnek, 45a–45b*]; MTAKK, M. Tört. 4r 65, [*Kazinczy Ferencz' saját kezével írt Autobiographiája 1785⁸*], 20b; *Pályám' Emlékezete*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, 46.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi I. kötet – 2007. évfolyam I. szám

(részben lefordította,⁴⁴ rajongói levelet írt szerzőjükhöz, válogatott leveleit is izgatottan lapozgatta,⁴⁵ s így fogalmazott: „Ich denke ganz, wie Wieland”⁴⁶), mégsem lehet fel őt illetően erre vonatkozó vizsgálati eredmény avagy bármiféle belátás. A kapcsolatot reflektáló, de jelentéktelennek minősítő vélemények lehetséges fennállása esetén híján vagyunk az okok magyarázatának, mindenesetre az elkövetkezőkben a továbbra is csupán feltételezett kapcsolat *jelentősége* mellett fogok érvelni, láthatatlanságának okait is keresve.

3. Rendezőfogalmak: érzék, ízlés, képzés

A fronétikus tudás, a mindenkori élethelyzetekben való helyes cselekvés megítélésének képessége a *common sense* antik gyökerű filozófiájában jelenik meg Shaftesburynél; a *moral sense* fogalma, amelyet ő maga alkot meg, az erkölcsi jó és rossz megítélésének képességét tulajdonítja az embernek, s a szép megítélésének közös képességével rokonítja. „A józan ész (szó szerint: közös érzék) ezért mindig közös ítéletet jelent, amely az élet közösségén alapul. A képzés eszerint nem egyéb, mint a természet adta – s kezdetleges életkörben maguktól értetődő ítéleteket alkotó – józan ész kifejllesztése annak érdekében, hogy ítélőképességünket nem maguktól értetődő dolgok megítélésére is alkalmassá tegyük, s hogy ezáltal bonyolultabb ítéleteink is közös belátáson nyugodjanak.”⁴⁷ A helyest a helytelentől, a szépet a nem széptől, az igazat a hamistól megkülönböztető *belső szem* (inward eye) ez a bizonyos „morális érzék”, mely a világharmóniát közvetlenül átérezve magasabb rendű a diszkurzív gondolkodás fogalmiságánál.⁴⁸ Shaftesburyvel: „És csakis abban az esetben nevezhetünk egy élőlényt *kiválónak* és *erényesnek*, ha fogalmat tud alkotni a közös érdekről, és el tudja dönteni, hogy erkölcsileg mi jó vagy rossz, mi csodálatra méltó vagy hibáztatható, mi helyes vagy helytelen.”⁴⁹ Ami itt lényegesen fontos, hogy az alapvetően erkölcsi ihletésű *sensus communis* fogalmát Shaftesbury *common sense*-ként (annak ellenére, hogy a *moral sense* változatot mintegy szino-

⁴⁴ Wieland *Sokrates Mainomenosán kívül* (KAZINCZY Ferenc, *Sokrates Mainomenos az az a' szinopei Diogenesz dialogusai – Consil. Wieland írásaiból*, Pest, Nyomt. Trattner Mátyásnál, 1793) lefordította például a *Die Grazien* első két könyvét is (lásd GERGYE László, *Kazinczy Ferenc egy kiadatlan fordítástörredéke*, ItK, 1991, 460–466).

⁴⁵ „Nem tudtam sem enni, sem alunni, míg rajta végig nem repültem...” (KazLev. XIII, 231.) Az előbb említett, Wielandhoz írott levelet közli THIENEMANN Tivadar, *Kazinczy Ferenc levele Wielandhoz*, EPhK, 37(1913), 631–632.

⁴⁶ KazLev XIII, 388.

⁴⁷ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Bp., Balassi, 2005, 85, 321.

⁴⁸ LUDASSY Mária zárótanulmánya = *A Moralisták*, i. m., 810, 867.

⁴⁹ SHAFTESBURY, *Értekezés az erényről és az érdemről*, i. m., 23. Vö. még: „Alighogy a szem megnyílik az alakokra, a fül a hangokra, a szépség tüstént jelentkezik, a báj és harmóniát felismerjük és elismerjük. Alighogy látjuk a cselekvéseket, alighogy felismerjük az emberi affektusokat és szenvedélyeket (és legtöbbjük éppoly gyorsan felismerhető, mint érezhető), egy belső szem tüstént különbséget tesz közöttük, s látva elkülöníti a szépet és formást, a vonzót s csodálatost a formátlantól, torztól, gyűlöletestől vagy megvetendőtől.” (SHAFTESBURY, *A Moralisták*, i. m., 229.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

nimaként használja) az esztétika irányába tágítja ki. E belső megkülönböztető-képesség egyszer mint erkölcsi érzék, máskor mint szépérzék funkcionál attól függően, hogy morális vagy esztétikai-természeti jelenségekre tekintünk.⁵⁰ Szépérzékként a *common sense* az *ízlés* fogalmához érkezik el.

A szépérzék tehát a „közös érzéknek” a szépet analizálni és megítélni tudó a priori adománya. E funkciójában az egyén és az univerzum összhangjáról van szó, melyben a *common sense* gyönyöre igazi közösséget képez. Shaftesbury embereszménye azonban mindemellett a gentleman, a *virtuoso*, aki – kvázi műalkotásként – a kifinomult ízlés megszemélyesítője. Ezen a ponton kap kiemelkedő szerepet a *képzés* (formálás) shaftesburyánus intenciója. A szabad szellemű, művelt társalgással eltöltött hosszú idő játssza a döntő szerepet az egyén esztétikai, erkölcsi nevelésében, melynek célja a szabad, boldog és erkölcsös szubjektum kiképzése a maga csiszoltságában. Shaftesburyval: „Mily soká tart, míg igaz ízlést nyerünk! Mily sok dolog tűnik megbotránkoztatónak, mennyi szinte bántó először, amit később úgy ismerünk, mint legmagasabb szépségeket! Mert nem pillanatok műve, hogy azon érzéket megszerezzük, amely által e szépségek felfedhetők. Munka s fáradozás szükséges ahhoz, és idő, hogy kiműveljünk egy természetes géniust, legyen az mégoly fogékony vagy készséges.”⁵¹

A szép fogalmáról való gondolkodás története Winckelmann előtt akkor közeledik leginkább a grácia fogalmához, amikor Bouhours bevezeti a *je ne sais quoi* meghatározását, melyben szintén megjelenik a szabályosságtól, a rendezettségétől való elmozdulás, amennyiben olyan meghatározhatatlan báj jelöl, olyan felfoghatatlan többletet a „szépen”, mely – csakúgy, mint Vasari konstellációjában – túl van a ráció világán.⁵² A *délicatesse*, a finomság képes ezt a többletet élvezve interpretálni. A nehezen átlátható dolgoknak, a sejtetéseknek, utalásoknak, a „szellem sziporkájának” kulcsa ez a kifinomult érzék.⁵³ A delikátságot azonban Shaftesbury – mint Szécsényi Endre írja – a laikusok esztétikai tapasztalatára korlátozza. A művész nála magasabbra kell hogy tekintsen, nem elégedhet meg azzal, hogy számára is rejtelmes okokból elbűvöli közönségét. Ha tökéletes műalkotást akar létrehozni, akkor az univerzum rendjének, harmóniájának, arányainak ismerete és intellektuális szemlélete is elvárható tőle.⁵⁴ Az ízlésnek tehát nemcsak

⁵⁰ SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 74.

⁵¹ SHAFTESBURY, *A Moralisták*, *i. m.*, 220. Vö. „Az alapvetően szociális ember az ízlés elsajátítása folytán lesz kifinomult, csiszolt, erkölcsös polgár, akit éppen ezek a szellemi, morális erényei tesznek társasága méltó tagjává. Lord Shaftesbury a *Sensus Communis* c. munkájában arról ír, hogy a divatot ismerő úriemberek természetből fogva vagy megfelelő oktatás következtében rendelkeznek a könnyed és illő iránti érzékkel (*sense of graceful and becoming*)”. (SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 78.)

⁵² DEBRECZENI, „Fenség” és „Grácia”, *i. m.*, 316; SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 79; PÁL, *i. m.*, 46; CASSIRER, *i. m.*, 379–380.

⁵³ SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 79. Vö. „Noha szándéka [ti. minden művésznék] az, hogy tetsszen a világnak, mindazonáltal egy bizonyos módon (*manner*) felette is kell állnia, s szemét arra a legmagasabb rendű gráciára (*consummate grace*), a természet azon szépségére és a számok ama tökéletességére kell függeszteni, amelyet a többi ember, mivel csak a hatást érzi, de nem ismeri az okot, a *je ne sais quoi*-nak, a felfoghatatlannak (*unintelligible*) vagy a »Tudom is én, micsodának« nevez, s úgy véli, ez olyanfajta báj vagy varázs (*charm and enchantment*), amelyről még maga a művész sem tud számot adni.” (Shaftesburyt idézi SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 81.)

⁵⁴ SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 82.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

kifinomultnak, de messzemenőig tudatosnak, reflektálnak is kell lennie, hogy a pánharmónia magabiztosságával manipulálhasson vele az alkotó. Az ilyen értelemben vett professzionizált ízlés a *virtuoso* ízlése, ami annak egész életét meghatározza. Shaftesburyvel: „Az ízlés emel meg minden tudományt, s csiszol minden erényt; a társaság barátja és a tudás vezetője; ez nemesíti meg a gyönyört, és finomítja a boldogságot.”⁵⁵ A jó ízlés nem korlátozódik az irodalomra, hanem kiterjed például a festészetre és a szobrászatra is, átfogja az udvariasság és a jó modor egész világát, szabályozza az egész életet. A szétválasztás laikusokra és művészekre ugyanakkor jól referálja azt az egybehangzó szakirodalmi álláspontot, miszerint az olyasfajta elitista diszpozíció, amelyet hagyományosan például Kazinczynak is tulajdonítunk, Shaftesburynek szintén sajátja, akinél az eleve adott szépérzék tudatos kiművelése a gentleman ízlésévé eleve hordoz normatív töltetet, maga is a klasszicizmus racionalitását idézve: „*A művészetre vonatkozó nézeteinek alaprétege a kor racionalista szemléletében fogant, esztétikája a klasszicizmus eszményeire épül. A rend és az arány érzéke – írja – mélyen gyökerezik az ember lelkében: a határozatlan, a kaotikus nem lehet szép. [...] A klasszikusokat is azért kell követnie a felvilágosodás írójának, mert ezek a távoli ősök a természetet követték – Homérosz és a természet egy és ugyanaz.*”⁵⁶ Másképpen: „Lord Shaftesbury közönsége arisztokratikus, a preferált kulturális helyszínek meglehetősen exkluzívak, az írás- és a társalgás módja kifinomultan elegáns, néha egy kicsit finomkodó.”⁵⁷

Az ilyen irányultságú igényességre ugyanakkor fokozott mértékben jellemző az, ami egyébként is sajátja az ízlés világának, hogy az élet minden területére hatással van az illetőtől a stíluson, a kifejezés- és gondolkodásmódon át az életvezetés általános elveiig és stílusáig. Nem korlátozódik a természeti és művészi szépre, hanem az erkölcs és az illem egész területét átfogja.

Csetri Lajos írja, hogy a 18. század első felében Európában a tradicionális „barokk embereszmény” továbbélése mellett ez a szigetországi gentlemaneszmény, a mindenoldalú ember fronétikus életeszménye a legerősebb antropológiai idealitáskonstrukció. Herder – aki Shaftesburyt az „emberiség virtuózának” nevezi – például az, aki ennek az ideáltípusnak jelentős teoretikusa, s akinek a *humanitas* eszményét célként kitűző, nyomokban shaftesburyánus képzélmélete hatalmas befolyást gyakorol utókorára.⁵⁸ A görög értelemben használt *paideia*, a mindenoldalú képzés, a *harmonikus ember* kimene-tének ideája Schellinget ugyanúgy pozícionálja, mint éppenséggel Goethe nevelési elveit. A shaftesburyánus ideologikum európai ereje tehát rendkívül nagy, és mint láttuk, Wielandnál az átlagosnál is nagyobb: „Christoph Martin Wieland Der Deutsche Merkurjának kozmopolita polgára egyaránt olvasott ember, aki értelmesen és érzékenyen tud

⁵⁵ Shaftesburyt idézi SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 82.

⁵⁶ SZENCZI Miklós utószava = *Értekezés az erényről és az érdemről*, *i. m.*, 144 (kiemelés tőlem). Vö. még: „[Shaftesbury] az arany középszer klasszikus szabályát, az úri nyugalom és mérséklet eszményét hirdeti.” (Uo., 143.)

⁵⁷ SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 84.

⁵⁸ CSETRI, *i. m.*, 111–114; GADAMER, *i. m.*, 39, 40.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

beszélni művészetéről, irodalomról és zenéről, s kifinomultságáról kellemes társalgás során képes tanúbizonyságot tenni.”⁵⁹

Mindennek ellenére a téma esetünkben mégsem a Shaftesbury-féle paradigmát jeleníti meg – merthogy Kazinczynak soha nem volt ilyen kérdezőhorizontja.

4. *Megtört hagyomány*

„Míg Angliában és a latin országokban a *sensus communis* fogalma még ma sem csupán kritikai jelszó, hanem az állampolgárnak bizonyos általános kvalitását jelenti, Németországban Shaftesbury és Hutcheson hívei már a 18. században sem vették át a »*sensus communis*« politikai tartalmát” – írja Gadamer.⁶⁰ Shaftesburynél a cél alapvetően a társadalom, a közélet megreformálása volt: „Nála nem a földbirtokosok (*freeholders*) [hagyományos] köztársasága az ideál, hanem az úriembereké, akiket kultúrájuk, vagyis »autonómiájuk, erényük, és filozófiai felvilágosultságuk« határoz meg.”⁶¹ Ehhez képest jelentőségteljes Gadamer figyelmeztetése, miszerint a 18. század német iskolai metafizikája és populárfilozófiája használta ugyan a közös érzék fogalmát, de *depolitizált* dimenzióban. Egy bizonyos elméleti képességet értettek rajta, egyfajta teoretikus ítélőerőt, mely az erkölcsi tudat és az ízlés *mellé* sorakozott, amennyiben abban a relációban értelmeződött, mely szerint ami ellentmond az érzésekben, az ítéletekben és a következtetésekben rejlő konszenzusnak, az nem lehet helyes. „Ahhoz a jelentőséghez képest, amelyet Shaftesbury tulajdonít a *sensus communis*nek a társadalom és az állam szempontjából, a *sensus communis*nek ebben a negatív funkciójában az a tartalmi kiüresedés és intellektualizálás mutatkozik meg, mely a német felvilágosodás következtében érte ezt a fogalmat.”⁶² A *common sense* ontológiáját nem vette át a német recepció, hanem episztemikus megismerő képességként applikálta, melynek az *ítélőerő* a hívószava, a helyes állásfoglalás kompetenciájaként. Shaftesbury a priori ítéletek és megítélési mércék összességéként gondolkodik a fogalomról, a német katedrafilozófia pedig formális szellemi képességként. Ízlésfelfogásaikban (mint megkülönböztető képességben) a két divergens hagyományvonal közeledni látszik egymáshoz, de fontos látni, hogy az eredeti angol variáns érzék-jellegű, a *sensus communis*ből kiinduló, míg a német átvétel kompetenciát (ítéletalkotási alakzatokat) gondol a közös érzék helyére, és az ízlést e képességgel *rokonítja*, de nem abból eredezteti. Bár mindkét ízlésfelfogás ideális normatív rendet előfeltételez, az ontológiai–episztemológiai diszpozíció ellentéte ennek ellenére jelent feloldhatatlan különbséget. Bizonyos fajta metafizikája mindkét elméletnek van, de míg az egyiké a már emlegetett „liturgikus episztémé” világában, addig a másiké az emanatív neoplatonizmus posztulátumaiban gyökerezik.

⁵⁹ SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 86.

⁶⁰ GADAMER, *i. m.*, 59.

⁶¹ *A skót felvilágosodás, i. m.*, 321.

⁶² GADAMER, *i. m.*, 62.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

Sémákat vesz át Shaftesburytól többek között Winckelmann és Wieland is, de a Gadamer által feltárt recepciótörténeti törés következményeivel együtt. Ez a módosult (és a közvetítő csatornák különbözőségéből adódóan ráadásul erősen heterogenizálódott) Shaftesbury-hagyomány pedig annak a fiatal magyar Kazinczynak a kognitív világában keres helyet, akitől rendszeres esztétikai-filozófiai értekezést nem ismerünk, aki a funkcionális művészetelmény híve, aki nem olvas angolul, és akinél eddig nem diagnosztizált a kutatás egészen meggyőző neoplatonikus referenciákat. A diszkontinuitások, a folyton váltakozó interpretációs közegek olyannyira elfedték a gráciás ideologikum forrásvidékét, hogy Kazinczynak fogalma sem volt arról, hogy esetenként Shaftesburyt olvas a *Musarion*ban, a *Die Grazien*ben, vagy éppen Winckelmann műelemzéseiben. Dessewffy levelének vonatkozó megjegyzése ezért maradhat reflektálatlanul, hiszen semmit nem mond Széphalmon az „anglus Plato” neve. Mindemellett gondolom mégis azt, hogy van értelme erről a törésekben áttételeződő angol tradícióról mint egy (megértendő) idegenségben feltáruló értelmezői kontextusról beszélni.

5. Kazinczy és a hagyomány

Wieland *Diogenes*éről azt vallja Kazinczy, hogy „tele van életre való philosophiával”.⁶³ Annak gyakorlati életbölcssége, esztétika és etika, külső és belső grácia shaftesburyánus egyeztetése⁶⁴ jellemezhetné Kazinczy Ferencet is, aki fiatalkori Wieland-olvasmányai, illetőleg a fogság önképzésének Winckelmann-élménye alapján eszmetörténetileg, vagy ha úgy tetszik, metatextuálisan feltérképezi az illető ideologikumot. E tradíció, mint láttuk, nem kontinuos, vagy legalábbis annyira képlékeny és transzformatív, annyira kiüresedő és negatív intellektualizálódó, hogy nem tekinthető adekvátnak. Az „izmus» alkotórészei” (Kontler) azonban felettébb jelentősek, ugyanis a *képzés*, az *ízlés*, a *harmónia* Kazinczy-képünket mélyen érintő kérdéseit mozgatják, mindvégig ún. gráciás beszédrendekben. Shaftesbury szép és csiszolt iránti elfogultsága, szenvedélyes elkötelezettsége máig legfőbb recepciótörténeti jellemzője, aki a művészi kifejezőerőt tartja a legmagasabbrendű formának.⁶⁵ Kazinczy igyekezete, hogy „a’ szólás’ és maga-viselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon”, a csiszoltság finom úriembereinek kiképzését is áhít(hat)ja, fiatalkori művei, fordításai mindezek művészi kifejezőmódjainak megvalósítását is tesztel(het)ik. Az a megállapítás, miszerint „[a]z esztétikum iránti érzéknek Kazinczy szerint az ember külsején, fizionómiáján, megjelenésén, viselkedésén és életkörülményein is látszania kell”,⁶⁶ a Shaftesbury-hatás, a mindenoldalú, kiterjesztett értelemben vett *úriember* ideáljának bizonyítékaként (is) olvasható.

⁶³ KazLev. II, 17. Vö. „Wielands Philosophie ist praktische Lebensweisheit.” (SANDSTEDÉ, *i. m.*, 147.)

⁶⁴ SANDSTEDÉ, *i. m.*, 204.

⁶⁵ HORKAY HÖRCHER, *A gentleman születése és hanyatlása*, *i. m.*, 31.

⁶⁶ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 92.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Kazinczy hol az ízlés gyorsabb és megbízhatóbb reagálóerejét hangsúlyozza az értelem analizáló erejével szemben,⁶⁷ hol – és a szakirodalomban az erre való figyelem a túlsúlyos – az ízlés tudatosságán, erudíción alapuló hatalmát, a *klasszicista normatív ízlést*.⁶⁸ Csetri Lajos Kazinczy esztétikai nézeteit elemezve különválasztja a racionális klasszicizmus *poeta doctus* elvét (mely a normatív ízlés elmélete), a szép megmagyarázhatatlanságának Bouhours által bevezetett irányvonalát, valamint a *common sense* elméletét. Noha Csetri is inkább a normatív alternatívához utalja Kazinczyt, nagy szerepet juttat esztétikai gondolkodásában a kifinomult szubjektív értékítéletnek is:⁶⁹ „[A Kazinczyhoz közelálló szépségideál összetevői közül] az egyik és fontosabb az, amely a szépet a község ízlésével azonosítja; ez, a szép gyökerét antikosan a *sensus communis*-ban találó felfogás [...]. Kazinczy a művészi szép rajongója, az életben pedig a civilizált szépségek kultuszának híve.”⁷⁰ Vörös Imre kiemeli, hogy a szép és a jó közötti platonikus összefüggést Kazinczy olyan módon reflektálja, hogy az „iskolás klasszicizmushoz vagy a rokokóhoz képest az általuk tapasztalhatónál sokkal mélyebb, titokzatosabb kapcsolatot tételez fel közöttük.”⁷¹

Érveléssel azt törekszem érzékeltetni, hogy létezik érvényes szempontrendszerben érvényes érvelési rend annak bizonyítására, hogy a Shaftesburyánus horizont és Kazinczy transztextuális világa között kapcsolat van – hogy Kazinczy a nyilvánvaló hatástörténeti transzfigurációkkal együtt is valamiféle németes „gentlemanné” kívánt válni, és hogy nem mellelesleg *virtuosó*vá lett.

„Ha a rend felbukkan akár a világ legsilányabb tárgyaiban is – meghódítja az elmét, és vonzalmat ébreszt maga iránt. De ha maga a világ rendje látszik helyesnek és szépnek, a rend csodálata és tisztelete még magasabbra szökik, és a szépség finom szenvedélye és szeretete, amely oly hasznos az erénynek, még tovább fejlődik e határtalan és nagyszerű dolog gyakorlatában. Mert elképzelve, hogy egy ilyen isteni rendet elragadtatás és gyönyörűség nélkül szemléljünk; ezért mindaz, ami igazán harmonikus és arányos a természettudományok és a humán tudományok témáiban, elbűvöli az ilyen téren tudós vagy jártas személyeket.”⁷² Az ilyen téren tudós személy a *virtuoso*, a jó ízlés, a kifinomultság, a jó modor, a jólneveltség polgára, aki kulturált és aki *szerelemes*: „Még a durva sziklák, mohos barlangok, a szabálytalan természetes grották s a megtört vízesések is, magának a vadonnak minden szörnyűséges szépségével egyetemben, mivel inkább képviselik a természetet, egyre vonzóbbak számomra, s oly nagyszerűségben jelennek meg, mely felülmúlja hercegi kertek hamis szemfényvesztését [...]. Ám kérlek nagyon, mondd meg nekem, hogy is történhet az, hogy néhány magad fajtájú bölcselőt kivéve, az egyedüliek, kik ily módon gyúlnak szerelemre és felkeresik az erdőket, folyókat s ten-

⁶⁷ GERGYE, *i. m.*, 67.

⁶⁸ Vö. „[A]z ízlés önála még mindig nem a zseni szuverén ízléselve, hanem a klasszicista normák és szabályok ismeretéből a vérébe ivódott és ösztönössé vált klasszicitás ízlése.” (CSETRI, *i. m.*, 73.)

⁶⁹ Vö. CSETRI, *i. m.*, 122–124.

⁷⁰ *Uo.*, 121.

⁷¹ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., 1991, 194.

⁷² SHAFTESBURY, *Értekezés az erényről és az érdemről*, *i. m.*, 57.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

gerpartokat, a szegény közönséges szerelmesek? [...] nem áll-e ugyanez költőkre és mindazokra, kik a természetet meg utánzóját, a művészeteket tanulmányozzák? Rövidre fogva, nem ez-e a helyzet mindazokkal, akik vagy a Múzsák, vagy a Gráciák szerelmesei?”⁷³ Múzsák és Gráciák szerelme az a Nicias is, aki Wieland *Theages* c. művének főhőse, s aki a virtuoso típusát van hivatva megtestesíteni – Wieland szavaival – „nach den Begriffen *unsers Shaftesburys*”.⁷⁴

Tudható, hogy a *virtuoso* szó elsődleges brit jelentésében régiségek amatőr vagy profi gyűjtőjét jelentette, majd később, olasz hatásra, a szépművészetekben jártas, erkölcsileg kiemelkedő műértő, műélvező úriembert jelölt (ez Shaftesbury horizontja). A magyar nyelvben legelterjedtebb használata a magasan képzett, elsősorban zenei előadóművészt jelenti, mely már egy későbbi fejlemény.⁷⁵ A szó elsődleges jelentésében tökéletesen illik Kazinczyra, hisz köztudott gyűjtőszenvedélye szobormásolatok, különféle relikviák terén. A szót használja levelezésében számos alkalommal zenei kontextusban (tehát bevett magyarországi jelentésben), amikor például egy emlékezetes zongorajátékot jellemez.⁷⁶ Az én hipotézisem tehát az, hogy a szó shaftesburyánus jelentése *is* jellemzi őt, mely különösen jól látszik például a *társiasság* kérdésében.

5.1. Virtuósok társasága

Ian Hunter tanulmányában ún. „személyiséggyakorlatokról” beszél, amelyek azon metódusokat jelentik a 18. században, melyekkel az egyének megtanulják, hogyan alakítsák át önmagukat különböző fajtájú élmények és cselekvések szubjektumává annak érdekében, hogy életüknek meghatározott fajtájú új jelentőséget és formát adjanak. Ez az életvezetés olyan világot alakít ki, mely a *visszahúzóds etikájával* jellemezhető; olyan módszer képződik, amellyel az egyén elhatárolódik a „közönséges” létezésétől, és életvitelét „egy felfokozott létforma szubjektumaként alakítja ki”, jellemzően kis koalíciók alakzatában.⁷⁷ A folyamat az esztétikum életszférába való betörését jelenti a mindennapok szintjén is, a felfokozott létforma az esztétika által felépített (kiscsoportos) életvitel lesz, a visszahúzóds etikája pedig a minden *mástól* való elzárkózás eredménye; csoportképző Mi–Ők-oppozíció alakul ki, konstitutív alapjellemezőként. Kazinczy „felfokozott létformája” régóta kutatott jelenség az irodalomtörténeti vizsgálódásokban – már

⁷³ SHAFTESBURY, *A Moralisták*, i. m., 215. Vö. még: „Mert, úgy tűnik, oly dolgok ezek, melyektől nem válnunk meg egykönnyen az azon urak táplálta szép regényes szenvedély kedvéért, akiket *virtuosoknak* neveznek. E név, ahogy én értem, egyaránt alkalmazható a tefajta szerelmesre és a bölcselőre: lett légyen bármi is a tárgy – költészet, zene, bölcsélet avagy a szépnem. Mindenkit, aki valamiféle módon szerelemre gyúlt, ugyanez az állapot jellemzett.” (Uo., 72.)

⁷⁴ Idézi SANDSTEDE, i. m., 147 (kiemelés tőlem).

⁷⁵ SZÉCSÉNYI, i. m., 20.

⁷⁶ Pl. KazLev. XV, 3482; XVII, 3935; XXII, 5522.

⁷⁷ Ian HUNTER, *Esztétika és kritikai kultúrakutatás*, ford. PÁSZTOR Péter = *A kultúra szociológiája*, szerk. WESSELY Anna, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2003, 85, 88.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

Szauder József életnek szüntelen irodalomná „transzfigurálásáról” beszél⁷⁸ –, ami viszont most lényegesebb, hogy e permanens határátlépés, a párhuzamos kultúrába való folyamatos énátvitel Kazinczynál szintén a társiaság világában megy végbe.

A társasági szerveződésű irodalmi élet a 18. század végén a korábbi századok alkalomhoz kötött alkotói és befogadói kapcsolathagyományainak folytatójaként, valamint az újabb európai tendenciák meghonosítójaként születik újjá.⁷⁹ Az új európai tendencia többek között az érzelmek felfedezését jelenti, ami „nemcsak az érzékenység divathullámát és a barátság kultuszát indította útjára, de tartalmukban elmélyítette és erősítette a személyes kapcsolatokat, sőt általában gazdagította az ember lelki háztartását.”⁸⁰ A francia, a német és az angol szalonélet hatása a 18. század utolsó évtizedében kezd érezhetővé válni Magyarországon.⁸¹ Kazinczy egész életében, már felvidéki „szalonéveitől” kezdődően különféle csoportosulások (szabadkőművesség, Rózsarend, Kassai Magyar Múzeum) tagja, vezetője, részese, melyek irányítják, formálják, befolyásolják cselekedeteit, döntéseit, életét.

„Lord Shaftesbury filozófiai programjában különösen nagy hangsúlyt kap a *sociabilitas* fogalma: ő a legjelentősebb exponense a társiaság [...] modelljének a 18. században, aki ráadásul rendkívül nagy hatást gyakorolt utókorára.”⁸² A stílus, a kifejezés- és gondolkodásmód, sőt a megfelelő életvezetés módja válik az esztétikai és az ezzel szoros kapcsolatban lévő erkölcsi-gyakorlati gondolkodás központi kérdésévé a 18. század elejére. Shaftesbury egy olyan folyamatnak a kezdete s mindvégig meghatározó alakja, melynek tetőpontja a *gentleman* olyan értelmű eszménye, mely legmagasabb értéknek tartja a természetes társiaságból kifejlődő és az egyre finomabb szellemiséget, amely az ízlés és a *kifinomult, társas érzelmek* terminusaiban írható le.⁸³ Bár Shaftesbury a humanista világszemlélet örökösének tekintette magát, elfogadja azt az új (emocionalista) filozófia által hirdetett nézetet, hogy a szenvedélyek igen nagy jelentőséggel bírnak az ember életében. Ezáltal egyszerre épít egy sajátos szenvedélyelméletet, mely számot ad a szenvedélyeknek az emberi életben betöltött fontos szerepéről, miközben megőrzi az antik világszemléletből fakadó harmonikus emberképet is. Célja annak bizonyítása, „hogy az emberek természetes hajlama, vagyis természetes szenvedélyeik és vonzalmaik azt diktálják nekik, hogy embertársaikkal baráti kapcsolatokat ápoljanak.”⁸⁴ Ennek megfelelően különbséget tesz a rajongás jó (társas) és rossz (társas kapcsolatokat romboló)

⁷⁸ SZAUDER József, *A kassai „érzelmek iskolája”* = Sz. J., *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 100. Vö. még: „A Gráciák varázspalcájának érintésére átszellemül az üres tárgyi valóság, a bájistennőkkel bennfentes viszonyba kerülök így egy magasabb rendű világ osztályrészesei lehetnek” (GERGYE, *i. m.*, 65); vagy: „A kultivált szépség, a »szép élet« szeretetének következtében Kazinczynál elmosódik a határ az élettények és a költői idealizáció között.” (HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 93.)

⁷⁹ *Uo.*, 126.

⁸⁰ Friedrich H. TENBRUCK, *A polgári kultúra*, ford. NOVÁK Zsolt = *A kultúra szociológiája*, *i. m.*, 64.

⁸¹ HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 128.

⁸² SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 27.

⁸³ *Uo.*, 80, 46.

⁸⁴ *A gentleman születése és hanyatlása*, *i. m.*, 24.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

fajtája között. A *rajongás* helyes fajtája a természetes és egyben mérsékelt, fegyelmezett változat, mely egyebek mellett kötelezőnek fogadja el a közlés társas normáit.⁸⁵

Kazinczy nagyfokú vonzalma az angolkert térváltozatához szintén e kontextust erősíti: „A *moralistákban* szereplő vidéki udvarház körüli park szimbolikus tér: ez ad helyet az új műveltségideál megszületésének, a jó társaság összejöveteleinek, a közös sétáknak és a konverzációknak, amelyek felelős, művelt, jól nevelt és csiszolt úriemberek között folynak. A vágyott műveltség elsajátításának eszköze a társalgás, a társaság és az egyén legfontosabb megkülönböztető jegye pedig a jó ízlés. A baráti érzelmektől fűtött társaság adekvát tere a park, hiszen jelzi a kivonulást a formált (és formáló) természetbe, az alapvetően társias ember alkotta és uralta természetbe.”⁸⁶

Shaftesbury a Kazinczynak is oly kedves Cicero nyomdokain halad, a „csiszoltság nyelvét” ugyanis ő állítja először az emberi közösségképzés szolgálatába: „[a] derék emberek (*optimus*), a hozzájuk és baráti viszonyukhoz kapcsolódó erkölcsi és esztétikai kifejezések – a baráti kapcsolat szépsége, jó erkölcsök, életmód, beszélgetés, vigasztalás – Lord Shaftesbury elegáns úriembereit és az általuk alkotott jó társaságot előlegezik.”⁸⁷ A fontos különbség, hogy „Cicerónál elsősorban az eszünk révén kapcsolódunk a világ rendjéhez, amelynek harmonikus részeit képezik az emberi csoportok a családtól az emberiségig; Lord Shaftesburynél viszont inkább közös vonzalmunk révén. Ezeket a vonzalmakat és társias szenvedélyeket bonthatja ki, finomíthatja, csiszolhatja az értelem.”⁸⁸ Megjegyzendő, hogy ez a bizonyos kötődés, a derék vagy kifinomult emberek egymás iránti társas vonzalma sokat kölcsönöz a keresztény hagyományból: „A Lord Shaftesburytól kiinduló beszédmódban a hagyományos keresztény szeretet fokozatosan átalakul ízlés meghatározta társias vonzódássá, az adott kulturális közösséghez való tartozás tudatává.”⁸⁹ A kifinomult úriemberek csiszolt társalgása tehát az antik-keresztény gyökerű összetartó erő, mindez viszont szükségszerűen csak a szellemi elit esztétikailag elkülönülő világában funkcionál érdemileg. Shaftesbury konverzációs filozófiája mind az egyéni, mind a társas életben nagy jelentőséget tulajdonít a művészetnek, a művészi kifejező erőnek, mert úgy véli, ez segíthet abban, hogy az ember egyre civilizáltabb legyen. „Az udvarias úriember eszménye arra szolgált, hogy megmutassa, az erkölcsök természetes elmélete nem lehet vak a kulturális javakra. A legtisztább fej is természetlen marad, ha nem társul hozzá érző szív és kifinomult ízlés.”⁹⁰

⁸⁵ *A skót felvilágosodás, i. m., 307.*

⁸⁶ SZÉCSÉNYI, *i. m., 83.*

⁸⁷ SZÉCSÉNYI, *i. m., 22.* Vö. még: „De nincs szebb, sem erősebb kapcsolat, mint az, amikor derék, hasonló erkölcsű emberek kötnek baráti szövetséget. [...] Semmi sem szeretetreméltóbb és fog jobban össze, mint a jó erkölcsök hasonlósága... [...] [F]őként a barátságban van szerepe a közös életnek és életmódnak, a tanácsoknak, a beszélgetésnek, a vigasztalásnak, időnként a korholásnak is. Az a barátság a legkellemesebb, amelyet az erkölcsi elvek hasonlósága kapcsol egybe.” (Cicerót idézi SZÉCSÉNYI, *uo.*)

⁸⁸ *Uo., 33.*

⁸⁹ *Uo., 48.* Vö. még: „Shaftesbury rendszerében helyet biztosít a vallásnak is, mi több, állítása szerint az igazi vallás bemutatása a célja. Szerinte az igaz vallás társias, célja épp az ember megszelídítése, civilizálása, szenvedélyeinek mérséklése.” (*A skót felvilágosodás, i. m., 322.*)

⁹⁰ *A gentleman születése és hanyatlása, i. m., 31.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Virtuosóként ez a fajta társas idealitáskonstrukció vezette Kazinczy Ferencet is, életvezetésének ezért lehet fő jellemzője az efféle társiasság eszmény lényegében haláláig. A kassai, eperjesi szalonokban, a szabadkőműves páholyokban, az egyes folyóiratok köreiből, később levelezése által megalkotott virtuális táborában vagy éppen önálló társaság alapító tervezetében – mely a Magyar Liget Pásztorai néven fogta volna össze a műélvező erényes keveseket⁹¹ – ennek megvalósítása történik.

5.2. A belátások által felkínált én-konstrukció

Élet és költészet elválaszthatatlan egységének hite, a Gráciák tanainak tudatos beépítése mind a művészetbe, mind az életvezetésbe, ezen eszmények egészen praktikus, hétköznapi megjelenései, vagy éppen az az igény, ahogy kötetek grafikai kivitelezésére, tipográfiai külcsínére figyel, közhelyek a Kazinczy-filológiában. Egyik legkedvesebb kötete a Dayka verseit tartalmazó saját szerkesztésű exemplár, melyben a költő portréja Orpheuszként, „az időnkívülség, az univerzális és abszolút szépség művészi inkarnációjaként áll a kötet élén.”⁹² A versei alapján Gyöngyössit elítélő Kazinczy véleménye megváltozik, személyesen megismerve a *tiszta bőrű* öreget.⁹³ „Kazinczy szimpozion-szerű virtuális társaságában a társadalmi rang, az egyházi méltóság, az életmód, a tájékozottság, a műértés, a jellem, a lelki erények éppúgy szerepet játszanak, mint a családi viszonyok, sőt a külső megjelenés, a viselkedési szokások vagy a beszédmód.”⁹⁴

„Egy fiatal Lengyel örült, hogy Gyűjteményét nyereséggel adhatja-el, 's Wielandjait, és a' mit német könyvekből bíra, nekem olly örömmel adá-el, a' millyennel azt tőle én megvettem. Szerelmesen, a' legtündéribb tájon mellyet képzelhetni, 's könyveim' birtokában, Eperjesen éltem-el életemnek legtündéribb szakát.”⁹⁵ Az eperjesi évek magánéleti örömei nem függetlenek a könyvektől, melyeket Kazinczy olvas. A tündéri világ a Gráciákkal a középpontban épül fel. Kazinczyt baráti köre nem ritkán mint a Gráciák felkent papját, vazallusát köszönti a levelezésben.⁹⁶ Hogy egy leány grácia növésű, grácia kellemű, gráciás nevetésű, lépten-nyomon előfordul Kazinczy leveleiben. Mindezek mellett látható, hogy a családjáról való gondolkodásban is ez vezet: „Elébb 3 leányom 's úgy fiam lévén, 3 Grátzia és 1 Ámor származik tőlem”.⁹⁷ Kazinczy behelyezi magát a Gráciák világába, és ha mégoly metaforikusan is, de kvázi-atyjukként határozza meg magát. A Pyrker László érsekről Guzmics Izidornak írott levélrészlet szemléltetheti legérzékletesebben a gráciás ember mindenoldalú harmóniáját és kecsét laudáló Kazin-

⁹¹ KazLev. XXIII, 52. (Batthyány-Strattmann Alajosnak, Regmec, 1791.)

⁹² HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai = Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2003, 40.

⁹³ Vö. HÁSZ-FEHÉR, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, i. m., 93.

⁹⁴ *Uo.*, 92.

⁹⁵ *Pályám' Emlékezete*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, 64.

⁹⁶ Lásd GERGYE, i. m., 40.

⁹⁷ KazLev. VIII, 609.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

czy felfogásának erejét: „A’ feleségem nem felejtethi hogy az Érsek melly grásszal (francziául grace = gráziával, kellemmel) jöve előnkbe, ’s mint ereszté le válláról téli ruháját, mellyel kívülről jöve; affectatio nélkül. Maga a’ külső is mutatja a’ nagy Urat, mint munkáji a’ széles tudom. lelkest.”⁹⁸ Látható az apa, aki három Gráciát és egy Ámort nemzett, aki Múzsák és Gráciák papja, aki megcsodálja a téli felöltőjét válláról „grásszal” leengedő érseket. A kecs doktrínája, a gráciás vonatkoztatási alap természetesen folyamatosan formálódik az idők során, kiegészül Winckelmann fogságbeli recipiálásával, később transzformálódik a Goethe-hatásban, mégis tulajdonképpen minden készen áll már az ifjúság éveiben.

A Shaftesburyánus horizont számos aspektusból jelentéstartó. Interpretálható egy sajátos neoplatonikus ontológiaként, az ún. „csiszoltság” beszédmódként, az esztétikai nevelés, a humanitás kibontakoztatásának programjaként, a korabeli angol politikum megreformálásának kísérleteként, az esztétikai tapasztalat érzéki vonulataként, az ízlés-interpretáció jegyében egy újdonsült ítéletalkotási paradigmaként, egy alternatív társiasság-eszményként, egy sajátos gráciafilozófiaként. Az esztétikai nevelés modern programja Lord Shaftesbury koncepciójával jelentkezik először: a jó társaságban elsajátítható jó ízlés az egyetlen útja a harmonikus kiteljesedésnek. Az eszmény egy folyamatos csiszolódást jelent, ezáltal képződik ki az erkölcsös gentleman, a nemes értelemben vett megszállott, a virtuoso. Meglátásom szerint a fentebbi közelítések közül – bár nyilvánvalóan összefüggenek és egymásba íródnak – Kazinczyra igazán érvényesen e képzésszermény, illetőleg társiasságesszmény vonatkozatható, mely gráciafilozófiai kontextusban tárul szeme elé, s egyfajta jól körülírható és elemezhető gondolkodásmintát és magatartásformát hordoz. Elsajátítása során az ún. *érzékeny olvasás* valóra válása történik meg, melyben az olvasót hatalmában tartja a szöveg, melyben saját életét a cselekmény fikciójában értelmezi, melyben az olvasó maga is tollat ragad, hogy hangot adjon érzelmeinek, s főként hogy írjon a szerzőnek – aki műve révén valóságos lelki vezetőjévé vált –, melyben az olvasó nem tudja visszafogni sem szenvedélyeit, sem könnyeit.⁹⁹ A Wieland-textusokban kódolt vonatkozó hagyományhorizont *pozicionálja és identifikálja* Kazinczyt.

Teljes Wieland-fordításának előszavában a következőket írja egykori sárospataki professzorához, Szentgyörgyi Istvánhoz címzett ajánlásában: „Édesenn említem még mindenkor azt az időt, mellyben Te engemet mintegy kiszakasztva más tanítványaid közzül, biztosabb társalkodásodra méltóztattál, ’s karon fogva vezetvén Rómának és Græciának dőledékjei közzé, az *elragadtatott Ifjat*, ki az ő Poétáikbann eddig csak a’ Poétákat lelte vala fel, a’ Bölcséknek ismerésére is szoktatgattad. [...] *És, ó mint ömlődözött olynyankor teli szíved! mint ragadtott-el szavaidnál nem kevésbbé tanító példád!*”¹⁰⁰ Kazinczy meglehetősen heterogén retrospektív önreprezentációinak többször előkerülő, fontos eleme az az önmitéma, melyben a publikus maszk, a persona „egy felfokozott létforma szubjektumaként” múzsák és gráciák szerelmese, rajongó, elragadtatott, akiből – csakúgy, mint hajdani professzorából – emanációszerűen „ömlődözik” a grácia bölcsessége és

⁹⁸ KazLev. XXI, 246.

⁹⁹ DEBRECZENI Attila, *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, It, 2002, 499.

¹⁰⁰ KAZINCZY, *Sokrates Mainomenos*, i. m., előszó (kiemelések tőlem).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. C. évfolyam IV. szám

kelleme. A férfi, aki Báróczit olvasva elragadtatva fel-felsikolt gyönyörűségében, aki Kassán „örjögésig” szerelmes Süsiebe, aki képzőművészeti mániájával fikciós-szimbolikus teret kreál kúriájából, aki alkalomadtán zokogva olvas fel verseket „kedvesnek” nevezett barátainak, aki ugyanakkor mindvégig ügyel megjelenésére, beszédmódjára, viselkedésére, aki egy sztoikus bölcs nyugalmával kezeli fogsága helyzetét, aki el-sorvad a társak nélkül. Kazinczy olyan közéleti-művészi figurát visz színre, mint amilyen Shaftesbury virtuosója, mint amilyen Wieland kozmopolitája.¹⁰¹

„A felvilágosodás korabeli Angliában az esztétika alapvetően az ízlés elméleteit jelenti, az illendőség (*decorum, propriety*), a csiszoltság, a stílus (*manner*) kérdéseit.”¹⁰² Kazinczy ehhez a hagyományhoz német közvetítéssel, többek között Wieland és Winckelmann útján kapcsolódott, de *kapcsolódott*. „Orpheus ideája más tekintetekre is vonhat. Illyen az, hogy ő jobb gondolkozást terjesztett-el a’ hazájában. Én igyekszem jobb IZ-LÉST el-terjeszteni”¹⁰³ – írja egyik levelében. „Az »igazabb ízlés« célkitűzése fő célkitűzésként szerepel: ez az igazabb ízlés a gráciakultusz jegyében formálódott.”¹⁰⁴ A gráciakultusz shaftesburyánus kontextusa egyfajta társiasság-központú mániás elkötelezettséget, kiválasztottságtudatot, ízléselvet, képzéselvet, harmóniaszisztémát hordoz a klaszszicista irányultságokkal nem ellentétesen, melyek által az áttételesség, a fokozatos kiüresedés és áthelyeződés ellenére is releváns értelmezői jelentőséget nyerhet a Kazinczyt érintő leírásokban.

¹⁰¹ E tanulmánnyal sok pontban érintkező, néhol szövegszerű átfedéseket is mutató másik dolgozatomban az a vizsgálat tárgya, hogy ez az én-konstitúció milyen konkrétabb logika, közelebbről melyik feltételezett Wieland-mű alapján artikulálódik. (BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy Mainomenosz: Gráciás hermeneutika*, Alföld, 2008/5, 41–53.)

¹⁰² SZÉCSÉNYI, *i. m.*, 12.

¹⁰³ KazLev. XXIII, 23.

¹⁰⁴ DEBRECZENI, *Kazinczy Orpheusa: program és szerep, i. m.*, 367.

BUZINKAY GÉZA

A LELEPLEZŐ PUBLICISZTIKA KEZDETEI:
CSERNÁTONY LAJOS

Csernátony Lajos nevét kétszer tanulta meg a magyar újságolvasó-politizáló közönség: 1848-ban és 1867 után. A heves csatákat vívó hírlapok, az intézményeket támadó viták az 1840-es évek elejétől jelen voltak a hazai közéletben (elég csak Kossuth és Széchenyi hírlapi vitájára, Petőfi forradalmi publicisztikájára utalnunk). Akkor ezek a viták és támadások mindig elvek és politikai programok nevében jelentek meg.¹ Az újdonság, ami Csernátonyval megjelent – ha nem is egyedül vele, de vele a legmarkánsabban –: leleplezés a botránykeltés céljával, az ellentétes párthoz, véleménycsoporthoz tartozó személyek erkölcsi, sőt egzisztenciális megsemmisítésére törő harcmódot. És újdonság volt nyers, durva stílusa is. Nyugat-Európában ez a fajta újságírás a tömegek újságolvasóként és politikai tényezőként való megjelenésével, a tömegsajtó kialakulásával állt kapcsolatban² – Magyarországon a szűk társadalmi körben játszódó pártpolitika eszközeként jelent meg.

Csernátony – valójában Cseh – Lajos (1823–1901) Kolozsvárról került Pestre. Egy fiatalkori „botlása” után – pénzhamisítás, amelyért börtönbüntetésre ítélték, sőt „suttogtak ellene időnként egyéb magántermészetű erkölcsi botlásokat is, de ezeket bizonyítani soha se tudták”³ – Kossuth Lajos mégis bizalmi állásba helyezte. De még azt megelőzően, 1848. március 19-én Pálfi Alberttel együtt megalapították a forradalmár fiatalok radikális napilapját, a Márczius Tizenötödikét. Ottani működése élénk visszhangot keltett vagdalkozó radikalizmusával, és támadásaival a Batthyány-kormány ellen. Még „forradalmi stílust” is képviselt a lap: rövid, szinte mondatonkénti új bekezdések, a személynevek átírása kiejtés szerint, a névvégi y helyett i írása (amit forradalmi hagyományként Jókai megőrzött, és ekkor még Csernátony is gyakorolt). Folyamatos botrányok vették körül az újságot egészen az 1849. július 7-i betiltásáig. „Sokszor neveltünk,

¹ Petőfi Vörösmarty megtámadását követően így írt az *Életképek* 1848. szeptember 10-i számában: „...nem elvem magánügyeket közrebocsátani, nem akarok olly fegyverrel vívni, mellynek egyik vége legyőzi ugyan ellenemet, de a másik vége engemet beszennyezne.” Idézi: *1848–49 a korabeli napilapok tükrében*, összeáll. BAY Ferenc, Bp., Officina Könyvtár, 1943, 87.

² ASA BRIGGS, PETER BURKE, *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*, Bp., 2004, 200–202.

³ Egyetértés, 35. évf., 64. sz., 1901. március 5., 4–5; a bizonyítatlan szóbeszédnél konkrétan tud lopásról PÁLFFY János, *Magyarországi és erdélyi urak*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Társaság, é. n., 111–112.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

többször bosszankodtunk e fürge lap felett...” – emlékezett vissza Pulszky Ferenc.⁴ A forradalmár fiatalok természetesen másképp fogták fel a polgárpukkasztás értelmét. Degré Alajos visszaemlékezésében így írt a Márczius Tizenötödikéről: „Főmunkatársa, Csernátony Lajos oly irányt gyakorolt, mitől a vakandokok prüszköltek, s ha egy-egy Tihanyi Ferencet [jelentéktelen telekkönyvvezető a budai járásbírószágon – B. G.] vagy tökhetest tollára vett, azt úgy szétaprította, hogy azon egy ép darab sem maradt. Már pályája kezdetén oly érdekeltséget tudott kelteni, hogy megjelenését a közönség naponkint izgatottan várta, mert egyik kezében mindig tükröt, a másikban meg ostort tartott.”⁵

Csernátony kezdettől fogva csak politikai publicisztikát írt, akár mint vezércikk, akár mint tárca, akár mint levélsorozat jelentek meg írásai. 1848. június 7-én indította *Mimosák* című rovatát (kommentált hírek, rövid szurkálások), mely augusztus 19-től *Mákvirágok* címmel folytatódott. Itt közölt cikkeinek éle kizárólag a főrendek politizálása ellen irányult. Hangja plebejus indulatúnak látszott, de inkább a református székely (kis)nemesnek a magyarországi katolikus arisztokratákkal szembeni mélyről jövő indulata fejeződött ki benne.

A *Mákvirágok* rovat, amelyet utólag, a századvégen Csernátony Nemzet-beli rovata, a *Rovás* első megjelenésének tartottak, valójában módosított utánzata volt Jókai *Charivari* című rovatának, amelyet az Esti Lapokban egészen 1849 nyaráig folytatott. Jókai ott anekdotákat írt meg, Csernátony viszont elsősorban személyekről szóló pletykákkal hozakodott elő. (Mindkettőnek őse Nagy Ignác 1844-től publikált *Budapesti hírharang* című rovata volt a konzervatív Budapesti Híradóban.)

November 25-én indult el a tárcának hangzó *Zrínyi utcai levelek* c. sorozata, azonban annak ellenére, hogy „szoba politikus”-ként határozta meg önmagát, itt is durva hangú politikai támadásokat indított, szükség esetén még statáriummal is megfenyegetve áldozatait. Leggyakoribb célpontjai Széchenyi, Pulszky Ferenc, Mészáros Lázár, Szemere Bertalan és Rottenbiller Lipót voltak.

Már ekkor feltűntek Csernátony stílusának jellegzetességei, melyek az egyéniségéből eredtek. A forradalom szabaddá tette a hangnemet, s azon az embergyűlölő karakter is megnyilvánulhatott. A politikai ellentét megnevezése helyett az emberi karakter lejáratása, sértő hasonlatok alkalmazása, hátsó gondolatok feltételezése – ezek használatát érzékeltetheti az első *Zrínyi utcai levél* egyik részlete:

„A Jósikákat már 1834-ben sem tartotta az erdélyi nép becsületes embereknek, de azért 1847-ben még is kezét csókolt Jósika Samu kancellárnak, pedig bizony ő kegyelmessége, ha akkor eb volt, ekkor legalább is kutyává nőtte ki magát.

Na de Széchenyi az ily fordulatot a körülményekhez maga alkalmazásnak nevezé, a kolosváriak pedig a nagy Széchenyinek mindig igen nagy tisztelői voltak, kivált midőn nemrég vasútra is szükségük lett volna.

A nemes gróf ezen fennebbi elvéhez igen hű maradt, s csupa következetességből még – meg is bolondult, miután a mostani időkben az embernek eszét kell veszteni.

⁴ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, I. Bp., Franklin-Társulat, 1884², 314.

⁵ DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 192–193.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

Hagyjuk őt azonban Döblingben, hol úgy is célját érni látszik, miután mindig Bécs felé tekintgetett.”⁶

Csernátóy nem csak hírlapíróként működött a forradalom idején; a kormány 1848. novemberi átalakításától kezdve a Honvédelmi Bizottmány egyik titkára is volt. Valószínűleg akkor került közel Kossuth Lajoshoz, amikor még szeptember végén jelentkezett felhívására, hogy toborzó körútján „fegyveresen kísérje.”⁷ Kossuth toborzó útjairól Csernátóy töle szokatlan lelkes tudósításokat írt a Márczius Tizenötödike lapjain. Hamarosan, október 16-án Kossuth megbízta őt (Jókaival együtt) bizalmas futárszolgálatlalt Bécsbe.⁸

Amikor 1849. január elején Debrecenbe menekült a kormány, s természetesen vele együtt a hivatalos lap, a Közlöny szerkesztősége is, nem sok idő telt el, és Csernátóy cikkei megjelentek hasábjain. *Debreceni levelek egy budapesti hölgyhez* című rovata a Pesten maradtakat támadta élesen. Nevének január 27-i feltűnése után mindössze egyetlen hét telt el, amikor már a Honvédelmi Bizottmány nyilatkozatban ítélte el, hogy „a hivatalos Közlönyben magán íróktól olly cikkek is jelennek meg, mellyek részint tartalomra, részint modorra sem egy hivatalos lapnak komolyságával össze nem férnek, sem a kormány nézeteit híven vissza nem tükrözik...” Az ügy a Közlöny felügyelő belügyminiszter elé került. Maga Kossuth is azt írta Szemerének, hogy „...a Közlöny póriás kifejezései nagy botrányunkra szolgáltak nekünk is.”⁹ Csernátóyt eltávolították a laptól, február 2. után több cikke nem jelent meg ott.¹⁰

Csernátóy egyidejű titkári és publicista tevékenysége ezután felvetette Kossuthban az összeférhetetlenség kérdését, és 1849. február 24-én felszólította Csernátóyt, hogy mondjon le mind a titkári állásról, mind az újságírásról. „Ön nem képzei, mennyit ártott, mennyi bajt okozott némely cikkeivel – írta Kossuth. – [...] Én Csernátóy véleményét, – ha felejtve az élet practicus oldalát, ezt gondolja, hogy illy nyilatkozatokkal használ a hazának (miben mondhatlanul csalódik) – a sajtószabadságnál fogva respectálom, de hogy saját titoknokom engem compromítáljon, s ő maga neheztse borzasztó hivatalom sulyát – erre nem valék s nem vagyok elkészülve.” Arról is írt, hogy eddig őt minden támadással szemben megvédte, azokkal szemben is, akik múltja miatt óvták őt tőle.¹¹

⁶ CSERNÁTÓY Lajos, *Zrínyi utcai levelek*, I, Márczius Tizenötödike, 1. évf., 1848. november 25., 878.

⁷ Budapest, 1848. szeptember 24. *Kossuth Lajos 1848/49-ben*, III, *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottság élén, Első rész, 1848. szeptember–december*, s. a. r. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1957 (Kossuth Lajos Összes Munkái, 13), 4. sz. irat, 26–27.

⁸ *Kossuth Lajos 1848/49-ben*, III, i. m., 122., 170. sz. irat, 214, 264–265.

⁹ *A forradalom és szabadságharc levelestára*, összeáll., jegyz., bev. V. WALDAPFEL Eszter, III, Bp., Művelt Nép, 1955, 47. sz. levél, 118. A január 31-i számban megjelent cikkről van szó, amelyben Csernátóy ilyen kitételeiből idéz: „Valami Zsófia nevű boszorkány”, „valami Szepi nevű fiókat ültették, kiről el akarják hitetni, hogy király... bár még beszélni is alig tud”, „Másként – mint király – meg sem tudna élni, annyira nekiszokott az ingyennek, csalásnak és lopásnak” stb.

¹⁰ V. WINDISCH Éva, *Közlöny (1848–1849): A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története*, Bp., Akadémiai, 1958, 51–54.

¹¹ *Kossuth Lajos 1848/49-ben*, V, s. a. r. BARTA István, Bp., Akadémiai, 1955 (Kossuth Lajos Összes Munkái, 15), Függelék, 34. sz. irat, 894–897.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. kötet 1. évfolyam IV. szám

Kossuth, úgy látszik, valóban kitüntető engedékenységgel bánt Csernátonyval, amiben szerepet játszhatott, hogy talán a saját publicista működésének elszánt és sikeres folytatóját látta benne.¹²

Csernátony Kossuth összes kritikai megjegyzése előtt meghajolt, és tanácsát kérte, hogyan mondjon le. Kossuth a valóságos indok nyilvánosságra hozatala helyett a fontosabb megbízatásra való hivatkozást tanácsolta: „Nyilatkoztassa ki a lapban, hogy részint családi körülményei, részint másnemű rendeltetése következtében jelenti Ön, hogy sem titknoki hivatását, sem a journalistikai pályáját nem lehet folytatnia egy ideig – s olvasóinak hozza fel mentségül, hogy újabb rendeltetésének a journalistikai pályát feláldoznia azon meggyőződés indította, mert újabb rendeltetését mind titknoki hivatásánál, mind amannál a házára hasznosabbnak véli.” Hozzáfűzte, hogy egy évi titkári fizetését megkapja (!), és bizalmas külföldi futári megbízást kap. A Márczius Tizenötödike 1849. február 28-i számában Csernátony bejelentette lemondását mindkét tevékenységéről Kossuth intenciói szerint, és egyúttal részletesen ismertette fiatalkori botlásának történetét – s közben részleteket közölt Kossuth leveléből is.¹³

Kossuth első megbízásának nem tudott eleget tenni, mert a határzár miatt nem jutott ki az országból. Március 21-én ismét bejelentkezett a Márczius Tizenötödikénél, és ott folytatta publicisztikai működését – modorát tekintve is –, ahol nemrég abba hagyta. A gróf Teleki Lászlónak szóló levéllel és a Függetlenségi Nyilatkozatról Louis Napoleonnak szóló értesítéssel Csernátony – Fejér álnéven – május 14-én jutott el Párizsba.¹⁴ Onnan vitt tovább utasításokat a magyar kormány angliai megbízottjához, Pulszky Ferenchez is (akit még nem sokkal korábban gyakran és élesen támadott a Márczius Tizenötödikében). Május 18-án indult Párizsból,¹⁵ s a hó végén érkezett Londonba. Rövid idő múlva már mint a magyar ügy angliai támogatóinak szervezete, a Hungarian Propaganda Committee tagja vett részt az angol sajtó (Examiner, Morning Herald, Globe, Daily News) számára készülő cikkek írásában.¹⁶ Ezzel kezdődött a nyugat-európai sajtóval kialakított, mintegy húsz évig fennálló kapcsolata.

Londonból visszatért Párizsba, de 1850-re már az ottani magyar emigráció vezetői és főleg gróf Teleki László ellen fordult. A magyar emigrációról saját nézeteit írta meg a francia (National) és a magyar sajtónak, és nem törődött az emigráció politikai szempontjaival, holott az emigráció vezetőitől mint politikai feladatot kapta a publikálást, sőt a sajtókapcsolatokat is. Minden lehetséges alkalommal támadta az arisztokráciát (sejtetően nem csak demokrata érzelemből, de múltja kínos fejezetének ellensúlyozására is, hiszen fiatalkori hamisítása, lopásai arisztokrata házaknál történtek); ez azonban cikkei-

¹² Csernátony legalábbis a támadó oldalát folytatta a Pesti Hírlap vezércikkirójának, akit Kosáry Domokos így jellemezett: „Kossuth dicsér és pellengérré állít.” *A magyar sajtó története*, I, 1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 393.

¹³ *Kossuth Lajos 1848/49-ben*, V, i. h.

¹⁴ TELEKI László *Válogatott munkái*, szerk., bev. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1961, II, 284.

¹⁵ *A forradalom és szabadságharc levelestára*, III, i. m., 197. sz. levél, 357.

¹⁶ Thomas KABDEBO, *Diplomat in Exile: Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849–1860*, New York, 1979, 18, 28.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

nek csak az egyik ihletője lehetett. Például érdekes publicista ötlete volt Ausztriát a francia konzervatív párttal párhuzamba állítani, viszont Teleki László felháborodása sem érthetetlen, amiért ebben Ausztriának tett szívességet és a magyar szabadságharc jogsultságának aláásását látta, következményeként a tekintélyes francia konzervatívoknak a magyar emigráció ellen való hangolását érezte.¹⁷

A párizsi magyar emigránsok többsége Csernátont kémnek tekintette, mivel a Hagnau-diktatúra alatt megindított félhivatalos Magyar Hírlap számára névtelenül írt cikkeiben részletesen beszámolt az emigráció belső viszályairól, személyekre kihegyezve pletykálgodott és támadott, amint ezt korábban Pesten is tette, és az emigráció körülményeiből a saját működésére nézve nem vont le következtetéseket. Az első levélhez tartozó jegyzetben a Magyar Hírlap szerkesztője, a rosszhírű, udvarhú, mindig megalkuvásra és rágalmazásra kész Szilágyi Ferenc azt írta, hogy „szerződött” a párizsi levelezővel, ami rendszeresített kapcsolatra utal. Szilágyi még a kolozsvári református kollégiumban tanára volt Csernátónak, s talán az ő viselkedésének és etikai felfogásának hatása is felfedezhető Csernátónál.¹⁸ 1850. január 31. és 1851. szeptember 30. között jelentek meg Csernátony párizsi levelei, előbb a *Külföld*, aztán a *Levelezések* rovatban, végül a tárcák között; ez utóbbi rovatban Hontalan álnéven publikálta a *Párizsi tollrajzok* sorozatot, amelyben kevesebb szó esett a francia politikáról, de több az emigráció ügyeiről.

Feltehetőleg mind Csernátony, mind Szilágyi örömét lelte az emigráció befektetésében, bár talán nem tudatosan nemzetellenes szándékkal, inkább az egyes személyek lejáratása miatt. A hatóságokat viszont meglepéssel töltötte el az emigráció minél sötétebb színben történő kezelése, mint a megtorlás egyfajta igazolása. A belügyminiszter és a helytartóság főnöke tudták, hogy ki a levelek szerzője, és sokallták, hogy a menekültek állandó téma az újságban; viszont Szilágyi azzal érvelt, hogy az olvasók e levelek miatt veszik meg a lapot, és végül is ennek segítségével azok az információk is eljutnak hozzájuk, amelyek a kormányzat számára fontosak. Csernátony egészen addig küldte leveleit, amíg a hadbírótság távollétében halálra nem ítélte. Az ítélet mint a Honvédelmi Bizottmány titkárát, nem mint publicistát sújtotta.¹⁹

Csernátony a francia hatóságok előtt is kellemetlen helyzetbe hozta az emigrációt. Teleki László számára kezelhetetlen volt, utasításait nem fogadta el, holott azok abból a megállapodásból következtek, amelyet Teleki kötött a párizsi rendőrfőnökkel. Franciaországi befogadásuknak az volt a feltétele, hogy nem avatkoznak a francia politikába,

¹⁷ TELEKI *Válogatott munkái, i. m.*, 65–66 (Teleki László 1850. szeptember 20-ai levele özv. gr. Batthyány Lajosnéhoz).

¹⁸ Angyal Dávid árnyalt jellemzése szerint Szilágyi Ferenc „Erdélyi környezetében ifjúsága óta hozzászólt a személyeskedő, kicsinyes vetélkedéshez. Impresszionábilis, hirtelen haragú ember volt, noha könnyen napirendre tért a sértés felett, ha érdeke úgy kívánta. Másrészt ritka makacssággal tudott haragot tartani és személyeskedő dühében igen messze ragadtatta magát.” ANGYAL Dávid, *A magyar hírlapirodalom 1849–1860* = FALK Miksa és KECSKEMÉTHY Aurél *Elkobozott levelezése*, szerk., bev., jegyz. ANGYAL Dávid, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 20.

¹⁹ ANGYAL 1925, 68.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Csernátony politikai leveleit viszont a megállapodás megszegésének tekintették.²⁰ Az emigránsok először felszólították Csernátont, hogy változtasson modorán; ezt többen aláírták, de nem mindenki. Erre a Magyar Hírlap 1850. október 2-i számának párizsi levelében már ő támadott egyes félremagyarázással: „...Mint látszik, Csernátony nincsen egészen kitaszítva az emberiség kebléből – írta név nélkül önmagáról –, s többen is vannak, kik egy grófi Geßler-kalap arisztokratizmus elött alázatos bókokat csinálni nem tartják az élet főboldogságának. Régen volt az, midőn az oligarchia mindent abszorbeálhatott, mai világban mindnyájan excellenciás urak vagyunk.”²¹ Szinte osztályharcos indulatú, de félrevezető érvelése nem hatott, sőt még inkább önmaga ellen hangolta az emigrációt. Végül is az emigránsok kizárták maguk közül, s ezt több vezetőjük aláírásával megküldték a Pesti Naplónak (1850. október 25.). Teleki másnap így indokolta Kossuthnak: „Hamisítót és tolvajt, ki javulásának jeleit adta volna igen, talán igen, de hamisítót és tolvajt, ki azonfelül rágalmazó is, áruló is, kém is, s dacol is velünk, ki érdekünk, akaratunk, böcsületünk ellen cselekszik, körünkben tovább meg nem szenvedhetünk.”²²

Szilágyi mindenek ellenére még közel további egy évig közölte Csernátony leveleit, amelyek így még inkább hiteltelennítették a franciaországi emigrációt. Párizsi tartózkodása végül úgy ért véget, hogy III. Napóleon trónra léptével, 1851 végén kiutasították Franciaországból.²³ Ismét Londonba költözött. Egy fennmaradt levelének tanúsága szerint tetteit igazolni kívánó levelet írt onnan Kossuthnak. Ám a terjengős írás saját mozgatórugóinak feltárása helyett azt ítélte el, hogy a magyar emigráció még akkor sem tud egységes lenni a tőle való bocsánatkérésben, amikor Görgey emlékirata megjelenik; levelének nagy részét Görgeynek kiszámítottan aljas és minősíthetetlen stílusú mocskolása tette ki.²⁴ Aztán 1853 végén hét hónapra a Kossuth-nővérek meghívására New Yorkba ment, ahol dolgozott az Independent című magazinnak és a New York Times

²⁰ Teleki László az emigráció vezetői között nyíltan hirdette rossz véleményét Csernátonyról. Batthyány Lajos özvegyének pl. azt írta, hogy „Csernátony egész rossz elem” (TELEKI *Válogatott munkái*, i. m., II, 65), Horváth Mihálynak pedig: „Csernátony, s más hozzá hasonló gazemberek és tolvajok” (uo., 73).

²¹ ANGYAL 1925, i. h.

²² Teleki László levele Kossuth Lajoshoz, 1850. október 26. TELEKI *Válogatott munkái*, i. m., II, 67.

²³ Csernátony párizsi működésére és Teleki Lászlóval való viszonyára vonatkozólag lásd CSÉP Attila, *Csernátony Lajos névtelen és álnevű levelezése a Magyar Hírlapban*, OSZK Évk, 1958, 340–348; ANGYAL, i. m., 68–70; KEMÉNY G. Gábor, *Teleki László = TELEKI Válogatott munkái*, i. m., I, 88–89; PÁLFFY, i. m., 112.

²⁴ Csernátony Lajos levele Kossuth Lajoshoz, London, 1852. július 31. *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*, összeáll. JÁNOSSY Dénes, II, második rész, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1948, 997–1002. A levél egyik jellemző részlete: „A világosi áruló megtöré hallgatását. Hisz Ön is hallá bizonyára egész Amerikába át a fenevad-ordítást, melyet e hiéna, a temetővé változtatott hazába tört, szentségtelen körmeivel a nemzeti dicsőség sírhalmaikat felkaparni s telhetetlen gonoszságával mártírjaink szent tetemein rágódni [sic!]. Görgey könyve megjelent.

A bélpoklos ezen excrementumának analysise után én leghalálosabb személyes ellenemnek is megtudnék bocsátani s félretéve minden jogos szenvedélyességet az irányombani méltatlanságok [!] emlékezetére [...] ügyellenesnek s így vétkesnek tartanám valamit, bármí csekélységet tenni, mely a világnak bizonyosságul szolgálhatna, hogy a magyar emigratio még ama könyv megjelenése után sem tud egy lenni.” (999–1000.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam IV. szám

európai rovatát „vezette” (ha igaz), majd pedig mint megbízott levelezője tért vissza Londonba (ha igaz).²⁵ Angliában hírlapi levelezésből és magántanításból élt. 1860-ban Nápolyba költözött, és Garibaldi magyar légiójának hadbírája lett. A következő évben Torinóba ment át, egészen 1864 tavaszáig ott maradt, majd sűrűn tartózkodott Firenzében. Ismét állandó kapcsolatba került Kossuthal, aki korábbi tapasztalatai ellenére teljesen megbízott benne, hogy küldetésében nem lesz indiszkrét.²⁶ Nézeteinek propagálásában az angol, az amerikai és az olasz sajtóban ismét tevékeny szerepet játszott.²⁷ Kossuthnak írt leveleiben az emigráció néhány tagjának (kitüntetetten Pulszky Ferencnek) a lejárását is folytatta.²⁸

Három és fél éven keresztül a londoni Morning Star levelezőjeként adott hírt magáról, s még a kiegyezéskor hazatérve, a királykoronázásról szóló beszámoló is tőle származott.²⁹ A Morning Starról és abban a saját pozíciójáról így írt: „...az angol sajtó egyik, világra szóló lapjának (*Bright* közlönyének) kényelmesen élő levelezője...” maradhatott volna, de ő a nemzet szolgálatát választotta.³⁰ John Bright és Richard Cobden, a „manchesteri iskola”, a szabadkereskedelem legjelesebb képviselőinek nevét akkor a magyar újságolvasók is jól ismerték, nem kis részben Kossuth hivatkozásaiból. Kossuth irataiban többször „a Cobden–Bright-párt hatalmas közlönye” megnevezéssel említette a Morning Start,³¹ ami ugyan több szempontból sem felelt meg a valóságnak, de Kossuth szava elég volt ahhoz, hogy az angol sajtóviszonyokat alig ismerő magyarok felnézzenek a nemzetközileg számon tartott Csernátonyra.

Bármennyire is halálraítélt emigráns volt, Csernátony újságíróként messzemenően kihasználta, hogy a magyar sajtó számára különleges tudósítói helyzetben van. Az 1850–60-as években nem csak a Magyar Hírlapnak küldött rendszeresen cikkeket, hanem a

²⁵ Szinyei József irodalmi életrajzi lexikonában a címszók alapja a megadott szempontok szerint önéletrajzok voltak, amelyeket Szinyei saját jegyzetei és az önmaga által megítélt terjedelem igényei szerint átdolgozott. (SZINYEI JÓZSEF, *Hogyan készülnek a magyar írók?* = *Id. Szinyei József emlékezete, összeáll.*, s. a. r. GAZDA István, Piliscsaba, 2002, 37–46.) Ez a munkamódszer sok hibalehetőséget tartalmaz, és az élő írók esetében nagyjából az önértékelést nyújtotta. Csernátony címszavában is több bizonytalan, más forrásokból hiányzó, nem ellenőrizhető adat szerepel.

²⁶ „Azt hiszem, közös érdek, hogy rendesen értesítve legyek a politikai helyzetről – írta Kossuth Cerruti államtitkárnak. – Engedje meg, kérem, hogy Csernátony urat megbizzam azzal, hogy időközönként nevében Önhöz menjen és átvegye a nekem szóló híreket és parancsokat. Bizonyos lehet benne, hogy ő szigorúan meg fogja tartani a határvonalat az ügyvivői és hírlapírói teendők közt, és sohasem fog elkövetni indiscretiót.” Kossuth levele Cerrutinak, Turin, 1866. augusztus 21. *Kossuth Lajos iratai*, VI, s. a. r. KOSSUTH Ferencz, Bp., Athenaeum, 1898, 522–526.

²⁷ Kossuth „sajtóirodájának” működésére vonatkozóan: *A magyar sajtó története*, II/1, 1848–1867, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 312–313.

²⁸ A sajtóban ekkor megjelenő levelei nem feltétlenül a megnevezett helyszínen születtek. Jósika Miklós 1864. október 1-jei levelében írja Drezdából: „...a lapokban dominus Csernátony a legdühösebb szerelmes leveleket írja Amerikából – pedig tudtomra Piemontban van.” JÓSIKA Miklós, *„Idegen, de szabad hazában”*, Bp., 1988, 411–412.

²⁹ SZINYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1892, 317–320.

³⁰ CSERNÁTONY Lajos, *Hogyan lett belőlem felelős szerkesztő?*, Ellenőr, 1. évf., 2. sz., 1869. március 2., 1.

³¹ KOSSUTH Lajos, *Irataim az emigrációból*, III, *A remény és csapások kora, 1860–1862*, Bp., Athenaeum, 1882, 391, 402.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Hölgyfutár (Tony álnéven), a Pesti Napló, a Vasárnapi Újság, a Szépirodalmi Közlöny, a Fővárosi Lapok, a Színházi Lapok, a Bolond Miska (Ludas Matyi álnéven) és a Hazánk s a Külföld levelezője is volt. Ő maga kereste meg a szerkesztőket, ajánlkozott rendszeres levelezésre, és kérte instrukcióikat.³² A szerkesztőket többnyire ismerte 1848–49-ből, illetve inkább az ő nevét ismerték (pl. Pákh Albert, a Vasárnapi Újság szerkesztője), többeket régi barátainak nevezett, mint Egressy Gábort, a Színházi Lapok szerkesztőjét és Pompéry Jánost, a Pesti Napló szerkesztőjét 1857-ben.

Hazatérésekor nem kért kegyelmet. Lehet, hogy ezt Kossuthra való tekintettel tette,³³ mindenesetre fontos ellenzéki cselekedetként lehetett hivatkozni rá, még ha ennek 1867 elején nem is volt már nagy kockázata, hiszen tudható volt, hogy a kiegyezés közkegyelemmel jár együtt. Az első választáskor követ lett a pesti Józsefvárosban a balközép párt színeiben. Kortesei segítségével mint Kossuth egykori titkára szerepelt.³⁴ Egészen haláláig, majdnem harmincöt éven át szabadelvű képviselő maradt (Budapest, Fiume és Szakolca), Tisza Kálmán egyik legmegbízhatóbb és leghasznosabb híve. Élete a korábbi nyugtalan vándorlásnak szinte ellentétévé váltott át: az Angol Királynő szálló – ahol kétszobás apartmanban lakott –, nyáron a Margitsziget, illetve a képviselőház között oszlott meg. Egész életében agglégény maradt, sőt intim kapcsolatáról sem beszélt soha senki. Rokonaival nem tartotta a kapcsolatot, „családtagokként” énekes madarakat nevelt az egyik szobájában.

Hazatérése a forradalom emlékét őrző olvasók számára fontos esemény lehetett, aminek ő maga is hangsúlyozta a jelentőségét. Kossuthal a háttérben azt a benyomást kelthette, hogy személye védett, és igazságosztó ostorozóként léphet fel, elsősorban az egykori emigránsokkal szemben. Először a balközép párt hírlapjának, a Jókai Mór szerkesztette A Honnak lett főmunkatársa. „Alig jött haza, megdöbbené a közönséget – írta egykorúan Kecskeméthy Aurél *Kákay Aranyos Krónikájában*. – Ő nem üdvözölte hazáját; nem jött ajkán egyetlen nemes érzeménnyel; hanem szitkokkal, fenyegetéssel mindazon 14,999,999 ember ellen, kik nem szöktek ki elég jókor, és iskolás gyermeki hetvenkedéssel. [...] Szokatlan hang üté meg az olvasó fülét. Szokatlan, de nem új. Úgy

³² Lásd leveleit: OSZK Kézirattár, Levelestár, Egressy Gáborhoz, Pompéry Jánoshoz és Pákh Alberthez írt levelei.

³³ De ettől kezdve nincs több személyes kapcsolat Kossuth és Csernátony között, legalábbis Kossuth iratai között nincs nyoma.

³⁴ A Franz Haberl által írt kortesnóta így szólt:

Die Waitzner hab'n Kossuth gewählt
Gott soll dafür sie segnen
Wir dürfen auch nicht zurückbleiben
Csernátony soll leben!
Er war Kossuth's Sekretär
Gewiß eine große Ehr'
Er lebe als Deputirter!
Wir wünschen uns nicht mehr.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXXV. évfolyam IV. szám

kezdé újra, ahogy végzé 49-ben nótáját. [...] A megfoghatlannal határos, hogy húsz év alatt nem csak mit sem tanult külföldön; de még modora, sőt illem-érzéke sem mívelődött.”³⁵ A szabadelvű Mikszáth Kálmán hasonlóan, de még erősebb kifejezésekkel írt róla: „Megjött a külföldről Csernátony s megkezdte »pecérdús« cikkeit és apróságait A Honban – írta –, s mérgezett fegyverek kezdtek meghonosodni a sajtóban. [...] Tintatartójában epe feketéllett, nem tinta. Tolla hegye gyilok volt.”³⁶

Csernátony sztárként viselkedett A Honnál. Előfordult, hogy ilyen levelet küldött Jókainak: „Tegnap nem volt kedvem írni, mert haragudtam... Ma itt a cikk...”³⁷ Hamarosan olyan légkör alakult ki, mintha Jókai egy politikai felügyelőt kapott volna maga mellé. Csernátony kifogásokat fogalmazott meg a szerkesztő vezércikkeinek tartalmával szemben, szemrehányásokat tett magatartásáért. Gyámkodó hangon és a megkérdőjelezhetetlen elvi tartás biztonságával szólt, mint egy cenzor. Jókainak 1867. december 4-én írott levelében nézetkülönbségeiket hánytorgatta fel. Kijelentette, hogy ugyan nem barátja a macskazenének, ablaktörésnek, de ha olyan fiatalok, akiknek ősei Pozsonyban, a reformkori országgyűlések színhelyén csináltak macskazenét, most Görgey ellen tüntetnek, „...én isten ugyse, nem tartom kötelességemnek őket hírlapilag megdorgálni, sőt helytelennek tartom, hogy ily rendreutasítás A Hon részéről tétessék, mely a fiatalság életreterázásán dolgozék, s tétessék az egész fiatalsághoz, midőn nem tudni, hogy ennek melyik és milyen része a »bűnös«. Én a dolgot a rendőrségre bízom, melynek kötelessége a garázdálkodást – ha ilyenné alakul a tüntetés – megtorlani a törvény szerint. De hogy én leczkéttessem a kormánypolitika, sőt éppen a Görgey elleni közundor tüntetőit, azt már nem teszem...” Mialatt Jókai a Balatonnál volt, folytatta, ő a szerkesztői üzenetekben közölte, hogy „...A Honban tilos Görgeyről akármit is beszélni. És te polemianak tárod fel tárczádat ez ember magasztalói előtt – s aztán neki állasz az *ellenzék* egy részének, s azt vádolod azért, ami a kormánypárt bűne: a helyzet meddőségéért.” „Légy szíves tehát e tárgyról gondolkodni s, ha jónak látod, beszélni iránta Tiszával, Ghyczyvel és Nyáryval is” – adta ki végül az utasítást, mert ha Jókai nem változtat magatartásán, ő megváltik lapjától.³⁸

³⁵ „Csernátony gunyora nem keresi a gunyorra méltót; ő csak bántani akar. Benne csak a malitia működik, minden erkölcsi ösztön nélkül. [...] Elemében csak akkor van, ha személyt kapott fel marakodási szenvedélye. És ebben is a kicsinyekre van passiója. Neki senki sem elég csekély, hogy tollára ne méltassa. Ellenben a nagyot is előbb törpévé teszi, mondhatni lealjasítja; s csak akkor bánik el vele. Különbséget tenni, neki nem adatott. Érdem, tisztesség, becsület: neki bliktri. Nincs érzéke irántuk. Mindenkiről a legaljasabbat teszi fel. [...] Az erkölcsi mérvnek e teljes hiánya sodorta őt oly fátumba, melynek következményei élte fogytáig üldözni fogják...” [KECSKEMÉTHY Aurél] KÁKAY ARANYOS *Politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája*, Pest, Ráth Mór, 1869, 61–62. Csernátony rá jellemző módon vágott vissza: Kecskeméthy halálakor írott nekrológiájában, tagadó formában – tehát sem a válasz, sem a per nem fenyegette – vetett fel olyasmit, amit senki sem állított, hogy Széchenyit a bécsi rendőrségnek Kecskeméthy jelentette volna fel: *Ellenőr*, 9. évf., 1877. április 20., 2.

³⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, kiad. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 18–19), II, 70–71.

³⁷ OSZK Kézirattár, Fond V/105, 8. sz.

³⁸ OSZK Kézirattár, Fond V/105, 4. sz., kiemelések az eredetiben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam IV. szám

Ez nem túl sokára be is következett. Alig több mint egy év múlva, 1869. január 6-án Csernátony kurta és nyers hangú levélben felszólította Jókait, hogy tudassa a közönséggel: többé nem tartozik A Hon munkatársai közé. „Elhatározásom okairól bátor leszek értesíteni a t. közönséget akkor és ott, ha és hol hírlapírói működésemet ismét folytatom.”³⁹ Egy terjedelmes, másfél kolumnás vezércikkben tette meg ezt akkor elindított lapja, az Ellenőr 2. számában,⁴⁰ de a lényegét már korábban megírta Jókainak magánlevelében. Indoklásának módja megegyezett a vezércikkeiben követett módszerrel: az érvek célszerűségi alapon való csoportosítása, a vitás kérdések új szempontokra történő átcsúsztatása, a fenyegetés, a támadás és az eszmei szigor vegyítése. A levélben emlékeztette Jókait arra, hogy ő csak azzal a feltétellel maradt A Hon munkatársa, ha cikkeiért csakis ő felel – azaz a szerkesztőnek semmi köze ahhoz, amit ír, sem következményeihez. Ez a forradalmi időkben, 1848–49-ben ismert eljárás⁴¹ stabil polgári körülmények között a szerkesztői felelősség kétségbe vonását jelentette, vagyis képtelen követelés volt. Ám „savanyú a szőlő” fordulattal mégis elmagyarázta Jókainak: azért provokálta Somssich Pált, a képviselőház Deák-párti alelnökét, hogy utána elmondhassa véleményét a párbajról, amelyet elítél és megvet; de Somssich nem verekedett meg vele. A Somssich-eset után Pulszky Ferenc Csernátony ellene intézett újabb támadására kijelentette, hogy nem hívhatja ki párbajra azt, akit „nem akar rehabilitálni”.

Mindezek az események még az emigrációból történt kizárásának következményei voltak, s amit Csernátony becsületbeli sértettségtől feldúltan adott elő, majd még bonyolultabban írt meg az Ellenőrben, az azt jelentette, hogy becsületbíróvági döntés alapján nem lehetett vele párbajozni, mert elvesztette a becsületét.

Jókai azonban végül is mint szerkesztő, Csernátony cikke miatt kiállt pisztolypárbajra Pulszkyval – amire Csernátony azt a vádló magyarázatot találta, hogy Jókaira ezt rákényszerítette a jobboldali, a „casinói clique”. Csernátony érvelése és magyarázatai ekkorra már egyneműen politikaivá váltak: minden eseménynek és minden emberi botlásnak kiderítette a politikai indítékát.

„Én nem vagyok politikus és hírlapíró sem azért, hogy saját hiúságom és ámbitiom sugallatait kielégíthessem, sem azért, hogy magamnak bárminemű anyagi vagy társadalmi előnyt nyerjek – fogalmazza meg Jókai számára közéleti küldetésstudatát. –

Politikus és hírlapíró vagyok csupán azért, mert az elveket, melyeknek élek, hazámra nézve üdvösöknek tartom, s mert a képességet, mellyel tollamat felruházá a sors, amaz elvek győzelmének kivívására fordítani polgári hivatásom kötelességének ismerem. [...]

De mert úgy érzek, amint írok: az én működésemet nem rendelem alá *semmiféle* cotteria fogalmainak, semmiféle köröcskék szűk látkörű ötleteinek.

Én csak *egy birát* ismerek el hírlapírói eljárásom felett: a *közönséget*. [...]

³⁹ OSZK Kézirattár, Fond V/105, 5. sz.

⁴⁰ CSERNÁTONY Lajos, *Hogyan lett belőlem felelős szerkesztő?*, Ellenőr, 1. évf., 2. sz., 1869. március 2., 1–2.

⁴¹ Például Jókait 1849. februárban ilyen feltétellel bizta meg a Honvédelmi Bizottmány a Közlöny politikai rovatának vezetésével. V. WINDISCH 1958, i. m., 55.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet 1. szám

A közönségre hagyni az ítéletet s ez ítélet előtt meghajlani kész voltam és kész leszek mindég. S nincs okom feltenni, hogy a közönség ítélete eddigelő ellenem fordult volna, s nem félek, hogy ezután magam ellen fordítsam.

Te, kedves barátom, nem látszol ily teljes hittel lenni a közvélemény hatalmában. Megérdemled helyeslését te is, de nem bízol eléggé erejének terjedelmi hatóságában. Neked kisebb, kicsi körök helyeslése is kell, hogy jól érezd magadat midőn cselekszel. És innen ered aztán határozatlanságod nem egyszer, midőn nincs ok rá. Tele vagy hazafias, lovagias és baráti érzelemmel s mégis gyenge vagy és gyengíted – akaratlanul – magad és barátaid állását is.

Ezért kell elválnunk.”⁴²

Csernátony közéleti magatartásra vonatkozó és a közönség ítéletére hivatkozó mondatai érezhetően a francia és az angol sajtóélet megtapasztalásán alakultak ki, annak fogalmait használta. Ugyanezt megírta lapjában is, jelentékeny hangsúlyeltolódásokkal és főleg figyelemre méltóan más stílusban. „Az általam megtámadatni ítélt érdekek, egyének és pájtások haragjára, böszültségére és rohamaira... el voltam készülve, mint szerfelett természetes esélyre – írta az Ellenőrben. – Sőt örvendtem is neki, mint jelnek az eszmetusáról s jellemfejlődéséről hazai sajtónkban, hol az egymás kezét mosó pájtásokodás s a – ha te nem ütöd az én zsidómat én sem ütöm a te keresztyénet-féle viszonyos jézsuitáskodás, már-már a kurutyoló tespedés békanyálás veszedelmévé ingoványosíták századunk legnagyobb hatalomterét, a hírlap irodalmat – nagy öröme a gólyapártnak.”⁴³ A túlzó, csikorgó stílus, a hatásvadász és rettenetes képzavar nyilván a (mű)felháborodás demonstrálását szolgálta – és iskolát teremtett.

A Hon szerkesztőségéből történt kilépése után 1869. március 1-jén indult saját hírlapja, az Ellenőr. Címválasztása nem igényelt magyarázatot: a kortársak még tudták, hogy a pesti Ellenzéki Kör 1847-ben németországi nyomdamegjelöléssel kiadott „politikai zsebkönyv”-ének, illetve Kolozsvár első, a forradalom évében megjelenő napilapjának („radikál politikai lap”) ugyanez volt a címe. Csernátony egy személyben volt tulajdonosa is, szerkesztője is lapjának. Kimondva pártlapot indított; a lap kaucióját a balközép párt vezetői adták össze, köztük elsőként az összeg majdnem egyötödét kitevő kétezer forintot Tisza Kálmán.⁴⁴

De Tisza nem ezzel az összeggel vásárolta meg Csernátont – kettejük kapcsolata tartósabb és bonyolultabb volt. Csernátony életében Tisza az őt megvédő (és ugyanakkor felhasználó) Kossuth helyébe lépett. Az Ellenőr fiatal munkatársa, a szerkesztőjére mestereként tekintő, bár később vele szembe forduló szélsőséges botrányhős, Verhovay Gyula kissé talán eltúlozva, de lélektanilag valószínű magyarázatot talált Csernátony magatartására. Amikor nem álltak ki vele párbajozni a cikkeivel megsértett politikusok, írta, „Csernátony kisérteties halaványsággal járt-kelt a társadalmi állása ellen intézett támadások között, de cikkei és apróságai még csak kiméletlenebbek voltak.” Hamarosan Klap-

⁴² OSZK Kézirattár, Fond V/105, 6. sz., kiemelések az eredetiben.

⁴³ CSERNÁTONY Lajos, *Hogyan lett belőlem felelős szerkesztő?*, Ellenőr, 1. évf., 2. sz., 1869. március 2., 1.

⁴⁴ Csernátony Lajos levele Simonyi Ernőhöz, 1869. február 8. OSZK Kézirattár, Levelestár; *A magyar sajtó története*, II/2, 1867–1892, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 102.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

ka György inzultálta őt az országgyűlés folyosóján. „Elveszettnek hitték ez inzultálás következtében. Mindjárt a helyszínén azzal tüntettek ellene úgynevezett jó barátai, hogy igyekeztek őt kerülni...” Félrehúzódva, magára hagyva ült a képviselőház folyosóján. „Csernátonty e zugában, ez elhagyatottságában kereste föl Tisza Kálmán, és mikor a legtöbben láthatták a folyosóról, akkor szorított vele melegen kezét. Ez a kézszorítás fölemelte és megmentette. Ez a kézszorítás a lélektani rugója annak, mért ragaszkodott Csernátonty a házi ebet felülmúló hűséggel Tiszához...”⁴⁵ De ez a leírás csak a kapcsolat egyik oldalának bemutatása. Nehezen képzelhető, hogy ne lettek volna Csernátontyval kapcsolatban óvatosságra intő információi éppen Tisza Kálmánnak, már csak mint Teleki László unokaöccsének is. Ha ez így volt, akkor Tisza – feltehetőleg Kossuthhoz hasonlóan – számítással vett pártfogásba, védett meg folyamatosan egy kétes múltú embert, mert ebben a helyzetben biztos lehetett annak lojalitása iránt. Csernátonty a saját múltja miatt zsarolhatóvá vált, s ezt politikailag kihasználta Tisza, aki így egy „önkéntes” hívet nyert, ráadásul jól használható újságíró személyében.⁴⁶

Csernátonty az Ellenőrben nem egyszerűen pártfeladatokat teljesített, hanem Tisza Kálmán személyi politizálását szolgálta. Az első szám vezércikke természetesen nem ezt hirdette meg programként. „...Csak azon irányban fog haladni és működni, amelyet én, a felelős szerkesztő, fogok meghatározni, az idő és körülmények tekintetbevételével” – írta, azt sejtetve, hogy külső befolyástól mentes, független lapot kap majd az olvasó. „...E lap modora – míg vezetésem alatt álland – nem lesz szolgálai soha, senki irányában” – erősítette ezt a benyomást. Ám a hovatarozás kinyilvánítását sem mellőzte. „»Hitvallása«, hogy Magyarországnak joga van a teljes önállásra” – mondta ki a balközép párt kulcsmondatát (amit néhány év múlva mint „lyukas mogyorót” gúnyolt). Amikor azt írta, hogy „az Ellenőr igyekezni fog a régi görög tragoediák szerint hatni: vagyis iszonyt gerjeszteni a gonoszság iránt s részvétet az erényhez [...]. S mindez nem zárja ki [...] sem az éles gúnyt, sem a kedélyes játsziságot” – ekkor még megmaradt a népszerűsége törekvő ellenzéki lapok hangneménél. Ám a következő politikusi és hírlapírói hitvallást előtte valószínűleg nem írták még le magyarul: „»Megverek valakit, vagy engem valaki« – ez az alkotmányos pártélet jelszava, kiváltképpen a sajtóban.”⁴⁷ Az erőpolitika nyers megfogalmazásakor ő még csak a szavakra, a stílusra gondolhatott, ám „iskolájának” tagjai közül volt, aki ezt szó szerint gyakorolta is (például Verhovay Gyula és a Függetlenség c. lap köre⁴⁸).

⁴⁵ VERHOVAY Gyula, *Az álarcz korszaka*, Bp., 1889, 16–17.

⁴⁶ Talán erre utalt Verhovay, mondván: „Csernátonty könnyű volt megnyerni Tisza Kálmánnak. Emberismerete [...] nemcsak a kitűnő tollharczost fedezte föl Csernátontyban, hanem egyúttal a hálára és odaadásra képes hű fegyverforgatót.” VERHOVAY 1889, *i. m.*, 15.

⁴⁷ Ellenőr, 1. évf., 1. sz., 1869. március 1., 1.

⁴⁸ „Fiatal volt a szerkesztőség, de gyors kezű és erős öklű – emlékezett vissza Verhovay. – [...] Töltött pisztoly az íróasztalon, éles kard a szék karfáján, a még csak félig berendezett szerkesztőség első kellei közé tartozott. [...] Tollunk egy volt mindegyikünknek, fegyverünk több.” Idézi SZABÓ Dániel, *A botrányhős Verhovay = Skandalum: Magyar közéleti botrányok 1843–1991*, összeáll. GERŐ András, Bp., 1993, 61; a szerkesztőség berendezkedett a rendszeres párbajokra, lásd HOITSY Pál, *A frakkos banda és a „Függetlenség” első hónapjai = Budapesti Újságírók Egyesülete jubiláris almanach*, Bp., 1917, 137.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam IV. szám

A politikai függetlenség és a kérelmetlen harc együttes hangoztatása az országgyűlési választási kampány része volt. Nyilván nem véletlenül mindössze kilenc nappal a választások kezdete előtt indult meg az *Ellenőr*, amelynek érzékeltetett függetlenségével éles ellentétben állt az a teljes lapot elborító kampány, amelyben Csernátony legfeljebb önmagát futtatta,⁴⁹ de főképpen személyeskedő lejáratosokkal támadt a Deák-párt néhány vezetőjére (Eötvösre, Pulszkyra) – és az előzmények után nem meglepő módon, Jókaira. Az angol mintára hivatkozó hírlapi névtelenséget csak a választások lezárulása után vezette be (bár *A Hon* azt már régebben gyakorolta).

Első sajtópereit Csávolszky Lajos (Scorpio) vezércikkei miatt kapta az *Ellenőr* már júniustól, és míg az esküdtszék az állami intézmények elleni támadásait a sajtószabadsággal összhangban állónak értékelte, a tisztségviselők elleni méltatlan támadásért kemény fogházbüntetésre ítélte.⁵⁰

Csernátony hamarosan a balközép párt elvekhez hű részét is felháborította. Tisza hatalomra törését már a kortárs publicisták is részletesen elemezték. Ezekben az elemzésekben fontos szerepet kapott Csernátony, aki mintegy előre kimondta, a párthíveket felkészítette azokra a lépésekre, amelyeket Tisza még nem kívánt felfedni. A függetlenségi program feladása és a kiegyezés elfogadása Csernátony vezércikkeiben jelent meg 1872-től, miközben Tisza Kálmán évekig az elvhűséget hangoztatta, és tiltakozott még a feltételezés ellen is. Csernátony írta le azt a hasonlatot az elvekhez ragaszkodó balközépi politikáról – „rettenetes lyukas mogyoró azon egész elmélet, mely szerint az ellenzék nem ismerheti el a meglévő [közjogi] alapot”⁵¹ –, amellyel aztán egyre élesebben gúnyolta párttársait,⁵² és amely aztán a magyar politika egyik cinikus jelszava lett azok ellen, akik nem voltak megvásárolhatók pillanatnyi érdekek alapján.

Csernátony politikai lakáj volt, önszántából, de nem volt megvesztegethető ember. Ez a kettős vonása magyarázhatja, hogy sokáig talált olyanokat, akik magánemberi tartása miatt hajlandók voltak közösséget vállalni vele egy-egy meghatározott kérdésben. Ilyen eset volt például 1871 őszén az általa indított sajtó- és aláírási akció a „banditairódalom”, a pesti német zugsajtó visszaszorítására, hirdetései megvonására (kissé védegyeleti szellemben). A Csernátony fogalmazta levelet a tíz legnagyobb országos napilap szerkesztője aláírta – pártállástól függetlenül.⁵³

A parlamenti képviselő Csernátony és a publicista-lapszerkesztő összehangoltan, szükség szerinti „munkamegosztással” működött. Tisza Kálmánnak már nem voltak Kossuthhoz hasonló fenntartásai az összeférhetetlenséggel, igaz, ez most az ő érdekeit szolgálta.

⁴⁹ Vö. „Csernátony-párt”, *Nyilatkozat*, *Ellenőr*, 1. évf., 6. sz., 1869. március 6., 23.

⁵⁰ RÉVÉSZ T. Mihály, *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*, Bp., Akadémiai, 1986, 197–199, 234.

⁵¹ Idézi VERHOVAY 1889, i. m., 18.

⁵² Vö. [ifj. ÁBRÁNYI Kornél] II-İK KÁKAI ARANYOS, *Tisza Kálmán: Politikai élet- és jellemrajz*, Bp., Athenaeum, 1878, 117–118, 139.

⁵³ CSÁSZTVAY Tünde, *A zugsajtók ellen*, <http://www.hunbook.hu/index.php?op=news&id=148> (2008. 09.21).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Csernátony főszerepet játszott gróf Lónyay Menyhért miniszterelnök megbuktatásában. Az 1872. év ismét választási év volt, s a kormányzó Deák-párt ellenzékei ismét fontos kampányszerepet adtak a sajtónak. Az év elején a szélsőbal egyik vezetője, Simonyi Ernő Szombati Lapok címmel indított újságot, amelyben mint fő kérdést állította előtérbe a korrupciót, külön rovatot is létesítve e kérdésnek (*Szabad a vásár*).⁵⁴ Kosuth levelekkel biztatta Simonyit a minél erősebb korrupcióellenes kampányra. Csernátony az Ellenőrben nem kívánta ezt a politikailag jól kamatoztatható területet szó nélkül átengedni a szélsőbalnak. Az egyre kevésbé kedvelt és közismerten gazdagodó miniszterelnök szinte tálcán kínálta magát a sajtónak. Lónyay tisztázatlan ügyeit először a kormánypárti Pesti Napló két nyári száma hozta szóba. A nyáron lezajlott országgyűlési választásokon komoly kudarcot szenvedtek a baloldali pártok, ami csak erősítette támadó kedvüket. A Pesti Naplót követően hosszú szünet után csak november 16-án jelent meg Csernátony *Anyagi fejlődés* c. publicisztikája (nem is fő helyen, maga elé engedve a címlapon Mezei Ernő vezércikkét). Ebben, már ismert taktikája szerint, előbb egy általában megőrző, sejtelmes megállapítást tett, majd folytatólag egy olyan ügyben fogalmazott meg kérdéseket, amelyben tulajdonképpen nincs is vesztes, nincs is igazán probléma – viszont a bevezető megtette hatását, hogy legalábbis gyanúsnak hasson. „Gróf Lónyay Menyhért miniszter úrnak van joga uradalmat uradalomra vásárolni, maga és grófi családja számára, ha mindjárt a gróf Lónyay Menyhért úr minisztersége alatt koldusodik is a nemzet s évről évre nagyobb deficitbe süllyedez az ország; ezen kettős tapasztalás csak annyit bizonyítván, hogy gróf Lónyay Menyhért miniszter úr élelmes ember, míg szegény hazánk élhetetlen ország” – fogalmazott tetszetős demagógiával. Aztán adatokkal alátámasztva elmondta a Hunyad megyei, addig állami vasbánya eladását és a megyében fekvő Lónyay-birtok faállományának valószínű felhasználását. „Az állami vasbányák *többet* fognak jövedelmezni az 50 évre szóló bérlet folytán mint eddig; s gróf Lónyay Menyhért kormányelnök úr farkadinai birtoka sem vesz általa semmit – folytatta. – Mi eshetik hát kifogás alá ezen mindenkire nézve nyereséges eljárásban? Semmi. Mi csak bizonyítékul említettük fel az egész históriát *anyagi fejlődésünk* kétségtelenségére és sokoldalúságára, s kimutatni akartuk ezen legújabb adattal is a tényt, miszerint nálunk [...] az állam érdeke és gróf Lónyay Menyhért miniszter úr magánérdeke mily karöltve járnak, mindkettőnek aránylagos javára.”⁵⁵

Ez a cikk szombaton jelent meg, majd a következő hétfői parlamenti felszólalásában Csernátony mindenféle kérdéstről hosszasan, elkalandozva beszélt, s a végén, mintegy rutinszerűen a kiegyezési rendszer ellen támadt: „Ha tehát sem politikailag, sem civilisationalis, sem anyagi tekintetben ezen kormányrendszernek létjoga nincs – mondta –, legalább megvárhattuk volna, hogy legyen a magyar nemzeti szempontból létjoga; és ha ebből sincs, mi szempontból van? mert azzal nem elégszik meg az ország, hogy önk miniszterek legyenek és házakat építtessenek és uradalmakat vásároljanak; ez nem létjog. (Bal felől zajos helyeslés, jobb felől nagy zaj és felkiáltások: rendre!)”⁵⁶ A házelnök

⁵⁴ *A magyar sajtó története*, II/2, i. m., 128–129.

⁵⁵ *Ellenőr*, 4. évf., 266. sz., 1872. november 16., 1, kiemelések az eredetiben.

⁵⁶ *Ellenőr*, 4. évf., 268. sz., 1872. november 19., 2 (parlamenti beszámoló).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

felszólította, hogy magyarázza meg szavait. Csernátony erre várt: megmagyarázta – miközben azt hangoztatta, hogy senkit sem akar gyanúsítani, mert nincsenek dokumentumai. A Ház jelentős része, részben a frakcióhatárokat is átlépve, felháborodott Csernátony eljárásán, képmmutató rágalmazásán.

Pusztán a tények leírása nem képes érzékeltetni a későbbi eseményeket nem kis részben megmagyarázó légkört. Ehhez Csernátony mint parlamenti jelenség felidézése szükséges. „Közép termet, sovány, sőt szikár alak – jellemezte Eötvös Károly. –

Szemeinek fénye gyanakvással volt tele. Lassan fordította szeméit is, fejét is, ha valakire akart nézni. [...]

Ha bösz zivatar dúlt a parlamentben s kipirult arcok és harsány és dühös hangok öszszejátszása uralkodott minden oldalon: Csernátony nyugodtan ült, mereven nézett egy pontra s állát tartotta kezével.

Düh és harag sohase látszott arczán, de nevetni sem tudott.

[...] Aki nem tud nevetni ott, ahol mindenki nevet: attól félni kell. Csernátony a nagy nyilvánosság előtt soha nem nevetett.

Járása lassú és óvatos volt. Tekintete aggodalmas. Keze mozdulatai, ha mikor beszélt, vontatottak és merevek. Hangja recsegő, beszéde egyhangú, kimért, minden lelkesedéstől, ábrándtól, bölcselő elmélettől ment. Sohasem a dolgok, a kérdések, az ügyek, az elvek bírták a felszólalásra, hanem mindig a személyek. És sohasem azért, hogy megvédjen, hanem mindig azért, hogy megtámadjon valakit.⁵⁷

„Csernátony fölvette a cvikkerjét és figyelmesen rám nézett. Olyan a tekintete, mintha az agyvelőmet szedegetné ki kávéskanállal” – ragadta meg Mikszáth tömören az egyéniségét.⁵⁸

A Csernátony teremtette légkörből szinte törvényszerűen következett, hogy Lónyay szerencsétlenül válaszolt: az ő harmincéves politikai múltja tiszta, de utal Csernátony tisztázatlan múltjára. Ezzel sikerült ismét visszaállítania a képviselők párthovatartozás szerinti reakcióját. Csernátony viszontválaszt adott, látszólag megalázkodva, és az ártatlan kérdését hangoztatva, majd a következő napokban is ugyanilyen módon állította lapja központjába az ügyet, sűrűn hangsúlyozva kiinduló alapelvét: „én egyszerűleg azt tartom, hogy ezen országban mindenkinek van joga gyarapodni, *de a minisztereknek nincs ehhez joguk még a legbecsületesebb módon sem*, akkor, midőn az ország deficitben van.”⁵⁹

Ettől kezdve a magyar sajtó a parlamenti botrányral foglalkozott, az Ellenőr pedig minden nap közölte a többi napilap beszámolóit a botrányról, olykor szó szerint. A többség a parlamentarizmus megbecstelenítésének tekintette a történeteket amellet is, hogy Lónyay válaszát szerencsétlennnek tartotta. Csernátony bocsánatot kért a háztól, de

⁵⁷ EÖTVÖS Károly, *Csernátony halálakor (1901)* = *Uő, Magyar alakok*, Bp., Révai Testvérek, 1908, 154–155.

⁵⁸ *A T. Házból (Egy mameluk képviselő előadása nyomán)*, Pesti Hirlap, 1884. december 14. MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, XIX, kiad. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1974 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 69), 169.

⁵⁹ *Ellenőr*, 4. évf., 269. sz., 1872. november 20., 1, kiemelés az eredetiben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

ugyanakkor a balközép nyilatkozatot tett közzé: „Csernátony Lajost, mint eddig, úgy ezentúl is a párt tiszteletreméltó hasznos tagjának tekinti.”⁶⁰ Erre a nyilatkozatra azért is szükség volt, mert a sajtó 1872 november végén ismét elővette Csernátony emigrációs árulási ügyét. (Végül a Reform november 24-ei száma közölte Irányi Dániel levelét, amelyben hosszadalmasan és kevéssé meggyőzően kimagyarázta Csernátony kizárását az emigrációból.)

Csernátony taktikájában a lejáratást kiegészítette az előnyök kilátásba helyezése. „...Folyvást a hatalomra jutás áldásait rejtette a sorok közé, s kecsgettete vele a tönkrejutás szélén álló, vagy kormánypárti protectió gyönyöreire áhítózó balközépi publicumot” – állapította meg ifj. Ábrányi Kornél.⁶¹ Csernátony sikerrel járt: Tisza pártjának sikerült kormányt buktatnia, s a közvélemény szemében Csernátony ebben főszerepet játszott. A siker azonban nem tette elfogadhatóvá személyét és harcmódorát. A konzervatív liberális ifj. Ábrányi Kornél véleménye Csernátony hírnevének csúcsán született. „...Csernátony mindjárt eleinte oly hatalomra vergődött – írta –, hogy gyűlölködő, epés, kárörvendő, cynikus, szívtelenül kiméletlen és kiméletlenül gúnyos, az igazság iránt teljesen érzéketlen, s a röhögtető durvaságok, durva ráfogások, és a viszonzhatlan piszkolódásokban mesteri egyénisége rövid idő alatt corrupválhatta az egész sajtót, sőt a közönséget is...”⁶² Baloldaltól, a Függetlenségi párt felől az egykori tanítvány, Verhovay Gyula hasonlóan ítélte meg: Csernátony cikkei az Ellenőrben „...mesterileg igyekeztek az iránytalanságot iránytűvé, az elvtelenséget elvvé kijelölni... Általában véve Csernátony sötét vére és sötét világnézlete uralkodtak a pártügyek megítélésében.”⁶³

Csernátony kétségtelenül akkor volt elemében, ha sikerült botrányt kavarnia. A felháborodás és a viszolygás keltette hullámok azonban azt is elfödtek, hogy sok információt gyűjtött össze, és a kikutatott adatok, összefüggések birtokában indította meg támadásainak jelentős részét. Azt is mondhatnánk mai terminológiával, hogy meghonosította az oknyomozó újságírást. Ennek hajtóereje azonban nem az igazság kiderítése volt: oknyomozást kizárólag az ellenpárt vezetőivel kapcsolatban végzett, s politikai botránykeltés vezérelte.

Hatása 1875-ben, a Deák-párt és a balközép fúziójával, a Szabadelvű párt létrejöttével, majd Tisza Kálmán hatalomra jutásával megváltozott. A lényegét tekintve ellenzéki publicisztikai eszköztár ettől kezdve az ellenzék ellen irányult hatalmi pozícióból, ami nem csak sokakat szembefordított vele a korábbi hívei közül, hanem a közvélemény számára is ekkor kezdett világossá válni, hogy az igazság szenvedélyes szolgálata, a közéleti tisztaság követelése, a nyilvánosság szolgálata helyett a pártérdek, sőt még ennél is szűkebben Tisza Kálmán érdeke mozgatta Csernátont. „Ennek következtében volt ellenzéki olvasótábora ott-hagyta” – összegezte a hatást az Ellenőr kiadója, azaz a szá-

⁶⁰ KECSKEMÉTHY Aurél, *Lónyay Menyhért miniszterelnökségének története* = KÁKAY ARANYOS, *Nagy férfiaiink: Legújabb fény- és árnyképek*, Bp., 1874, 212.

⁶¹ Ifj. ÁBRÁNYI 1878, *i. m.*, 118.

⁶² [Ifj. ÁBRÁNYI Kornél] KÁKAY ARANYOS NO 2., *Ujabb országgyűlési fény- és árnyképek*, Bp., Athenaeum, 1877, 64.

⁶³ VERHOVAY 1889, *i. m.*, 15.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 2. kötet 2. évfolyam II. szám

mokat néző üzletember.⁶⁴ Az Ellenőr nem volt sikeres hírlap – Csengery Antal „kis lap”-nak nevezte 1869-ben⁶⁵ –, példányszáma igen mérsékelt maradt és sehol sem hozták nyilvánosságra.

Mivel nem elvek, hanem a pártérdek szolgálata volt Csernátony irányítúje, előfordult, hogy saját nézeteinek megfogalmazása nem állt a pártérdekkel összhangban, amin radikális nézetváltoztatással kellett segítenie.⁶⁶ Az 1870-es évek végén Mikszáth Csernátont még mint Istóczy antiszemita társát idézte fel,⁶⁷ ez valószínűleg *Zsidóinkról* című cikksorozatára vonatkozott, amely az Ellenőr 1874. szeptember 23–27-i számaiban jelent meg. Nagy felháborodást váltott ki, pamfletek is tiltakoztak ellene.⁶⁸ A zsidókérdéssel foglalkozó újabb, a *Nemzet* 1882. szeptember 5. és 20. közötti számaiban négy részletben publikált, *Zsidóinkhoz* c. cikksorozatát azonban már úgy tekinti a történeti irodalom, mint amely Tisza Kálmán álláspontját tükrözve, „...élesen elítélte az antiszemizmust”⁶⁹ (noha továbbra is kitarzott a teljes magyarosodás szorgalmazása mellett).

Az 1870-es évek végével az Ellenőr hatóköre egészen összeszűkült, a piszkolódó botránylap megszélidült és unalmas kormánylap lett. Csernátony alig járt be a szerkesztőségbe,⁷⁰ majd 1877-ben át is adta a szerkesztést kevésbé karakteres munkatársainak: előbb Palásthy Sándornak, tőle egy évvel később Hindy Árpád vette át, aki egészen a lap megszűnéséig megmaradt szerkesztőnek (és közben 1882–1885-ig a Belügyminisztérium sajtóosztályának vezetője is volt, ami az összeférhetetlenség fogalmának eltűnésére figyelmeztet⁷¹). Csernátony megmaradt ugyan korábbi lapja munkatársának, de mind kevesebbet írt. Nevét leginkább 1878-ban elindított glossza-rovata, a *Rovás* örizte. Aránylag rövid írásaiban folytatódtak a szúrások, a személyek gyakran rágalmozásig menő támadása, kormányoldalról az ellenzékkel szemben. Azok az újságírók, akik fiatalon az Ellenőrben tőle tanulták el az ellenzéki sajtóharcmodort, ekkor már nem ritkán

⁶⁴ *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma 1878–1928*, Bp., 1928, 10.

⁶⁵ CSENGERY Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1928, 531: bátyjához 1869. május 19-én írt levél.

⁶⁶ Egy ellenőrizhetetlen adat szerint 1875 és 1882 között Csernátony a Szabadelvű párt sajtófőnöke volt. TELEKI Sándor *Emlékezései*, vál., s. a. r., előszó, jegyz. GÖRÖG Livia, Bp., Szépirodalmi, 1958, 518.

⁶⁷ „Innen-onnan egy évtizede lesz, amióta Csernátony megindította hirhedt cikksorozatát a zsidók ellen: a vallásgyűlölet mezején ez volt az utolsó elvetett mag; nem kelt ki: még csak csírája sem támadt. [...] Csernátony, Istóczy támadásai azon a vádon alapultak, hogy a zsidóság nem magyarosodik, s mintegy elkülönzi magát a társadalom egyéb rétegeitől, németül beszél, s kevés hazafiságot tanúsít a közügyekben, melyek nem is érdeklik.” MIKSZÁTH Kálmán, *A szegedi zsidók*, Szegedi Napló, 1879. július 29. = MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, VII, kiad. NACSÁDY József, Bp., Akadémiai, 1968 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 57), 70.

⁶⁸ HOFFMANN Mór, *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nem?*, Nagykanizsa, 1874; FRANK Mór, *Helyesen ítélte-e meg Csernátony Lajos a zsidókat?*, Bp., 1874. Vö. részletesen: GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon*, Bp., Osiris, 2001, 278.

⁶⁹ KUBINSZKY Judit, *Politikai antiszemizmus Magyarországon 1875–1890*, Bp., Kossuth, 1976, 166–167.

⁷⁰ VÁRADI Antal, *A régi redakciókból* = Uő, *Emlékeim*, Bp., 1905, 166–167. A szerkesztőség a kiadó, a Légrédy testvérek épületében volt.

⁷¹ A lapszerkesztés és a hivatalnoki állás összeegyeztethetlenségét 1871-ben kimondta az igazságügyi miniszter, amikor dr. Dárday Sándornak le kellett mondania miniszteri titkári állásáról, mert a Jogtudományi Közlöny szerkesztését kívánta megtartani. Pesti Napló, 22. évf., 161. sz., 1871. július 15., esti kiad., 2.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

ellene fordították és továbbfejlesztették a megtanultakat. Csávolszky Lajos volt közülük a legjelentősebb; neki a publicisztikai modorát jellemző Scorpio írói nevet Csernátony adta. 1873-ban kilépett a szerkesztőségből, a következő évben Baloldal címmel indított újságot, amelynek folytatása, az Egyetértés a századvég egyik fontos ellenzéki fóruma lett. Mezei Ernő vele együtt ment el az Ellenőrtől, s Csávolszky lapjainak főmunkatársa, vezércikkírója lett. Verhovay Gyula csak 1875-ben, a pártfúzió miatt lépett ki Csernátony lapjától, ő is az Egyetértés politikai publicistája lett, míg 1879-ben meg nem alapította a Függetlenséget. A kevésbé harcias Borostyáni Nándor is megvált az Ellenőrtől, és 1876-tól a Budapesti Napilap tulajdonos-szerkesztője lett.

Csernátony publicisztikai eszközein túlhaladt az idő. „Igen, az történt, hogy legelőször csak az irány gorombaságában folyt a licitáció skáláról skálára, a Csernátony Lajos által elvetett mag kelt ki s növekedett folytonosan – készítette el a diagnózist Mikszáth Kálmán. –

De egy idő múlva már ez sem volt elég. A pecérdús szitkok és mocskolások özönét megszokta a publikum, mint az erősen paprikás ételt, s mindig följebb-följebb kellett vinni, aminthogy folyton is támadnak a zsunalisztikában egyének, kik egész passzióval kéjelegtek az undorító átkozódásokban.

Akik pedig elmaradtak amögött s nem bírták követni a »vezérek« frázisaikban, más fegyverhez voltak kénytelenek nyúlni, hogy magukat a fölszínen tarthassák. Bekopogtattak a magánviszonyok ajtaján...”

Mikszáth azonban nem állt meg a kórképnél, hanem a következményeket is számba vette, és szokásától eltérően morális perspektívát adott a jelenségnek: „...Ha a magyar sajtó lejárja magát, pedig igen közel jár ahhoz – folytatta –, egyértelmű az a szabad szó-lás és az alkotmány lejárásával.

A sajtó, mely a nagyközönség öre, mely fölügyel az alkotmányra, mely képviseli a közvéleményt, maga ássa önmaga alatt a vermet, s míg teli szájjal szidja a korrupciót, maga is napról napra romlik, tekintélye hanyatlak, intenciója »nemtelenné« lesz, szava hazug, célzata rágalom, léte hazugság.

Ki fogja elhinni, ha egyszer igaz akar lenni?

S mi lesz abból az országból, ahol senkinek sem hisznek el semmit?”⁷²

1882. szeptember 1-jével a két, olvasóközönségét nagyrészt elvesztett kormánypárti napilapot, A Hont és az Ellenőrt egyesítették, és Nemzet címmel folytatták. Csernátony főmunkatársként írta tovább a *Rovást*.⁷³

Elég kézenfekvő, hogy Tisza Kálmán is új megoldást keresett lojális sajtójára. Nem tudjuk, hogy Csernátony stílusa lett-e kínos számára, amikor már miniszterelnök lett, vagy amiatt keresett új, támogatható lapot, mert Csernátony visszalépett az Ellenőr szerkesztésétől, s a lap erőteljesen hanyatlott. Csernátony halálakor Tisza Kálmán is megemlékezett róla a Vasárnapi Újságban, de írása kettejük közeli kapcsolatának elismerése

⁷² MIKSZÁTH Kálmán, *Szeged, 1880. aug. 27.*, Szegedi Napló, 1880. augusztus 29. = MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, IX, kiad. NACSÁDY József, Bp., Akadémiai, 1969 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 59), 130–132.

⁷³ *A magyar sajtó története*, II/2, i. m., 278–285, 288–292.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam IV. szám

mellett is távolságtartást érzékeltetett. Nem tagadta Csernátony modorának szélsőséges jegyeit, élességét, csak éppen azt állította (alátámasztás nélkül), hogy jogtalanul tulajdonítják neki a magánember és magánélet, az ellenfél családja támadásának megindítását a magyar sajtóban. Elismeri tényként, hogy voltak követői, „de ezeken kívül is minden fiatal s néha az öregebb journalista is, ha sértő, ha kiméletlen, ha igaztalan volt, azt mondta: hja, én a Csernátony iskoláját követem!”⁷⁴

Mindenesetre 1878 karácsonyán megjelent az Ellenőr korábbi kiadójának, a Légrády testvéreknek a saját tulajdonú lapja, a Pesti Hírlap mutatványszáma, programadó vezércikkében az egykori Ellenőréhez nagyon hasonló célkitűzéseket rögzítve (nem lesz pártlap; nem valamelyik párt vagy a kormány, hanem a közönség igényét kívánja kielégíteni). És kauciójához az első hozzájárulást ismét Tisza Kálmán adta, szintén 2000 forintot.⁷⁵ Ennek alapján akár az a feltételezés sem lehet kizárt, hogy mind az Ellenőr, mind a Pesti Hírlap programja Tisza Kálmán sajtóelképzeléseit tükrözte. Kétségtelen, hogy az Ellenőr, pártpolitikai hasznossága ellenére sem tudta teljesíteni a célkitűzést, és a botrányok körüli napoktól eltekintve, nem tudott tartós sikert elérni. A Pesti Hírlap viszont az első nagy sikert arató hírlap lett, az üzleti hasznot és a polgárság információs és kulturális igényeinek kielégítését össze tudta egyeztetni.

Csernátony a későbbiekben elsősorban képviselő maradt, majd ott is egyre kevesebbet szerepelt. Visszahúzódására érdekes bizonyosság a nyolcvanas évek végéről a Magyar Salon c. folyóiratnak az a füzete, amelyet a magyar hírlapirodalomnak szánt, s amelyben a kor minden tekintélyes újságírója, szerkesztője megírta vagy emlékeit, vagy a sajtóélet, illetve a sajtóüzem valamelyik részének bemutatását – Csernátonymak azonban nincs benne írása.⁷⁶ Később, a századfordulóra már nevét is alig ismerték. Visszahúzódva, igénytelenül élt, és hagyatéki leltára bizonyítja, hogy magánemberként szerény volt, nem hasznosította befolyását, még kitüntetést sem kapott. Végrendeletében Tisza Kálmánra hagyta közéleti pályafutásának emlékeit: a fiumei díszpolgári oklevelet és választási mandátumigazolásait. A folyószámláján lévő szerény összeget a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézetére illetve a Magyar Írók Segélyegyesületére hagyta, akárcsak a lakberendezési tárgyainak elárverezéséből befolyó összeget. Teljes hagyatéka 22 ezer koronát tett ki, ami alig volt magasabb, mint egy napilap kauciójának összege. Mindössze tíz újságíró és politikus társára hagyott egy-egy emléktárgyat, valamint lapjainak bekötött példányát Gajári Ödönre⁷⁷ – aki alig két év múlva elindította a gróf Tisza István miniszterelnökhöz közeli Az Újságot, benne Kóbor Tamás *Rovás* rovatával.

Halálakor minden jelentős hírlap közölt róla nekrológot. Volt, amelyik megállapította, hogy „Csernátony publicisztikai tevékenységének mindenesetre nagy része van abban, hogy a liberalis irányzat általános meggyőződésé vált...”,⁷⁸ de ezt a levegőben maradt

⁷⁴ TISZA Kálmán, *Csernátonyról*, Vasárnapi Ujság, 48. évf., 10. sz., 1901. március 10., 157.

⁷⁵ *Az 50 éves Pesti Hírlap*, i. m., 39.

⁷⁶ Magyar Salon, 1888, VIII. köt., 1. sz.

⁷⁷ OSZK Kézirattár, Analekta 933: 13., 14., 17. sz. iratok. A végrendelet teljes szövege megjelent a Magyar Nemzet c. hírlapban.

⁷⁸ Magyar Hírlap, 11. évf., 64. sz., 1901. március 5., 8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

megállapítást nem kötötte össze azokkal a negatívumokkal, amelyeket ez után felsorolt. Nyilván mint a magyar politikai sajtót megteremtő nagy liberális nemzedék tagjára gondolt, bár még így is túlzó ez a kijelentés. Ritka eset, hogy akinek életművét méltatják, abból a kártékonyat, a káros hatást emeljék ki, s még saját pártklubjának tagjai is legfeljebb csak lágyabban fogalmazzák meg ugyanazt, amit ellenfelei. Beksics Gusztáv, Csernátó egykori lapja utódjának, a Magyar Nemzetnek társszerkesztője így írt: „Az ő alakjával előtérben megfesthetnők a magyar harcias publicisztika képét. Sőt harczokra fegyverzettebb, fájdalom, személyeskedőbb politikai irodalom sehol sem volt, mint melyet Csernátó Lajos képviselt. Nem, még az angol csatairodalom hőskorában sem.”⁷⁹ A Vasárnapi Újság megemlékezésében ezt emelte ki: „Harczot, küzdelmet, engesztelhetetlen párttusát jelentett [...] Csernátó Lajos neve. Élesebb, szenvedélyesebb tollú politikai hírlapíró alig volt Magyarországon. [...] Nem stíljével hatott, mert nehézségen bírta magát kifejezni, hanem súlyt, élt tudott adni minden mondatának.”⁸⁰ A függetlenségi Egyetértés megfogalmazásában: „A parlamentben a Tisza–Ghyczy-vezette balközéphez csatlakozott, s ennek volt elszánt, bátor, gyűlölködő, élesnyelvű harcosa mind a képviselőházban, mind a sajtóban. [...] A később gyakran túlzásba jutott politikai és hírlapi polémiának ő volt nálunk megalapítója...”⁸¹ S végül a függetlenségi Eötvös Károly Csernátó halálakor írt hosszú portréjában így fogalmazott: „Nyilai mérgezetek voltak. Támadásai eleinte nagyon fájtak, azután dühbe hozták az embert, erős haragra s keserű bosszúállásra izgatták gyakran a báránylelkűt is. [...] Azt a hangot, mely tőle indult ki, azelőtt a magyar időszaki sajtó nem ismerte. [...] Ki akarta a közügyek mezejéről irtani az ellenpárt férfait.”⁸²

Eötvös jóslata bevált: „Írásai, cikkei borzasztók – írta –. Nem hiszem, hogy ezeket valaki valaha összegyűjtse. Jó lélek nem találta élvezetet ezek olvasásában. Nem is értené meg a legnagyobb részét.”⁸³ Valóban, publicisztikája nem jelent meg kötetben – amivel kicsit is neves újságíró kortársai között egyedül állt –, s mindössze két angolból fordított munkája jelent meg könyv formájában, amiben még a sokat kritizált magyar sajtónyelvből is kilógó rossz stílusa szintén szerepet játszhatott. A Borsszem Jankó Csernátó önparódiájának álcázott karikírozása szerint: „Stylen oly gazdagítása a magyar fordulatoknak, melyről még évszázadok múlva is rám fognak ismerni, s melynek legfényesebb oldala az, hogy nem lehet rábizonyítani származását. Bízvást mondhatom, hogy cikkeim legmagyarabb sorai azok, melyeket francia, angol vagy német írókból idézek.”⁸⁴

Csernátó nem újságírói vagy lapszerkesztői munkásságával, főleg nem eszmevuttatásaival hatott – ezek hiányoztak cikkeiből –, hanem modorával, a közéleti illemhatárok átlépésének bátorságával, a botrány politikai hasznosságának demonstrálásával. Modern

⁷⁹ BEKSICS Gusztáv, *Csernátó*, Magyar Nemzet, 20. évf., 65. sz., 1901. március 6., 1.

⁸⁰ Vasárnapi Újság, 48. évf., 10. sz., 1901. március 10., 157–158.

⁸¹ Egyetértés, 35. évf., 64. sz., 1901. március 5., 5.

⁸² EÖTVÖS, *i. m.*, 148, 153.

⁸³ EÖTVÖS, *i. m.*, 159.

⁸⁴ *Csernátó Autobiográfia*, Borsszem Jankó, 4. évf., 192. sz., 1871. szeptember 3., 904.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXXV. évfolyam IV. szám

újságírói jelenség volt, aki már nem irodalmi teljesítménye miatt figyelemre méltó, hanem egyéniségével és a nyilvánosságra hozott ügyekkel. A korábban eszmények követésére buzdító, elméleteket megvitató és az angol gentlemaneknek elképzelt sajtót reprodukáló magyar hírlapi életben ő szabadította fel azt a nyersséget, durvaságot, amely a magyar politizáló réteg jelentős részének tényleges kulturális állapotával összhangban állt. Tulajdonképpen a választási korteskedés rágalmaiban és durvaságokban dúskáló hangnemét emelte be a politikai napisajtóba. Vele ért véget a magyar hírlapi publicisztika irodalmi és szónoki igényű korszaka. A hangnem és a támadás jellege, amit meghonosított – talán francia mintára, mint kortársai állították, de talán inkább magyar kortesmintára és egy durva lelkületű egyéniség kifejezéséeként –, az angol, francia vagy német sajtóban a bulvárstílus képviselőjévé tette volna. Egy iskolázottabb, városiasabb, erősebben polgárosult és tagoltabb társadalomban a tömegsajtó népszerű publicistája lett volna, az adott hazai körülmények között azonban megmaradt csak a parlamenti pártklub és a szimpatizáló újságolvasók szűk köre számára elfogadott, rövid életű – de messzi kihatású – újtónak. Találón értékelték támadó cikkeit a Magyar Hírlap: „tényleges politikai siker[ük] nem volt, de annál nagyobb gyönyörűséggel olvasták azokat ama politikusok, akik a klubbéletől sokszor nem látták meg az ország életét.”⁸⁵ Kisebb mértékben Kosuth Lajosnak, sokkal inkább Tisza Kálmánnak nagy politikai szolgálatokat tett, de ezeket a politikai élet és a közvélemény többsége nem értékelték, sőt olykor éppen elítélte. Működéséből semmi megbecsülésre méltó sem maradt fenn. Csernátony, akárcsak legjobb tanítványai, elhagyatva halt meg; de magukra maradásuk éles ellentétben áll hatásukkal.

⁸⁵ Magyar Hírlap, 11. évf., 64. sz., 1901. március 5., 8.

MERCS ISTVÁN

TALÁLKOZHATOTT-E KOHÁRY ISTVÁN ÉS ZRÍNYI MIKLÓS?

A 17. század második felének és a 18. század első harmadának egyik legtevékenyebb személyisége a történeti irodalomban a jelentőségéhez képest viszonylag keveset idézett gróf Koháry István (1649–1731). A sokszínű élettevékenységet folytatott katolikus főúr egyszerre volt korának meghatározó politikusa, Eger visszafoglalásakor elszenvedett balesetéig – aminek következtében jobb keze lebénult – jelentős hadvezér, bőkezű donátor és a korszak költői átlagszínvonalán alkotó szépíró. A csábrági arisztokrata költői életművének feltárásában jelentős lépés, hogy a közelmúltban Komlovszki Tibor hagyatékából, S. Sárdi Margit gondozásában megjelent verseinek kritikai kiadása, jó néhány félreértést eloszlató életrajzzal kiegészítve.¹

Ám ebben a modern filológiai szempontokat érvényesítő biográfiában is maradt megkérdőjelezhető kijelentés. Ilyen a következő, Koháry bécsi tanulmányveire vonatkozó megállapítás, amely szerint „1663-ban Zrínyi Miklós meglátogatta az egyetemet, s az intézet nevében az ifjú Koháry köszöntötte”.² Kérdésként merül fel azonban, hogy az említett találkozás mikor és hogyan valósulhatott meg.

Mielőtt azonban erre a problémára fordítanánk figyelmünket, érdemes rövid kitérőt tennünk, amellyel azt érzékeltetjük, milyen mélyen beleivódott e találkozás ténye a történeti irodalomba. A történetírás talán legérdekesebb Koháry-képe abból a néhány sorból bontakozik ki, amit Szekfű Gyula vetett papírra a csábrági arisztokratáról. „Az igazi barokk nagyúr politikai hatalmától eltekintve is hódító egyéniség, aki az ő személyes tulajdonságaival, vallásos érzéseivel, alamizsnálkodásával hajlítja magához az embereket. Azaz a keresztény-heroikus életideál a valóságban is megjelenik, s egy ily testté vált ideálnak igen nagy hatása van a tömegekre. Ilyen volt az 1731-ben meghalt gróf Koháry István országbíró, aki ifjúkorában még Zrínyi Miklóst üdvözölte, mint bécsi bölcsészethallgató, fejét utóbb a török elleni harc és Thökölytől elszenvedett mártíromság koronája díszítette, s mindenki tudta róla, hogy öregkorában, a hatalom és gazdagság teljében is Istennek tetsző egyszerű életet élt. [...] Életében és magyar ill. latin verseiben az új magyar heroikus ideál képe volt, s erősen hitte, hogy Magyarország nagysága helyre fog

¹ *Régi magyar költők tára: XVII. század*, XVI, sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 591–597.

² *RMKT: XVII. század*, XVI, 591.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

állani, ha a regnum Marianum patrónája segítségével az eretnekség megszűnik és a magyar újra egységes lesz.”³

Rövid közleményünknek nem lehet feladata a Szekfű által vázolt izgalmas portrétörzsdék eszme- és kultúrtörténeti háttérének megvilágítása.⁴ Tekintetünket most csupán arra a rövid passzusra fordítjuk, amelyben a két világháború között alkotó történész a fentebb citált modern irodalomtörténészekhez hasonlóan az ifjú Koháry és Zrínyi Miklós találkozására tett utalást.

Tesszük ezt már csak azért is, mert a csábrági főnemessel foglalkozó, a 20. század fordulóján keletkezett rövid terjedelmű monografikus életírásoktól⁵ kezdődően napjaink szakirodalmáig gyakori eljárás, hogy Koháry politikai, hadi és költészetbeni talentumainak meghatározásához Zrínyi Miklós tevékenységét alkalmazzák viszonyítási pontként.⁶

A két megállapítás közös forrása Komárik István körültekintő, de nem minden patetikusságtól mentes Koháry-életrajzának következő része. „Idáig fejlődött az ifjú, midőn 1663-ban, gróf Zrínyi Miklós, korának legnagyobb hőse és hazafia, a bécsi egyetemet meglátogatván, az intézet falai között a fiatal Koháryra akadt, akinek az a megtisztelő megbízatás jutott osztályrészül, hogy a nagy férfit ez intézet nevében üdvözölje. A nemes, bátor, s minden tekintetben összhangzatos föllépés, bölcs és ékes szavak kíséretében nagy benyomást tettek Zrínyire. Éles szeme csakhamar felismerte Istvánban a nagy lelket s önmagához s az ifjúhoz méltó szavakkal arra intette őt, hogy bölcséleti tanulmányaiiban előrehaladjon; mert csakis így lehet – úgymond – működésének békés vagy háborús időben eredménye. Mert valamint az állami ügyek jóléte a bölcs férfiak tanácsától és buzgalmától függ, úgy a harcban a bölcsesség világában tündöklék leginkább a kard.”⁷

Ugyanakkor számos érv szól az ellen, hogy a találkozás a fentiekben leírt módon létrejöhett volna. Zrínyinek 1662. november 24-én Löbl Mária Zsófiától megszületett Ádám nevű fia. 1663 februárjában Bécsben járt, mert ekkor vitte haza Csáktornyára feleségét és gyermekét „nagy kísérettel: százhusz szán, mindegyik szánon három »hosszú puskás gyalog«”.⁸ Minden bizonnyal ekkor járt utoljára ebben az évben a császárvárosban.

³ SZEKFŰ Gyula, *A tizennyolcadik század*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1931 (Magyar Történet, 6), 164–165.

⁴ Szekfű Gyula barokk-konceptiójára lásd TARNAI Andor, *Szekfű és a „nemzetiellen kor” irodalomtörténete*, ItK, 1960, 189–198; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 36.

⁵ Az ide sorolható három munka a következő: ILLÉSY János, *Gróf Koháry István élete és munkái*, Karcag, Szódi S. nyomdája, 1885; KOMÁRIK István, *Gróf Koháry István élete*, Kalocsa, Malatin Antal nyomdája, 1891; VÉKONY István, *Koháry István gr. élete: Tekintettel a Kecskeméti Kegyesrendi Társház és Gimnázium alapítványára*, Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1913.

⁶ Erre az eljárásra a jelenkor szakirodalmából lásd pl. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, *Koháry István, Kecskemét potior földesura = Bács-Kiskun megye múltjából*, XIX, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2004, 16–17.

⁷ KOMÁRIK, *i. m.*, 6.

⁸ PERJÉS Géza, *Zrínyi Miklós és kora*, Bp., Osiris Kiadó, 2002, 364.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Az 1660-as évek elejének diplomáciai és katonai történései nyilvánvalóvá tették, hogy a törökkel való fegyveres összeütközés elkerülhetetlen. 1663. április elején az udvar és a magyar főméltóságok tanácskozást tartottak a kialakult politikai helyzetről, amin a háború tervét támogató Zrínyi nem vett részt, mivel állítólag elveszett a meghívója.⁹ 1663. június 19-én Csáktornyan keltezett és Csáky Istvánnak címzett levelében a horvát bán egy újabb megbeszélésről tesz említést, „hova én hivatalos sem voltam; mert oly rémülésben vagyok a szomszéd németiség is, hogy csaknem jobban van önekik az biztatásra szükségem, mint minékünk, kik elsőnk vagyunk veszedelmünkben...”¹⁰

Közben már csak azért sem járhatott Bécsben, mert megindult a háború, amely a csáktornyai arisztokráta minden erejét lekötötte egész 1664. július elejéig, Zrínyi-Újvár eleséig. Ezekben a harcokban vitte véghez 1664. február elején a „magyar Főnix” legemlékezetesebb, Európa-szerte nagy visszhangot kiváltó haditettét, az eszéki híd felégetését.

Zrínyi-Újvár elestével egy időben Zrínyi a politikai elszigetelődésből való kitörés szándékával a császárvárosba ment. „Bécs népe diadalmenetben fogadta Zrínyit, a császárváros legelőkelőbb negyedében, a követségi szállások szomszédságában álló palotája előtt hat héten át ünnepelték.”¹¹ A horvát bán 1664. augusztus 21-én hagyta el a birodalom fővárosát, s tért haza Csáktornyára, amelynek közelében november 18-án halálos vadászbalesetet szenvedett. Összegezve tehát a számunkra fontos információkat azt mondhatjuk, hogy amennyiben Zrínyi meglátogatta a bécsi egyetemet, az csak 1663 februárjára vagy az 1664. július eleje és augusztus 21-e közötti időpontra tehető.

Komárik adatolásában az 1663-as évszám szerepel, amit viszont Koháry életrajzi adatai zárnak ki. A későbbi országbíró az ELTE rektori levéltárának anyakönyve szerint 1660. március 22-én iratkozott be a nagyszombati egyetemre.¹² 1664. március 28-án a Pázmány Péter által alapított intézményből keltezte édesapjához címzett levelét. Ebben lovat kért, „mivelhogy az Zichy úrfiaknak immár nagyon szép festett paripájok, az Erdődi úrfiaknak pedig ez hűsvétra minden bizonynyal léssen; Pethő úrfiak is naponként az bátyjoktól Pethő Lászlótól – ki minapi itt létében megígérte ő kegyelmeknek – várnak szép török paripákat; [...] arra végre hozom elő [ti. a kérést], hogy önekiek, békességes földön [Dunántúl és Kassa táján – a megjegyzés Thaly Kálmántól] neveltetteknek nagyon paripájok: sokkal illendőbb, hogy nekünk szegény pusztaiaknak légyen, – mert ha mi nem fogunk tudni lovagolni, nagyobb kárunkra esik, mint önekiek, az lovaglást pedig ló nélkül – úgy vélem – meg nem tanuljuk, hanem inkább az mi keveset tudunk is, elfelejtjük.”¹³ A következő, 1664. április 25-én datált levelében megköszönte édesapjának a lovat.

⁹ PERJÉS, *i. m.*, 365.

¹⁰ ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, kiad. HAUSNER Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Kortárs Kiadó, 2003 (Magyar Remekírók), 754.

¹¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi száz napja = Magyarország története 1526–1686*, szerk. PACH Zsigmond Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 1147. Zrínyi Miklós utolsó hónapjaira lásd még BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., Helikon Kiadó, 1988, 26–38.

¹² GÁLOS Rezső, *Adat Koháry István életrajzához*, ItK, 1934, 195.

¹³ THALY Kálmán, *Koháry István tanulókori leveleiből*, Száz, 1876, 385.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

A találkozás lehetséges időpontjának tehát 1664 nyara marad, de ez ellen is több érv hozható fel. A Koháry familiát ez időben családi gyász éri, mivel 1664. július 19-én a törökkel vívott lévai ütközetben idősebb Koháry István életét veszítette.¹⁴

A Koháry nagyszombati tanulmányainak kezdetét tisztázó anyakönyvi bejegyzéshez hasonló perdöntő bizonyíték jelenleg nem áll rendelkezésünkre a bécsi egyetemre való érkezésének időpontjára. Varga Imre a későbbi országbíró költészetét áttekintő tanulmányában 1665-re tette ezt, de az általa használt és általunk is ismert szakirodalomban ez nem merül fel minden kétséget kizáróan, s a szerző nem adta meg forrását.¹⁵ Valószínűleg a Thaly Kálmán által közölt utolsó Nagyszombatból írott és az első bécsi keltezésű levél közti időpontot jelölte meg. Nem véletlen, hogy a közleményünk elején említett, kritikai szempontokat érvényesítő életrajz sem bocsátkozott abba, hogy az ifjú gróf császárvárosban folytatott tanulmányának kezdőpontját datálja.¹⁶

A találkozás valószínűsége ellen szól az is, hogy amennyiben Koháry elhagyva a nagyszombati iskola falait már a bécsi egyetem hallgatója lett volna 1664 nyarán, s Zrínyi ténylegesen felkereste volna az intézményt, nehezen elképzelhető, hogy újdonsült diákként egy Habsburg-pártiságáról híres család sarja mondott volna köszöntőt az egyetem nevében a városszerte ünnepezt hősnek. S nem utolsósorban az iskolaév rendje cáfolja ennek a találkozásnak a megvalósulását.

Mindezeket figyelembe véve levonhatjuk azt a következtetést, hogy Zrínyi Miklós és Koháry István találkozója történetírói fikció. Azonban fontos kijelentenünk, hogy közleményünket nem az illúzióvesztő mítosztalanítás igénye hívta életre. Hisz még a konkrét találkozásnál is beszédesebb az a tény, hogy ezt a fikciót egy olyan történelmi tradíció hagyományozta át, amelynek célja, hogy Koháry István személyének helyét meghatározni igyekezzen a magyar történelemben. Így a Koháryval kapcsolatos irodalom a történetiség síkján szegényebb lett egy fontos identifikáló eseménnyel, de a recepciótörténet gazdagabb lett egy arculatformáló legendával.

¹⁴ Az idősebb Koháry István halálának körülményeiről lásd bővebben RÓNAI HORVÁTH Jenő, *A lévai csata és Koháry István halála*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893, 540–41.

¹⁵ VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete*, *ItK*, 1973, 501.

¹⁶ *RMKT: XVII. század*, XVI, 591–592.

CZIBULA KATALIN

**„FORDÍTÁS AZ ORIGINALNAK MINDEN SZÉPSÉGÉVEL”
Kazinczy drámafordításairól***

„Nem mondhatjuk azt, hogy Goethe »hatása« a magyar irodalomra a kutatásnak teljesen elhanyagolt területe lenne. És azt sem mondhatjuk, hogy Kazinczy Ferencnek a magyar felvilágosodás irodalma második hulláma vezéregyéniségének, a neoklasszicizmus »törvényalkotójá«-nak Goethe-fordításait, Goethéről és általában a német irodalomról megfogalmazott nyilatkozatait, ezzel kapcsolatos levélrészleteit ne regisztrálta volna a kutatás. Megszorításképpen ehhez annyit tehetünk, hogy főleg a regisztrálás, az olykor pusztán leltárszerű felsorolás és kevéssé az értékelés bizonyult a kutatás meghatározó módszerének. A kutatók tehát ritkán vállalkoztak elemzésre, annak a problémának a felvetésére: miért fordította ezt vagy azt a Goethe-verset vagy -színdarabot Kazinczy. Fordításával pótolta-e valami »hiányt« a magyar irodalomban? Egyik vagy másik fordítása beleilleszkedik-e a klasszika típusú magyar irodalom megtervezéséért, kiteljesítéséért folytatott küzdelembe? Egyszóval a recepció következményeit alig-alig látjuk”¹ – így összegezte Fried István tizenkét éve a magyar kutatás tennivalóit Kazinczy Goethe-fordításait vizsgáló tanulmányában, és ezt az értékelést vonatkoztathatjuk Kazinczy fordításaira ma is. A széphalmi vezér hatalmas életműve az utóbbi évtizedben is adott ugyan alkalmat arra, hogy lényegi tanulmányok íródjanak egyes területeiről,² de ezek nem a fordításai voltak, különösen nem drámafordításai. Az irodalmi kánonban fordítói

* A tanulmány az OTKA K 67.828 és T 49.437 sz. programjának támogatásával készült.

¹ FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 61.

² Néhány a legfontosabbak közül, amelyek a fordítás-eredetiség problémájával is foglalkoznak: DEBRECZENI Attila, *Kazinczy Ferenc Orpheusa: program és szerep = Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források, 7); „*Et in Arcadia ego*”: *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 36), különös tekintettel a Kazinczy-fejezetre: 201–268; MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 136); HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus = Serta pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, Pompeji, 2004, 209–220; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál: A Bácsmegegyeinek gyötreimelmei = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Pécs, Kijárat Kiadó, 2000, 37–56.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

munkássága egyre alacsonyabb értékelést kapott, s az egy *Bácsmegyeit* kivéve Kazinczy eredeti műveit és főleg levelezését becsüli inkább az utókor. A drámafordítások háttérbe szorulását igen jól mutatja, hogy közülük némelyik még ma is csak kéziratos formában létezik, de jobb esetben is csak 19. századi kiadása van. Kivételt csak az általa nem is olyan sokra becsült *A' botcsinálta doktor* című Molière-fordítás jelent, mely a legutóbbi Molière-összkiadásban is a mintegy 200 éves Kazinczy-fordításban látott napvilágot.³

Ha tehát Kazinczy Ferenc drámafordításait vizsgáljuk, az első lépés feltétlenül a deskripció kell hogy legyen. Mint látni fogjuk, maga az a kérdés sem egyértelmű, hány drámaszöveggel is kell számolnunk, s az adott tételek keletkezése, variánsainak meghatározása fontos filológiai kérdéseket vet fel. Csak a szövegkritikai problémák regisztrálása után következhet az életmű egyes darabjainak komparatizisztikai vizsgálata, ami itt az eredetivel történő egybevetésen túl jelent egyfajta hatásvizsgálatot is, annak a bizonyos recepciókutatásnak a hiányosságait felszámolandó, amit Fried István kért számon Kazinczy Goethe-fordításaival kapcsolatosan a magyar irodalomkutatáson.

A drámák helye az életműben, a fordítások állandó alakítása

A drámafordítások külön csoportot foglalnak el az életműben, de ugyanakkor az életmű teljességének vizsgálatát is feltételezik, hiszen ezek a fordítások végigkísérik Kazinczy alkotói életútjának egészét. Az 1790-es évek elején, első művei között jelenik meg három lényeges drámafordítása, a Schröderből átdolgozott *Hamlet*, Goethe *Stellája* és az ugyancsak német közvetítéssel érkező francia sikerdarab, a *Lanassza*. Egyéb átültetésekbe is belefog ebben az időszakban, 1790–91 környékén kezdi az említett drámákon kívül a *Macbeth*, a *Miss Sara Sampson* és az *Emilia Galotti* fordítását, 1793-tól foglalkozik Metastasióval, és az 1790-es évek elején a *Stellán* kívül már biztosan lefordította Goethe *A' testvérek* című darabját. Jellegetes a sorsa a két Molière-vígjátéknak, *A' botcsinálta dokornak* és *A' kénytelen házasságnak*: mindkettő korai fordítás, sokszor felmerül kiadásuk terve Kazinczy élete folyamán, végül mégis a *Külföldi Játékszín* azon darabjai lesznek, amelyek csak Kazinczy halála után jelennek meg. Mondhatni tehát, hogy már a börtönévek előtt, ha nem is minden mű, de szinte minden szerző foglalkoztatja, akiknek később fordításába kezd. Az is látható, hogy a művek kiválasztásában elsődleges a szerző személye, értékelése, s az egész (akkor ismert) életműből szelektál, hiszen a *Lanassza* kivételével egyetlen szerzőtől sem ültet át csupán egyetlen darabot, és a fordított szerzők valamilyen módon mind reprezentáns képviselői az alakuló magyar színházi életnek. Molière és Metastasio a klasszicizmus közkedveltségnek örvendő alakjai a korszak amatőr színjátszásában, elsősorban az iskolai színpadokon, Goethe, Lessing és Shakespeare pedig a Magyarországon játszó német vándortársulatok repertoárján vannak erőteljesen jelen. Láthatóan tehát a polgári színjátszás közegében otthonos dara-

³ MOLIÈRE *Összes drámái*, szerk. LACKFI János, Bp., Osiris, 2002, II, 101–138.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

bokat veszi számba Kazinczy, és a főúri udvarokban játszott Goldonin és Metastasióon kívül más olasz szerző szövegek könyvei nem jönnek számításba.

Ahogy az egész életműben, úgy a fordítások tekintetében is cezúrának tekinthetők a börtönévek. Figyelemre méltó, hogy ez idő alatt különösen sokat foglalkozik éppen a drámákkal: az előbbieket csiszolásán túl bizonyosan ekkor kezdi el fordítani pl. a *Clavigót* és valószínűleg a *Minna von Barnhelmet* is. Tehát mire kiszabadul, az egy *Egmontot* kivéve már mindegyik drámafordítását munkába vette. Megjelenésükig azonban a szöveget állandóan csiszolja, alakítja és többször le is tisztázza, hiszen kinyomtatásukra folyamatosan tesz kísérleteket.

Kazinczy gondos őrzője, rendszerezője volt minden írásának; szépirodalmi műveinek többszöri lejegyzése, levelekben történő közlése mellett tanulmányait, leveleit is láthatóan jól archiválja, sőt a tízes évektől publikálásra is szánja. Nem pusztán a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* tervezett sorozatára gondolok, melyből végül is csak egy kötet jelent meg (Pest, 1808), hanem arra, hogy 1813-tól van egy elképzelése, miszerint fordításainak közlése után több kötetben akarja megjelentetni tanulmányait és leveleit is.⁴ Ez a tervzet később bővül teljessé, hogy aztán örökre terv maradjon. Eszerint négy „osztályba” sorolja műveit. Az első osztály fordításait tartalmazza tizenkét kötetben. Ez a része valósul meg egyedül a vállalkozásnak, ez is csak kilenc kötetben. Ezt követné a második osztályban nyelvtudományi munkáinak és kritikáinak kiadása. A harmadik osztályba sorolt művek címe: *Levelek, életem’ nevezetesebb epochái*, tehát itt a *Fogságom naplója* és a *Pályám emlékezete* gondolata sejlik fel. A negyedik osztályban jelentetné meg a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* sorozatot, amelynek a Sylvester-kiadás után a *Debreczeni Agendárius* lenne a következő darabja.⁵

Így drámafordításai szempontjából is fontos publikált szövegeinek az a sorozata, amelyet először *Egyveleg munkái*, majd végül *Munkáji: Szép Literaturá* címmel bocsátott ki Trattner János Tamás nyomdája 1814–1816 között Pesten.⁶ A sorozat kötetei kizárólag fordításokat tartalmaznak, eredeti munkáit korábban a *Helikoni virágokban* gyűjtötte össze 1791-ben, majd a *Tövisek és virágokban* 1811-ben. Levelezéséből végigkövethető ennek a kilenckötetes sorozatnak a teljes alakulása.

A terv maga már közvetlenül fogságból való kiszabadulásakor felmerült benne. Szándéka első jelzését és az *Egyveleg munkák* első gondolatát Szentgyörgyi Józsefnek írott levelében így fogalmazza meg: „2387 nap mulva jövén vissza tömlöczömből, megtekintetem egykori nyomtatásaimat. Az Orpheusom’ némelly lapjain kívül semmimet nem olvashatom; izetlenség és incorrectio minden. – Illő, helyre hoznom hibámat.

Kész nagy részént, nagy részént munkában vagon a’ mi itt következik:

1.) Gesznernek Minden Munkáji. –

Nyolczadnapja, hogy a’ Cuprumok eránt Bécsbe írtam Consi. Bartschnak, a’ ki Custos az Udvari Bibliothecában, és maga excellenter *rádál*.

⁴ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911 (a továbbiakban: KazLev.), XI, 63.

⁵ Kazinczy levele Helmeccy Mihálynak, 1813. nov. 1. KazLev. XI, 108–109.

⁶ KAZINCZY Ferencz’ *Munkáji: Szép Literaturá*, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

- 2.) Kazinczynak (fordított) Egyveleg Munkái 7 darabban.
  1. és 2. darab Contes Moraux de Marmontel.
  3. darab Göthének darabjai.
  4. Lessingnek Emíliája és Minnája.
  5. Moliernek Mariage forcé és Médecin malgré luije, 's Herder-nek Paramythionjai 's Lessingnek Meséji.
  6. Metastasióból a' Títus kegyelmessége – Themistocles – Régulus.
  7. Hamlet.”⁷

Cserey Farkashoz 1805. március 31-én írt levelében már tényként közli fordításai megjelentetését. Olyannyira, hogy még a kötet külsejéről is pontos képet rajzol: „Ez idén tehát Fordított Egyveleg Irásaimnak 5. Kötetét adom-ki igen csinosan, és a' legnagyobb grammaticai 's ortogr. Gondokkal, 's minden darabban egy portrét, két réz és 3 vignette lesz. A' fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni; az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helytt új szóllással éljek! Csak remek munkákat vettem-fel fordításúl, és azt úgy igyekeztem tenni, hogy a' ki az Originált csaknem könyv nélkül tudja, a' Magyarot olvasván, minden soron reá ismerjen az Originálra.”⁸

Később, minden nehézség ellenére sem adja fel a nagy fordítássorozat tervét.⁹ 1812. június 1-jén Helmecczynek azt írja, hogy már nem akarja képekkel és olyan papírosan, mint korábban, az „idők mostohasága” miatt, de felvázolja teljes elképzelését, és azért dédelgetett tervként a kötetek elé összeválogatott esetleges képeket is megadja.

„I. Kötet. Marmontel Regék; megtoldva egy Könyvvel.

II. Kötet. Sztélla, Clavígo. A' Testvérek (Göthe darabjai) és a' Yorick' és Elíza' Levelei, Raynaldnak keservével Elíza után.

III. Kötet. Emília Galotti és Minna von Barnhelm.

III. Kötet. Paramythek. Ariadne Libera. Prometheusz (Herder után), Lessing' Meséji, és egy kis darab: Aetna Brydone után.

V. Kötet. Ossziánnak válogatott darabjai, 's töredékek a' Messziásból.

VI. Kötet. Bácsmegyei. A' Vak Lantos. A' repülő szekér. (Napkeleti rege Herder után.)

Ha el lehetne bírni a' költségeket, szeretném a' Kötetek elébe ezeknek képeiket tenni, de nem ezen renddel.

1. Wesselényi Miklós
2. Báróczi Sándor
3. Révai Miklós
4. Pászthori Sándor
5. Generális Orczy
6. Gróf Desóffy József vagy Gener. B. Vay Miklós.”¹⁰

⁷ Kazinczy levele Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. febr. 27. Kazlev. III, 28.

⁸ KazLev. III, 304–305.

⁹ Kis Jánosnak írja 1811. okt. 18-án: „Ha Januar. Elmúl, 's az újabb Bancók talán megkönnyítendik a' nyomtatás' terhét, Gesszner lesz az első a' mit kieresztek, és Sallust... Készen vannak Egyveleg fordításaim is, de újra fogom nyomtatanni a' Marmontel Regéjít...” KazLev. IX, 116.

¹⁰ KazLev. X, 14.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet

Ez az első változat, amely a későbbi megjelent sorozat kiindulópontjának tekinthető. Körvonalaiiban már mindaz megtalálható benne, ami a végleges állapotot jellemzi. Kiolenc kötetre bővülésével inkább csak szaporodnak a felvett művek. Feltűnő különbség azonban a későbbiekkel szemben elsősorban az, hogy

1. a Lessing-drámák kimaradnak a végleges változatból,
2. itt nem tűnnek fel azok a Metastasio-drámák, amelyek később még visszatérő, fontos darabok lesznek, de a végleges változatból kimaradnak,
3. Shakespeare-nek nyoma sincs, holott már kész, megjelent a *Hamlet*, tervbe van véve a *Macbeth* újrafordítása (egyszer már elkészült, majd elveszett) és a *Rómeó és Júlia*. Sőt a *Hamlet* és a *Rómeó és Júlia* később e sorozat darabjaként konkrétan is felmerül, bár csak egy rövid időre.¹¹

1813 elején már 15 kötetesre növelné munkáit.¹² Szeptemberben pedig Helmecezynek megadja egy 20 kötetes sorozat tervezetét, melyben azonban nemcsak fordításai, hanem elméleti munkái és levelei is szerepelnének. Ebben a változatban gyakorlatilag tíz kötetet foglalnának le fordításai, melyek között a véglegeshez képest még mindig fontos szerepet játszanak a Lessing-drámák.¹³ Novemberben már 12 kötetben gondolkozva vázolja Helmecezynek azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyeket a *Szép Literaturába* szán.¹⁴ Feltételezhetjük, hogy ebben a változatban benne van minden olyan drámafordítása, mely ez idő tájt készen van vagy legsürgősebb befejezendő munkái között szerepel, kivétel a két Molière-vígjáték, az ekkoriban még *Rigó Jonathán* néven emlegetett *Le médecin malgré lui* és *A' kénytelen házasság (Le Mariage forcé)*: Goethe: *Sztella* (még ez a címe!), *Clavigo, A' testvérek, Egmont*; Lessing: *Emília Galotti, Barnhelmi Minna*; Metastasio: *Titus kegyelmessége, Themistocles*; Lemierre–Plümicke: *Lanassza*; Shakespeare: *Hamlet*; Gessner: *Erászt*.

Végül 1814 őszén elsőnek a 9. kötet jelenik meg a *Bácsmegyeivel* és néhány kisebb darabbal. A sorozat formálódása nem ér véget az utolsó-első kötet megjelenésével. A továbbiakban már sorrendben haladnak a kötetek, de tartalmuk a megjelenés utolsó pillanatáig alakul. A koncepció Kazinczy számára nagyon lényeges, még akkor is, amikor haragjában azt állítja, nem is bánja, pontosan milyen sorrendben jelennek meg művei. Néhány sorral lejjebb azonban már újra a saját meggondolásait hangoztatja: „Trattner Úr Gessner után Ossiánt akarja nyomtatni. Megbomolván az általam óhajtott rend, többé nem gondolok vele akarmit nyomtatni. De nagyon kérnék, hogy ved reá, adja ki *Ossiánt* az utolsó Lieferungra, mert félek hogy ez elretenti a' maga érthetlenségével azokat a' kik úgy is ellenségeink. De e' levelemet fel ne olvassd Trattner Úrnak, hogy ne intimidáltassék.

Az én óhajtásom az volna hogy Gessner után nyomban Yoricknak Érzék. Utazása és Elizához írt Levelei jussanak sajtó alá, 's ezekkel együtt Titus, Themistocles, Boufflers és a' Bölcsek köve 's a' Szalamandrín. A' kik Yorickot szeretni nem fogják – (arra ízlés

¹¹ KazLev. XI, 307.

¹² Kazinczy levele Kis Jánosnak, 1813. szept. 4. KazLev. XI, 43.

¹³ KazLev. XI, 63.

¹⁴ KazLev. XI, 107.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

kell, az pedig nem csak a' tudatlannak nincs) – azok Titust, Themistoclest, 's kivált a' két Wielandi Románt gyönyörrel fogják venni; pedig a' mi célunk azt kívánja hogy minden leljen nálunk valamit a' mit szerethet, különben az Előfizetők' száma fogyni fog.”¹⁵

A *Szép Literatura* megjelent kötetei végül is a következők (a drámák címét kiemeltük):

1814

1. Szívképző regék. Helmeczi' ügyelése alatt. Paramythek. Két könyvben.

1815

2. Gessner Salamon' Munkáji. Első kötet (Ábel halála. Öt énekben. Szemíra és Szemín. Töredék. Daphnisz. Három könyvben. Első hajós. Két könyvben).

3. Gessner Salamon' Munkáji. Második kötet (Idyllek. Három könyvben. **Evander. Erászt).**

4. Yorick Levelei Elizához és viszont. Érzékeny Útazások. A' Római Karneval.

5. **Esztelle.** Érzékeny-játék. Helmeczi' ügyelése alatt. **Clavígo.** Szomor-játék. **A' testvérek.** Érzékeny-játék.

6. Ossziánnak minden énekei három kötetben. Első kötet. Helmeczi' ügyelése alatt.

7. Ossziánnak minden énekei három kötetben. Második kötet. Helmeczi' ügyelése alatt.

1816

8. A' szalamandrin és a' képszobor. **Egmont.** Szomor-játék. Helmeczi' ügyelése alatt.

9. (de elsőként: 1814-ben!) Bácsmegyeinek gyötrelmei. Hozzá vagyon adva: A' vak lantos. A' repülő szekér. Etna. Mesék. Három könyvben.

Tervezett drámafordításai közül tehát csak a Goethe-művek maradtak meg és azok a Gessner- ill. Osszián-fordítások, melyek a fordított szerző összes művei között szerepelnek. Mind Shakespeare, mind a sokáig preferált Metastasio és Molière, sőt Lessing is kimaradt a gyűjteményből. A további értékrendi változást mutatja Kazinczynak egy másik levele, mely a kilenc kötet megjelenése után, de még a Trattnerrel történt összekülönbözés előtt íródott: „Trattner Úr elkészülvén az IX Köteteimmel, mellyeknek kiadásokra magát az Előfizetőknek 1814. lekötölte volt, önn-maga szállíta-meg, hogy ereszténem utánok Klopstocknak Messziását is Három Kötetben, melly, valamint Emília Gallotti, Miss Sara Sampson, Barnhelm Minna, Boufflers Levelei, Wielandnak egy Szép Regéje, Rigó Jonathán (Médecin malgré lui) és La Rochefoucaultnak Gnómáji ezen IX Kötetben helyt nem talált. Mert az egész Gyűjtemény ezekből áll, 's ezeken fog, öszve-séggel XV Kötetben, végződni, ha a' Publicum a' nemeslelkű kiadót előfizetéseivel segélleni tovább is méltóztatik.”¹⁶ Fontos megjegyzendő momentum, hogy itt a Metastasiók nem említettek, holott ezek korábban a *Rigó Jonathánnal* egy platformon jelentkeztek mint „szabad kézzel” való fordítások.¹⁷

¹⁵ Kazinczy levele Helmeccy Mihálynak, 1814. dec. 14. KazLev. XII, 255.

¹⁶ Kazinczy levele Helmeccy Mihálynak, 1816. febr. 11. KazLev. XIII, 476.

¹⁷ Kazinczy levele Schedius Lajosnak, 1803. márc. 15. KazLev. III, 41–42.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

A *Szép Literatura* sorozat tehát az első számú nagy szövegegyüttes, amelyben Kazinczy drámafordításai megjelentek. Utána majd csak tizenöt évvel később, a Bajza szerkesztésére bízott *Külföldi Játékszín*ben jelennek meg drámái, de csupán az első kötet, az *Emília Galotti* megjelenését érte meg a mester, a további drámák, még két Lessingfordítás, a *Miss Sara Sampson* és a *Minna von Barnhelm*, illetve a két korai Molière-fordítás, *A' botcsinálta doktor* és *A' kénytelen házasság* már az ő felügyelete nélkül látnak napvilágot.

A sorozat elindítása és a fordítások megjelentetésének újabb ötlete ahhoz kapcsolódik, hogy Kazinczy Toldy Ferencnek írott önéletrajzában legkedvesebb fordításának nevezi Marmontel és Sallustius mellett az *Emília Galottit*,¹⁸ és kiderül, hogy Lessingjeit nem ismeri Toldy. Így küldi el neki Kazinczy a drámát: „Sok eszt. hogy meg nem olvastam. Bár kijöhetne valaha! – Medeát, Macbethet elégettem, 's még 1794 előtt.”¹⁹

Toldy levele 1829. július 18-áról már a készülő sorozatról tudósít, és az *Emília Galottit* szánja a sorozat első darabjának. Az is világos, hogy a szerkesztést Bajza végzi majd: „Bajza, ki tegnap érkezett meg, tiszteli a Tek. Urat, s rám bízta, hogy a Tek. Úrral közölném plánumát ily című gyűjteményének: KÜLFÖLDI KLASSZIKUS JÁTÉKSZÍN TÖBB TUDÓSOK ÁLTAL. melynek minden kötete egy egy drámát foglalna magában, Emília Galottival óhajtaná kezdeni, s kéri a Tek. Urat, méltóztatnék azt Bártfayné asszonyságnak általadni. Verlégere még nincs, de reménylem fog találni, s hogy legalább harmincz csinos példánnyal szolgálhat honoráriumúl.”²⁰

Kazinczyt igen fellelkesíti az ötlet, és nem egészen egy hét múlva Bártfay Lászlónak már a darab újabb átdolgozásáról ír: „Utolsó postával jelenti Toldynk, hogy Bajza várja Emília Galottimat. Betegen is neki állék, 's íme a' négy Felvonás le van tisztázva, 's estig kész leszek vele, 's küldöm Augusztusban a' Pestre menők által. [...] Emíliám most jobb mint akkor volt, mikor Fenyérink látta.”²¹

1829. augusztus 2-án nagy örömmel küld Bajzának egy példányt, amit már Fenyéri javított, és azokra a javításokra reagál is. Feltétlen bizalmáról biztosítja a fiatal szerkesztőket: „Mindenkor gyönyörűségemnek néztem volna teljesíteni, édes barátom, kíványodat, mindenkor kevélységemnek hogy a' Te karjaidon jelenhetek meg... Ismerem én a' TE érdemeidet, ismerem Kisfaludiét, Vörösmartyéért [!], Fenyériét, Toldiét, ismerem a' Helmeziét, és én töletek magamat semmi gaz rágalom által elszakasztani soha sem engedem. Gondosan végig futék kéziratomon, de hibát még is ejtheték. Azért olvassátok meg ti is, 's kivált a' mi mély tudományú Fenyérink, 's nem akart botlásaimat alkalmaztassátok akart sajtóságimhoz.”²²

Összességében tehát a megjelent drámafordítások három nagyobb csoportba sorolhatók: a fogság előtti három dráma, a *Szép Literatura* sorozat elsősorban Goethe-fordításai és a *Külföldi Játékszín* öt darabja, a három Lessing- és a két Molière-fordítás.

¹⁸ 1827. jan. 25. KazLev. XIX, 193.

¹⁹ 1827. dec. 6. KazLev. XIX, 412. (*A Medea*: Klinger Miksa darabja.)

²⁰ KazLev. XXI, 79.

²¹ 1829. júl. 24. KazLev. XXI, 82.

²² KazLev. XXI, 90–91.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

Szövegváltozatok

Kazinczy drámafordításainak összegyűjtésében fontos szerepet játszanak a szerző életében megjelent kiadásokon túl a kéziratos szövegek is. Két csoportba sorolhatjuk ezeket: néhány dráma nem jelent meg Kazinczy életében, sőt a mai napig sem létezik kiadásuk. Ilyen a két Metastasio-fordítás, a *Titus kegyelmessége* (*Titus kegyessége*, *Titus szelidsége* címvariánsokkal maradt fenn) és a *Themistocles*. Külön kell kezelni az említett *Külföldi Játékszínben* az *Emília Galotti* kivételével megjelent darabok kéziratos példányait, mivel a manuscriptumot kell szerzői szövegnek tekinteni, hiszen Kazinczy életében nem jelentek meg.

Nem könnyebb a feladat a kiadott darabok esetében sem, hiszen általában létezik, többnyire nem is egy kéziratos változatuk, és ezeknek egy része későbbi, mint a nyomtatásban történt megjelenés.

Két alapvető lelőhelye van a számba veendő Kazinczy-kéziratoknak. Az egyik az MTA Kézirattára, amelynek anyagát teljességgel és nagy filológiai pontossággal feldolgozta Gergye László.²³ Ebben a gyűjteményben különösen tanulságosak azok a kéziratos kötetek, amelyek láthatóan valamely nyomdai kiadás számára készült tisztázatok, de jó néhány esetben ugyanannak a szövegnek piszkozatát is megtalálhatjuk itt. A másik fontos kézirategyűjtemény az OSZK Kézirattárának anyagában található, amely szintén nem ismeretlen a kutatás számára. Nem érdektelen azonban az OSZK-ban a Színháztörténeti Tár sem, ahol elsősorban a Nemzeti Színház könyvtárának szöveggönyvei között találhatunk Kazinczy-másolatokat. E lelőhelyek anyaga a variánsok, a kéziratok és a kiadott szövegek sokféle változatát jelenti, és nem számoltunk azokkal a kéziratokkal, amelyek más könyvtárakban még léteznek vagy létezhetnek. A készülő szövegkiadás számára több nehezen megoldható problémát jelent a nyomtatott és a kéziratos szövegek viszonya, de a széphalmi vezér akkor is feladja a leckét, ha csupán számba kívánjuk venni a szövegváltozatokat.

Három példát mutatnék a szövegvariánsok kezelésének jellegzetes nehézségeire.

Metastasio *Temistocle* című drámája igen közkedvelt volt a felvilágosodás időszakában. Mind klasszicista szerkezete, mind antik történelmi tárgya, mind melodramatikusságja, de erkölcsi felszólítása is különösen aktuálissá tette.

Kazinczy *Themistocles*-fordításából²⁴ két példányt tartanak számon, egyet az OSZK Kézirattárában Oct. Hung. 1384. jelzet alatt, egyet pedig az MTA Könyvtárának Kézirattárában RUI 4° 8. jelzettel. A két kézirat együttes vizsgálata még nem történt meg. Általában sommásan Kazinczy drámafordításainak többségével együtt említik. Nyerges László azonban azt állítja, hogy „emlékeztetni kell arra az egyedüli, dramaturgiai módosításra, melyet Kazinczy a dráma fináléjában végrehajtott. Az eredetiben Xerxes kiveszi

²³ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., 1993 (A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Katalógusai).

²⁴ A címet két alakban használom: Metastasio olaszosan Temistocle alakban írja a főszereplő nevét, Kazinczy a görög nevek átírásának akkori szabályai szerint a *Themistocles* címet adja fordításának, annak ellenére, hogy olaszból veszi át a darabot.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

Temistocle kezéből a méregpoharat és elhajtja. A görög hős így, mint az újra helyreállt harmónia szimbóluma, a moderátor akaratából életben marad. Kazinczy módosított változatában Xerxes beavatkozása elmarad, Temistocle felhajtja a mérgezett italt.²⁵ Ez azonban ellentmond a fordítás hűségéről kialakított követelménynek, amelynek szószólójaként hagyományosan éppen Kazinczyt tartjuk számon, hiszen nem kis változtatás a főhős „meggyilkolása” a fordító részéről. Nyerges László észrevételén kívül azonban más Kazinczy-szakirodalomban nem olvastam erről a változtatásról.

A valóságban a két fennmaradt példány adja meg a választ a kérdésre, amelyeknek egyébként nem túl sok közül van egymáshoz, kérdéses, hogy egyáltalán mindkettő Kazinczy munkája-e. Az MTA Könyvtárában található példány Kazinczy kézírásával készült. Gerincén Sterne *Érzékeny utazás*-fordítását és a *Titus kegyelmességét* tünteti fel, de e kettő mellett a *Themistoclest* és a *Lanasszát* is tartalmazza. Kazinczy keltezése: „Széphalom, 1810. táján”. A dráma kézírata a 255r–308v lapokon található. Egy másik tollal német nyelvű, a nyomdásznak szóló megjegyzések vannak többnyire a lapszámon, olykor a szöveg között, melyeknek magyarázatát Kazinczy a következőképpen adja meg a *Titus*-dráma egybekötött kéziratának hasonló német nyelvű bejegyzéseihez kapcsolódóan: „Nevezetes exemplár; mert ez mutatja, mint változata dolgozásaimon Helmecci barátom, kinek kezével az is van írva, a’ mit e’ lapon látsz intésül adva a’ Betűszedőnek.” Ebben a példányban a fordító eltér az eredeti drámától, és a szövegtől való jelentős eltérés nélkül, csupán egy rendezői utasítás átalakításával más szöveggörnyezetet alakít ki a zárlatban, megdicsőülve ugyan, de a halálba küldi hőst. Tehát Nyerges László erre a szövegre hivatkozva teszi megjegyzését.

Bonyolultabb kérdés azonban az OSZK-beli példány: egy kicsiny füzet, melybe kizárólag ezt a drámát másolták bele. Nem Kazinczy kézírása, hanem egy láthatóan nagy gondnal készült tisztázat, címdalán viszont feltünteti, hogy „Olaszból fordította T. Kazintzy Ferentz Ur”. A kézirat további támpontja a címdalt megelőző lapjának bejegyzése: „Tekintetes Zlinszky Ignácz Úr számára”. Zlinszky Ignáczról azt lehet tudni, hogy a Fejér megyei Zlinszky család tagja volt, 1790-ben Fejér megye főszolgabírája, ugyanekkor a magyar korona őrzésére kirendelt Fejér megyei bandérium tagja is. Valószínűleg ő az, aki 1797-ben I. Ferentzről címeres nemesi levelet kapott.²⁶

Ugyanakkor Kazinczy egy 1803-as, Szentgyörgyinek írott levelének mellékletében leírja a dráma ajánlásának szövegét is, melyet a fennmaradt drámakéziratok nem tartalmaznak: „Themistocles a’ nagy Ürményinek ezzel az inscriptióval:

GALLICIAI GUBERNÁTOR
'S EGYKORI MAGYAR PERSONALIS
ÜRMÉNYI JÓZSEF ÚRNAK
Ő EXCELLENTZIÁJÁNAK
ELÉBB BIHAR, NYITRA 'S BÁCS, MOST

²⁵ NYERGES László, *Kazinczy drámafordításai Metastasiótól*, Színháztudományi Szemle, 13(1984), 74.

²⁶ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, XIV, Pest, 1865, 400–401.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

SZÉKESFEJÉRVÁRM. FŐISPÁNJÁNAK,
A' SZ. ISTVÁN VITÉZRENDJE COMMANDÓRJÉNEK,
A' KALOCSAI NAGY ÉRSEK
JOANNES DE IL MUR
ÉRDEMES IVADÉKÁNAK.

Honoresque ita gessit, ut ornamentum non accipere, sed dare ipsi dignitati videretur. (Justin.)²⁷

Ha az inscriptióra gondolunk, Ürményi József ez idő tájt éppen Székesfehérvár főispánja. Elképzelhető, hogy a főszolgabíró ismerte, megszerezte, sőt lemásoltatta saját magának a főispán számára írt művet. A szöveg valóban az eredeti modern értelemben vett fordításának nevezhető, mindenféle átalakítás nélkül. Ezek után kérdés az, hogy a két fordítás, az MTA-beli megváltoztatott befejezésű mű és az OSZK-ban található szövegű változat egyaránt Kazinczy munkájának tekinthető-e.²⁸

Kazinczy állandóan csiszolta műveit, és olykor alapvető dolgok változnak meg a fordítás során: műfajmegjelölés, sőt pl. a főhős neve, amikor is *Szellából Eszelle* lesz. De a fennmaradt szövegváltozatokat egymás mellé téve mindig látható, hogy egy fordító húzódik meg az alakulások háttérében. A két *Themistocles*-variáns nyelvi megformálása azonban nem áll közel egymáshoz, ami egyértelműen bizonyítaná az azonos fordító személyét. Azon kívül, hogy a kéziratos belső címlap Kazinczyt jelöli meg fordítóként, semmi más bizonyítékunk nincs erre a tényre. A magam részéről elképzelhetőnek tartom, hogy az OSZK-béli példány nem Kazinczy műve, a másoló tévedett, amikor azt gondolta, Kazinczy átiratával van dolga, és más, akkoriban keletkezett fordítás volt a kezében. Mint ahogy Döme Károly is lefordította ezt a drámát, és tudjuk például, hogy a *Titus kegyelmességének* legalább három magyarítása forgott közkézen csak az iskolai színjátszásban (két magyar és egy latin szöveg maradt fenn).²⁹

De a *Titus*-dráma útvesztője ennél még bonyolultabb. Kazinczyhoz köthetően öt kézirátát ismerjük a *Titus kegyelmességének*, ebből négy Kazinczy saját kézirata, de az ötödik másolat sem érdektelen. A legkorábbinak tűnik az OSZK Kézirattárának két példánya.³⁰ Az első címlapján Kazinczy kézírásával a „Budán, júniusbann, 1795.” kelteztést viseli. A másik kézirat csaknem egyidős az előzővel, címlapján csak az 1795-ös évet tünteti fel, de a dráma szövegének végén, az utolsó lapon vége felirat helyett Kazinczy

²⁷ KazLev. III, 29.

²⁸ A szerzőség kérdéséről jómagam sem vállalom az egyértelmű döntést. Az érveket és ellenérveket lásd CZIBULA Katalin, *Metastasio Temistocle című drámája Kazinczy Ferenc állítólagos fordításában*, Lymbus, 2005, 169–206.

²⁹ Az iskolai szerzőktől származó fordításokról lásd *Jezsuita iskoladrámák (Ismert szerzők)*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Drámai Emlékek, 4/1), 389–442; *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők, programok, színlapok)*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek, 4/2), 451–508.

³⁰ Fol. Hung. 118. jelzettel, a belső címlapon utólagos idiographum bejegyzéssel az egyik, Fol. Hung. 149. jelzettel a másik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

ezzel a megjegyzéssel zárja le a kéziratot: „Budánn, fogságomban. Júliusnak 17d. 1795.” Ennek a bejegyzésnek az alapján mondhatjuk ezt későbbinek, de a két példány jól mutatja Kazinczy munkamódszerét. Mindkét szöveg tele van javításokkal, nem arról van szó, hogy az egyikről kijelenthetjük, hogy tisztázta a másikhoz képest, inkább két időben egymáshoz közel eső variáns. A szöveg kalandjai aztán folytatódnak a későbbi példányokban.

Ugyanis két másik másolat az MTA Kézirattárában őrzött Kazinczy-hagyaték egy-egy darabja.³¹ A korábbi kötet több drámát is tartalmaz – az említett *Themistocles* is ebben a kötetben van, valamint a *Lanassa* –, és így fontos szerepet játszik a *Szép Literatura* sorozat kialakulásában: Helmecey szerkesztésének nyomait is magán viseli.³²

A legkésőbbi szerzői kézirat egy tisztázta: *Budai papirosaim* címmel rendezi korábbi írásait a szerző, saját keltezése szerint „Familiám’ Archivumáé. Széphalom Júl. 18d. 1821. Kazinczy Ferencz”.³³ Ez a vegyes tartalmú kéziratkötet a *Titus kegyelmességén* kívül (41r–76v) Goethe *Die Geschwister* című drámájának fordítását is magába foglalja (*A’ testvérek*, 21r–36r). Maga a másolat több dátumot is tartalmaz: a kötet címlapján található 1821-es dátumhoz képest a dráma végén így jegyzi a keltezést: „Budai fogságomban Júniusbann 795.”, melyről nem megállapítható, hogy a fordítás vagy a másolat keletkezését jelenti-e, majd a Barkó generálishoz írt levél következik, melyhez megjegyzéseket fűz, és itt „Ér-Semlyén, 10d. Apr. 1803.” jegyzi ezeket az oldalakat. Ez utóbbi dátum viszont valószínűleg inkább a levél és a hozzá fűzött jegyzet lemásolásának az időpontja. A magam részéről a továbbiakban a címlap 1821-es évszámát tartom mérvadónak, hiszen ha korábban keletkezett is maga a másolat, Kazinczy még ekkor is érvényesnek, vállalhatóknak tartja ezt a változatot, holott tudjuk, hogy egyéb fordításait minden másoláskor újabb és újabb átírások, csiszolások jellemzik. Az 1821-es szövegnek azonban láthatóan sokkal több köze van az OSZK-példányok előbbi darabjához, ami szintén mutatja, hogy 1795 nyarán Budán hosszas töprengések, próbák után átdolgozásokon esett át a darab. Kazinczy e legkésőbbi változatban az 1795. július 17-i keltezésű darabnál jobban támaszkodik a korábbi, júniusi keletkezésűre. Ennek oka vagy az, és ez a valószínűbb, hogy ezt a szövegállapotot tekinti jobb fordításnak, ezt alakítgatja a későbbiekben, vagy az is elképzelhető, hogy ez a júniusi változat állt később a rendelkezésre, ez volt előtte a további csiszolások során.

Az ötödik szöveg nem Kazinczy kézírata, de a fordítás kiadatlansága ellenére létező utóéletének fontos bizonyítéka. Az OSZK Színháztörténeti Tárában őrzött kis füzet jelzete³⁴ és bélyegzője: „Pest vármegye tulajdona” azt mutatja, hogy igen korán a Nemzeti Színház tulajdonába került példány, és valóban azonosítható is az ugyancsak itt található színházi jegyzék egyik darabjával. A Pesti Magyar Színház 1837-ben készítettett Szigli-

³¹ Lásd GERGYE, *i. m.*, 116–117, 126.

³² Lásd a bevezető vonatkozó részét. Jelzete: RUI 4° 8.

³³ Jelzete: RUI 2° 1.

³⁴ Jelzete: N. SZ. T. 2.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

getivel a színház tulajdonában lévő kéziratokról egy jegyzéket,³⁵ mely először alfabetikus sorrendbe gyűjti a birtokában lévő kéziratokat, sorszámmal látja el őket, majd többször bővíti, végül egy másik kötetbe az egészet újra alfabetikus sorrendbe másolja. E jegyzék a 364. sorszám alatt a *Titus szelidsége* címmel vesz leltárba egy három felvonásos színjátékként megjelölt kéziratot, forrásul Metastasiót, fordítóként Kazinczy Ferencet tüntetve fel. A darab címének ez a változata nem jelent a szerző kiléte szempontjából ellenérvet, hiszen a levelezésből a korábbiakban is láthattuk, hogy forgott közkezen olyan kézirat, melyben maga Kazinczy is fordította a clemenza szót szelidségnek. Ez utóbbi OSZK-béli kéziratnak a fedőlapján megtalálható a 364. sorszám, tehát ez az a példány, melyet a Pesti Magyar Színház könyvtárában őrzött a *Titus kegyelmességéből*.

Harmadik példa az „értelmezés nehézségeire” Goethe *Stellájának* alakulása Kazinczy kezében. Először a többi drámától függetlenül jelent meg, *A' vak lantos* című Veit Weber-fordítással együtt, címlapján nem csupán minden fontos információval, hanem mottóval és ajánlással. Maga a Weber-művel való társítás is érdekes jelentéssel bír: „Weber [...] népszerű, a hölgyközönség kezébe is adható irodalomként írja műveit”.³⁶ A *Sztellá*-val társítva tehát határozottan azonos közönségbázisra apellál. Ugyanakkor az ossziáni szituációt idéző, népszerű mű fordítása Kazinczy részéről mintegy ellenpontozza a dráma akcióra épülő, cselekvésen alapuló lendületes műfaját a szentimentalizmusnak sokkal jobban megfelelő, rezignált kívülállást tanúsító reflexiós beszédmódjával, ahol is a történelem interpretátora, az elbeszélő szereplővé lép elő anélkül, hogy cselekednie kellene, anélkül, hogy a cselekményben történő részvétel felelősségét viselnie kellene, azaz a szemtanú hiteles passzivitása jelenik meg értékes magatartásformaként.³⁷

A címlap a drámafordításról a következőket közli: „*Sztella*. Dráma, öt felvonásban, azoknak a' kik szeretnek. Göthe után. Kazinczy Ferenc, tagja a' Sopronyi Magy. Társas. Pozsonyban, Wéber Simon Péternél, 1794.”, egy lappal később a mottó: „A Jenni barátjának és az enyémnek.

Még mindég sírsz, még mindég hullnak
Kebledben néma könnyeid,
Vedd ezt, Barátom, 's megtárgulnak
Egy kis korig gyötrelmeid.”

A szöveg kézirat változatából tudható, hogy ez az ajánlás Bárczay Ferencnek, jó barátjának szól, akinek felesége, a fenti sorokban említett Jenny iránt Kazinczy is táplált rövid ideig gyengéd érzelmeket, melyeket valószínűleg a már férjezett hölgy is viszonozott. „*Sztellám* Abaujvári szolgabíró Bárczay Fer. Urnak van dedikálva. Ez a' szegény Barátom éppen úgy járt, mint *Sztellában* Cecilia. Ceciliát szerette Fernando, de az álha-

³⁵ „*A' pesti magyar színház' könyvtára sorszáma szerint*. Tekintetes Bajza József úr' igazgatása alatt szerkesztette SZIGLIGETI 1837.” OSZK Színháztörténeti Tár, 849–850.

³⁶ HÁSZ-FEHÉR 2004, 214.

³⁷ A dalnok szerepének fontosságáról a magyar szentimentális irodalom értékrendjében lásd HÁSZ-FEHÉR 2004.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

atlan Fernandó Ceciliát elhagyá és Sztellát kezdé szeretni. Azonban szerette Ceciliát is, Sztellát is. Ez vala az én szegény Barátom sorsa. Jenny ötet is szerette, de mást is! Ezt senki sem fogja érteni, csak Jenny, az én Ferim és én.”³⁸

Az OSZK Kézirattárában található autográf kézirat³⁹ a nyomtatás után keletkezhetett, de nem sokkal később. Erre utal a címlap: „*Stella*. Érzékeny Játék. Újabb dolgozás. Az én szeretett Bárczymnak. 1794.” A címet követi a mottó, illetve az ajánlás előtt a fordító későbbi bejegyzése: „Kazinczy Ferencztől”. Ez az „újabb dolgozás” azonban határozottan az első nyomtatott változattal mutat közösséget, a műfaj megjelölésén, érzékenyjáték és az egyszerűsített színlapon kívül a szöveg ehhez az első kiadáshoz alkalmazkodik, csupán e két említett sajátosság mutatja az *Esztellé*hez vezető utat. Az első kiadás és a kézirat viszonya ismét csak a nyomtatott szöveg csiszolásának egy köztes állapotát mutatja, de határozottan az első kiadáshoz közeli időpontban. A kéziratos változat nem teljes, a harmadik felvonás elején, a tisztartó és Fernando közti beszélgetéssel félbeszakad. Lehet, hogy Kazinczy mégsem ajándékozta meg vele Bárczay barátját, de az is lehet, hogy közben jelent meg a dráma nyomtatott változata, és ettől kezdve nem volt értelme további másolatok készítésének. Mindenesetre a nyomtatott dráma és a vele közel egykorú kéziratos másolat figyelemre méltó dokumentuma a fordítói munkamódszeren túl annak, hogy Kazinczy az arra érdemesnek ítélt műveit több példányban is terjeszthető, lejegyzett állapotban szerette tudni.

A *Szép Literaturában* történt megjelenéskor a *Sztella* címében is módosul: „*Esztele*. Érzékeny-játék, Helmeczi’ ügyelése alatt.”⁴⁰ A mottó és az ajánlás helyébe került *Prológ* szövege láthatólag az erkölcstelenség vádjától kívánja óvni a művet, és a főszereplő alakjában a „nem gonosz, de gyenge vétkest” mentegeti, bár e mentségben nem tagadja meg ironikus és nyakas önmagát:

„Csak az szerencsés a’ ki jó.” – Thalia ezt
Szint úgy tanítja mint Melpómene,
De ő ha vétünk, mérges skorpiókkal
Nem ostorozza lelkeinket.
Szelíd kezekkel vonsz tisztünk felé,
A’ nyájas Oktató! ’s int és tüzel
Hogy féljük Némeziszt, a’ hajthatatlant,
A’ szent természet’ ’s társasági-rend’
Törvényeinek nagy őrjét-bosszulóját.
Thalia nem csábító; ’s a’ midőn itt
Tetsző ecsettel fest egy *nem gonosz*
De gyenge vétkest, tudja mit mivel.

³⁸ Kazinczy levele Kis Jánosnak, 1794. márc. 4. KazLev. II, 341. Lásd még SZAUDER József, *A kassai „Érzelmelek iskolája”* = Uő, *A romantika útján*, Bp., 1961.

³⁹ Jelzete: Fol. Hung. 143.

⁴⁰ A címmódosításról így ír Helmezynek 1815. febr. 5-én: „Én a’ Sztella névből Esztelt csináltam, ’s elébe ezt a’ Prológot. Így hamarabb nyeri-meg az engedelmet.” KazLev. XII, 375.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. évfolyam 1. szám

Nektek beszéll itt egy regét ti Jobbak,
Kik a' mi rút, pirultok tenni, de
Nem úgy azt a' mi rossz, ha szép, ha kedves,
Lássátok itten, mit tesz *botlani*.

További, de kisebb változtatás ezen felül, hogy a szereplők számát, kilétét is átalakítja Kazinczy a korábbiakhoz képest. Míg Stellából Esztelle magyarosodik, az 1794-es kiadás Cecíliája és Mimije Cécile és Mimy lesz, ez utóbbi a színlapról le is marad. A cselédekét név szerint nevezi a korábbi kiadás színlapja: Miska, István, György, bár később megnevezett személyként csak Miska kap szöveget. A *Szép Literaturában* csak Miska és Cselédek szerepelnek, és a Postakocsis is elmarad a színlapról.

Tehát a *Sztella–Esztelle* esetében az a szokatlan helyzet áll elő, hogy a két nyomtatott szöveget egyaránt szerzői szövegnek kell tekintenünk, és mellettük van még egy autográf kéziratunk is, ami a két nyomtatott szöveg közti állapotot tükrözi. A készülő kritikai szövegkiadás szempontjaival csak maximálisan egyetérthetünk, mely szerint a két nyomtatott szöveg nem egymás variánsainak, hanem külön szerzői szövegnek minősül, ennek megfelelően jelennek majd meg egyszer *Sztellaként*, egyszer pedig a *Szép Literatura* megbontani nem kívánt kompozíciójában *Esztelleként*. Leginkább ezek a szövegváltozatok mutatják a készülő Kazinczy kritikai kiadás előkészületeiben megfogalmazott szempontok jogosságát: az állandóan átalakuló művek fontossá teszik, hogy az életében megjelenteket mind külön szöveggént kezeljük, akár kétszer megjelentetve a *Sztellát*, mely tanúja ennek az átalakulásnak.⁴¹

Műfajok, színjátéktípusok, drámák

Egy Kazinczy drámafordításairól készült összefoglalás elsőrendű szempontja kell hogy legyen az összefoglalás szisztematizálása. Az a kézenfekvő módszer, amelyet a kronológia kínál, a fentiek miatt követhetetlen a szövegegyüttes feldolgozásában. A drámák vizsgálatával kell tehát összetartozó, egy módszerrel kezelhető drámacsoportokat keresnünk, alkotnunk, amely csoportokat nem a kronológia szerint különböztetünk meg.

Első felmerülő probléma máris az, mit is kezelünk drámának, Kazinczy mely fordításai legyenek a vizsgálat tárgyai. A műnemi-műfaji kétségek ez esetben teljesen másfélék, mint a korszak jellegzetes színháztípusaiban felmerülő műfaji problémák. Nem rokoníthatók az iskolai színpadok számára írt, dialóguson alapuló szövegek által felvetett kérdésekkel, de a főúri udvarokban bemutatott szöveggel összekapcsolt látványosságok problematikájával sem. Ezek a kérdések nem is a színpad, hanem a drámapoétika felől tehetők fel. Bizonyos esetekben maga a szerzőség kérdése okozhat problémát.

⁴¹ DEBRECZENI Attila, *Kazinczy Ferenc műveinek készülő kritikai kiadásáról = Tanulmányok a felvilágosítás korának magyar irodalmából*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004 (Studia Litteraria, 42), 133–140. A fordítások átalakulásáról a kánon-építés összefüggéseiben lásd HÁSZ-FEHÉR 2000.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. évfolyam 1. szám

Ilyen szöveg például a Goethe *Die Mitschuldigen* (*A vétkesek*) című korai drámájából készült fordítás. A címen kívül semmi támpontunk nincs, ami alapján a szöveg Kazinczynek tulajdonítható.

A szöveggönyv, mely az OSZK Színháztörténeti Tárában, N. Sz. V. 1. jelzettel található, az 1834-es dátumot viseli. A Pesti Magyar Színház könyvjegyzéke erre a példányra utal a 413-as sorszámmal leltárba vett dráma esetében, de nem említi Kazinczy nevét mint fordítóét, holott ezt jó néhány esetben megteszi. Maga a példány sem utal a fordítóra, sőt fedőlapján a cím mellett: „Vétkesek Víg Játék” csak későbbi kézírással jelenik meg: „Göthétől”, a szerző neve. Alatta egy csak félig olvasható név és az évszám: „Várady Pálé (?) mp. 1834.” Váradi (Beller–Peller) Pál a kor ambiciózus vándorszínésze volt, 1812-ben Kolozsvárott színészkedett, később kisebb vándortársulatok tagja volt, még 1847-ben is játszott, de ekkor már apaszerepeket. Adott ki színházi zsebkönyvet, fordított drámát,⁴² tehát nem idegen tőle egy drámakézirat birtoklása.

Bayer József említi egy cenzori jelentést, 1796-ból, amely négy darabról számol be, köztük a *Vétkesekről*, a jelentés azonban Kazinczy Józsefet említi, Bayer teszi fel a kérdést, nem Ferencről van-e szó.⁴³ Ugyancsak ő azonban már Kazinczy Ferenc névvel jelöli a *Vétkesek* bemutatóját a Pesti Magyar Színházban 1795. augusztus 5-én, szeptember 11-én és 1808. január 20-án.⁴⁴ Ezeket az előadásokat említi majd Szinnyei is.

Egyetlen határozott érvelés szólhat amellett, hogy Kazinczy fordította vagy fordítani akarta Goethe korai művét: a *Clavigo*-fordítás egyik, 1800-ra keltezett autográf példányában⁴⁵ a fordítás befejezése után folytatólagos lapszámozással Kazinczy még egy címlapot kezd el gondosan megrajzolt betűkkel, úgy, mintha egy tisztázat első lapját készítené: „A' RAJTA-VESZTŐK. Víg játék.” A megjelölés maga egyértelműen a goethei *Mitschuldigen* címnek magyar megfelelője, más hasonló drámát nem ismerünk az adott környezetben. A *Sztella–Esztele* vagy *Rigó Jonathán–A' botcsinálta doktor* címűben mutatott átalakulási párhuzama pedig még tovább gondolhatóvá is tehetné a dolgot a *Vétkesek* cím felé, de mivel a darabból magából egy sort sem jegyzett ide Kazinczy, ezek csak feltételezések lehetnek.

A műfaji kérdés felmerülése sem elkerülhető a drámafordítások számbavételekor. A legkorábbi feldolgozások már félreértésre, bizonytalanságra adnak okot. Kazinczy kiadatlan színműveivel kapcsolatosan Szinnyei ad rövid és zavaróan pontatlan tájékoztatást: „Színművei: Eraszt, érzékenyjáték egy felv. Geszner S. után; először adatott Budán 1793. jan. 7. júl. 31. és okt. 2.; A vétkesek, vígj. három felv. ford. 1795. aug. 5., szept. 11. és 1808. jan. 20-án, Themistocles, a számkivetett fővezér, Metastasio után, előadatott Kassán 1835. jan. 31.; Titus szelídsége Metastasio után 1798-ból, Abel halála Geszner S. után, Shakespeare után Macbet; 1790-ből Romeo és Julia 1793-ból és Lear Király.”⁴⁶ Az első megnevezett dráma máris felveti a „köztes műfajúnak” kezelhető szövegek problé-

⁴² *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Mundus, 2000, III, 1360.

⁴³ BAYER József, *A Nemzeti Játékszín története*, Bp., Hornyánszky, 1887, II, 305.

⁴⁴ BAYER, *i. m.*, 384–385, 414–415.

⁴⁵ Lelőhelye: OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 337.

⁴⁶ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V, Bp., 1897, 1283.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

máját. Néhány esetben kérdéses, hogy a drámák között említsük-e az adott művet. Szinnyei megállapítása nyomán kell felfigyelnünk a *Szép Literatura* harmadik kötetében az *Idyllek* után közölt két szövegre, az *Evanderre* és az *Erásztra*. Ez utóbbit említi Szinnyei, és regisztrálja színházi bemutatóját is. Maga a kiadás „érzékenyjáték egy aktban” formában jelöli meg a műfajt. Az *Erászt* tehát, ahogyan Szinnyei is említi, valóban dialógus formájában írott szöveg, és a korabeli bemutatók is azt érzékeltetik, hogy a közönség drámai szöveggént értékeli. Ráadásul tematikája jól beleillik a korai időszakban keletkezett egyéb fordítások aurájába: ugyanúgy a házasság intézményének a felvilágosodással, de még inkább a szentimentalizmussal felmerült, korszerű kérdései fogalmazódnak meg benne, mint akár a *Sztellában*, akár a *Clavigóban* vagy a *Miss Sara Sampsonban*.

Ha azonban az *Erászttal* szaporítjuk Kazinczy eddig elismert, számon tartott drámáinak sorát, az *Evandert* is be kell emelnünk a dráma kategóriájába, hiszen „pásztori játék”-ként aposztrofált műfaja és dialógusformája az *Erászthoz* hasonlóan drámai sajátosságokat mutat.

A másik Gessner-műnek, az *Ábel halálának* megjelenése a drámák között teljes félreértés. Ez a kb. 200 oldalas prózai szöveg egy öt énekből álló epikus mű. Szinnyei talán egy dramatizált változatára gondolhatott, de hogy egyáltalán van-e ilyen, arra a magyar színháztörténeti kézikönyvekben nem találtam adatot.

Ugyancsak a *Szép Literatura* sorozatban jelentek meg Kazinczy Osszián-fordításai. Első látásra nincs dolgunk drámafordítások ügyén ezekkel a szövegekkel, valójában azonban az ossziáni fordítások első kötetének (*Szép Literatura* 6.) *Komhála* címet viselő darabját „drámai költemény”-ként határozza meg Kazinczy, sőt a minden egyes lap fejlécén megjelenő cím és műfaj a páros oldalakon a *Komhála*, a páratlan oldalak tetején a *dráma* megjelölést viseli. Ebben az esetben mégis óvakodnék drámának tekinteni ezt a szöveget, hiszen a drámai költeményt az előszóban, azaz a „foglatat”-ban az epikus elemek helyett lírai sajátosságokat hangsúlyozó szöveggént interpretálja a fordító: „Verseken adjuk ez Éneket, minthogy ez szorososan lyrai darab, és nem époszi, társaitól egészen különböz.” Ezt az epikus–lírai oppozíciót erősíti az a tény is, hogy a további Osszián-fordításokban (*Szép Literatura* 7. kötet) a *Karrik-túra* című szöveg epikus és lírai elemeket egyaránt tartalmaz, és ezt az epikus és a dialogizált forma váltakozása is hangsúlyozza. És bár a lírai részekben a fordító a szöveget szereplőkre, azaz szerepekre tagolja, csak formailag tűnik drámainak, valójában ismét egy drámai költemény bizonyos lírai betéteiről van szó. A *Karrik-túra* esetében viszont olyan kevés a szöveg egészéhez képest a dialogizált részek aránya, hogy semmiképpen sem juthat eszünkbe a drámai műnem közelében jelölni ki az adott mű helyét. Amit tehát Kazinczy műfajilag drámai költeménynek aposztrofál, nem azonosítható vagy helyettesíthető a drámai műnembe sorolható bármilyen kategóriával. Az ő drámai költeményei nem kerülnek a drámai műfaj olyan közelségébe, hogy akár színpadra vihetőnek, akár a drámai műnem poétikája felől megközelíthetőnek ítélhessük azokat.

Szinnyei információi a Shakespeare-fordítások esetében igazán félrevezetőek, hiszen a központozás komolyan vételével azt kell látnunk, hogy a *Rómeó és Júlia* állítólagos

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

fordításához két évszámot is kijelöl az összefoglalás: „Shakespeare után Macbet; 1790-ből Romeo és Julia 1793-ból és Lear Király.”

A *Macbeth*ről tudjuk, hogy a 90-es években elkészült, de végül a Martinovics-féle összeesküvést követő zavaros időkben megsemmisült, mint ahogy azt Toldynak maga Kazinczy írja meg.⁴⁷ Az OSZK Kézirattárában található kéziratról szólnak a szakirodalomban, ha említik.⁴⁸ Ez a példány kétségkívül Kazinczy kézírása, 1791-ből maradt fenn. Piszkozati példány, amelyből részletek hiányoznak is: vagy kivágták később a lapokat, vagy el sem készült az adott rész fordítása. Maga a szerző a címlapján ezt jegyzi meg: „vagy szerencsésebb újradolgozást, vagy emésztő tüzet kíván, hogy így fordítóját el ne temesse.”

A *Rómeó és Júlia* ill. a *Lear király* nyomát azonban eddig egyáltalán nem leltem: nem pusztán a két kijelölt nagy könyvtár kéziratosa anyagában, de a levelezésben sem, holott Kazinczyt minden fordítása foglalkoztatta annyira, hogy leveleiben beszámoljon készülésükről, sőt látható az a törekvése, hogy a még készülő művek útját is előkészítse a jövő befogadók irányába. A *Szép Literatura* alakulása során felmerül ugyan a *Rómeó és Júlia* fordításának terve, kéri is Helmecezyt, hogy szerezzen neki a dráma német átdolgozásából példányt,⁴⁹ de aztán a Shakespeare-fordítások kimaradnak a sorozatból, valószínűleg ezért a *Rómeó és Júlia* nem is készül el. A *Learról* pedig még cím szerint sem tesz említést soha Kazinczy.

Fontos csoportosítási szempontnak tűnhet a fordítás fogalmának átalakulását jelző gyakorlati megoldás: mekkora a szöveghűség az adott szövegekben, egyáltalán mennyire állítja maga elé célként az eredetihez való ragaszkodást a fordító, milyen engedményeket tesz ezen a téren, és milyen igényei vannak ekkoriban a befogadó közönségnek. Tudható, hogy a változás a magyarítás, átdolgozás elfogadott gyakorlata és a modern értelemben vett műfordítás elismerése/elismertetése között ebben az időszakban, éppen Kazinczy katalizátorszerepével és mértékadó irodalomformáló írói gyakorlatával kapcsolódik össze. Látható azonban az is, hogy a 90-es évek Kazinczyja még határozottan a hagyományos norma szerint tekinti a fordítást. Az 1800-as években, tehát a fogságból történő szabadulás utáni időszakban alapvetően megváltozik a fordításról alkotott fogalma, és azt a fajta átdolgozást, mely a modern elképzelések szerint nem felel meg a fordítás fogalmának, a 10-es évekre már ön maga sem vállalja jó szívvel. Sőt 1803-ból kelt az a levél, amelyben éles distanciát tesz a fordítás kétféle gyakorlata között, saját műveivel kapcsolatosan is kételkedő magatartást mutatva: „Kárhoztassanak a’ Puristák, a’ kik so-loecismusaimon azért akadnak-fel, mert nem értik, a’ hogy’ nékiek tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nékem leczkét, hogy fordítani *szabad kézzel* kell: én nem térek-el utamról. Szabad kézzel én is fordítottam. Az ő kedvéért – egyedül az ő kedvéért – van úgy fordítva a’ Molière’ két bohó játéka;⁵⁰ így lesz a’ Metastasio’ Títusa,

⁴⁷ Lásd a fentebbi idézetet és a 19. jegyzetet.

⁴⁸ OSZK, Fol. Hung. 183.

⁴⁹ Lásd KazLev. XI, 260, 307, 482.

⁵⁰ *A’ kénytelen házasság és A’ botcsinálta doktor.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

Themistoclese és Regulusa is.⁵¹ De a' Lesszing és Göthe 's a' Marmontel fordítójának illő a' Hamlet tanácsát követni, hogy Auctora' szavaihoz semmit ne adjon a' magáéból."⁵² Míg tehát a klasszicizmus szerzőivel kapcsolatban megengedi magának a „szabad kézzel” való fordítást, a modern Lessinggel, Goethével, Marmontellel és az újonnan felfedezett, tehát szintén modernnek számító Shakespeare-rel kapcsolatban már nem.

Ugyanakkor a kortársak, inkább a fiatalok körében is visszhangot kap az originál szépségeinek keresése a fordításokban: „A' nyomtatványokat hálás örömmel vettem, legelőbb is Egmontot ragadtam 's az isteni két dalt kerestem-ki, melly reám szokatlan, hév érzeményeket borít minden újabb látáskor. A' Die Trommel gerühret úgy van fordítva, minél jobban nem lehet, de a' másikat freudvoll und leidvoll jól tudtam én, hogy azt lehetetlen fordítani. Megengedjen Édes Uram Bátyám, de midőn a' Magyart akartam olvasni, kénytelen voltam csak a' Németet mondani-el magamnak”⁵³ – reflektál Kölcsey az elkészült Goethe-fordításra. Bölöni Farkas Sándor pedig így ír Kazinczynak az általa olvasott fordításokról: „Én még egyszer végig olvasám munkáid, Ossian és Clavigo egy van fordítva az én ítéletem szerént, hogy ők magok sem írták volna másként...”⁵⁴

Annak a folyamatnak a vizsgálatához, hogyan zajlott a fordítás poétikájának és gyakorlatának átalakulása, Kazinczy drámafordításainak korpusza a korszak fontos adaléka.

Valójában azonban ugyanúgy nem lehet konzekvensen felfűzni a vizsgált anyagot egy fordítás-átalakulási fejlődésvonalra, mint ahogy a kronológiai vizsgálat sem vihet eredményre. Láthatóan vannak azonban egy-egy időszakban különösen kultivált szerzők, így a magam gyakorlatában a szerzők köré csoportosított feldolgozást tartom a leginkább követhetőnek.

A készülő feldolgozás fejezetekre tagolása ezért ebben a szellemben így fest:

1. A klasszicizmus nagy korszakának alkotói:
Molière (*A' botcsinálta doktor, A' kénytelen házasság*)
Metastasio (*Titus kegyelmessége/szelidsége, Themistocles*)
2. A korszak modern színművei:
Lessing (*Miss Sara Sampson, Emilia Galotti, Minna von Barnhelm*)
Goethe (*A' testvérek, Sztella/Esztelle, Clavigo, Egmont*)
3. Shakespeare-fordítások német közvetítéssel: *Hamlet, Macbeth*
4. A korszak sikerdarabja: *Lanassza*
5. Köztes műfajok, bizonytalan szerzőségű fordítások: *Evander, Erászt, Vétkesek*
6. Kazinczy nevéhez kapcsolt ismeretlen fordítások: *Rómeó és Júlia, Lear király*

⁵¹ Érdekes, hogy a Metastasio-darabokkal kapcsolatosan a jövő időt használja, holott tudjuk biztosan, hogy legalább a *Titus kegyelmessége* már készen van ekkor.

⁵² Kazinczy levele Schedius Lajosnak, 1803. márc. 15. KazLev. III, 41–42.

⁵³ Kölcsey Kazinczynak, 1816. máj. 11. KazLev. XIV, 186.

⁵⁴ KazLev. XVI, 458.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

Források, megközelítési módszerek

A színműfordítások rendszerezésekor kiemelten fontos forrásnak kell tekintenünk a Kazinczy levelezését felölelő 23 kötetet. Ugyanúgy, mint más művek esetében, Kazinczy a fordítások keletkezéséről és sorsuk alakulásáról részletesen informálja levelezőtársait, ill. a nyomtatott kiadások többnyire úgy készülnek, hogy a szerkesztő érintkezik közvetlenül a kiadóval, a nyomdával, és Kazinczy Széphalomról levelezés útján gyakorolja a felügyeletet a készülő kiadvány fölött.

Amennyiben a rendszerezésen, leíráson túl valóban a recepció folyamatával, történetével kívánunk foglalkozni, szintén a levelezés tűnik a kiindulási pontnak és a legfőbb információs bázisnak.

A fordítások csoportosítása már mutatja, hogy bizonyos művek esetében a művészi-esztétikai célok a privát ember, az individuum erkölcsi-filozófiai kérdésfelvetésével a magánszféra szintjén jelennek meg inkább, bizonyos művek megközelítése esetében viszont határozottan a közösségi lét, individuum és társadalom, individuum és politikai kérdések kerülnek előtérbe.

Általánosan kétféle – egymástól nyilvánvalóan nem független – indíték merül fel a művek fordításának szerzői-fordítói motivációjában. A 90-es évek elejének, a Martinovics-összeesküvés előtti időszaknak a termékei között nagyon határozottan kirajzolódik egy olyan csoportzat, amely a felvilágosodás szellemiségének változására a magánélet válsága felé forduló érdeklődéssel reagál. Mondhatni, hogy amíg a történelmi valóság látható szintjén éppen egy politikára hangolt közösségi magatartás tűnik elsődlegesnek, amely a Martinovics-összeesküvésben tör majd felszínre, addig a fordított művek egy ezzel ellenkező tendenciát mutatnak, és az individuum problémáinak felvázolására, illetve a problémák regisztrálására, ha nem is megoldására törekszenek. Gondoljunk arra, hogy a Goethe életművéből fordított darabok az *Egmont* kivételével mind a házasság intézményének és az egyéniség szabadságvágyának összeütközésével foglalkoznak. Mind *A' testvérek*, ahol a tévesen testvérszerelemnek értelmezett, valójában szerencsésen legalizálható vonzalom nyeri el megfelelő kereteit a házasságban, a vígjáték szabályainak megfelelően, mind a *Stella* sokkolóan rendhagyó problémamegoldásában, mind az ez idő tájt már érlelődő *Clavigo* főhősének erkölcsi dilemmájában. Jellemző, hogy az *Egmont* fordításának gondolata csak a fogság után vetődik fel Kazinczy fejében.

A Lessing-művek elsőként emlegetett darabja, a *Miss Sara Sampson* konfliktusát korábban a nemesi–nem nemesi oppozícióval magyarázta a szakirodalom,⁵⁵ számomra azonban inkább azt mutatja, hogy a főhős erkölcsi dilemmája a nem nemes *Clavigo* problémájához hasonlóan a házasság intézményével szemben a saját emberi szabadságát és lehetőségeit opponálja, nem feltétlenül nemesinek nevezhető alapállásból.

Ugyanakkor a fordítások kiválasztásában megnyilvánuló szerzői érdeklődésben a politikai tartalom nyilvánvalóan nem elhatárolható, az előbbiektől nem független módon és korszakban kap helyet. Fried Isvánt idézve: „Már a *Hamlet* fordításakor úgy érezte, hogy

⁵⁵ FRIED, *i. m.*, 76.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

Magyarország helyzetével hasonló szituációt ábrázolhatott (hogy pontosan miben áll ez a hasonlóság, arról sohasem nyilatkozott; feltehetőleg a zsarnokság-trónbitorlás problematikája mellett az udvari ember másféle mentalitás antinómiái is érdekelték), a *Stella* és a *Clavigo* személyes és társasága érzelmi zűrzavarairól és egyben egy nem az átlagízlésnek megfelelő szerelemfelfogásról tanúskodhatott...⁵⁶

Egyfajta átmenetiséget az *Emilia Galottira* irányuló fordítói érdeklődés jelent: itt a menyasszony hűsége, tisztasága a házasság intézményének tiszteletére utal, és az érzelmek individuális értékei mellett fontosnak tűnik a közösségi megítélés is, hiszen a hősnő a bukás látszatát is hasonló súllyal érzi, mint a valóságos bukást, de a dráma problematikáját alapvetően a zsarnokság elleni privát lázadás karakterizálja, és határozott politikai töltete avatja sikerdarabbá akkor is, s helyezi az irodalmi kánonba ma is.

Míg azonban a közösségi-közéleti tartalmak 1795-ig jobb esetben is csak a magánember dilemmái mellett kaptak helyet a fordítások kiválasztási szempontjaiban, a börtönévekben erősen közéletire hangolt, sőt a praktikus hasznosságot értékmérőként elfogadó szemléletet tükröz a *Titus kegyelmességének* börtönbéli sorsa. Egy Barkó generálisnak, a foglyok felügyeletével megbízott katonatisztnak címzett levél szerint Kazinczy szeretné, ha kijutna a börtönből a fordítás, és a Pesten játszó társulat bemutatná József főherceg beiktatása⁵⁷ alkalmával. A szöveg közreadásával Kazinczy mintegy a nyilvánosság elé tárt kegyelmi kérvénnyel is hatni kívánt az uralkodóra: „Ich glaube Ew. Exc. Es würde im Ungrischen Publicum ehrwürdige Sensationen erwecken, wenn dieses in sich selbst so vortreffliche u. auf die jetzige Lage der Sachen so sehr passende Stück bei der Feierlichkeit der Installation Sr. Kaiserlichen Hoheit des Erzherzogs Statthalters angeführt würde.”⁵⁸

A *Stellának* és az *Egmontnak* a fordításokban betöltött helye és szerepe szinte szimbolikusan példázza az érdeklődés átalakulását az egyéniség szabadságának kérdéséről a közösségi szabadság gondolat politikummal töltött kérdésfelvetése felé. Kazinczy *Egmont*-fordítása geneziséteként tekintve nem kapcsolódik a korábbi Goethe-fordításokhoz. Sokkal később vetődik fel a gondolata is, közvetlenül a *Szép Literatura* indulása előtt. Az 1813-as év elején vezeti fel Helmezczynek: „Nagyon szeretném tudni, barátom, ha a’ Göthe Egmont-ját, mellyet tavaly a’ Pesti Német theatrom adott, ha lefordítanám, megnyerné e az engedelmet. Ha reménylenem azt szabad volna, ’s ha a’ Stella régibb dolgozása meg nem érdemli a’ kiadást, úgy hozzá fognék Egmonthoz.”⁵⁹ Két fontos informá-

⁵⁶ FRIED, *i. m.*, 96–97.

⁵⁷ József főherceg, a későbbi köztiszteletben álló és a magyarok által igen kedvelt nádor helytartói (Kazinczy is Statthalternek nevezi) beiktatási ünnepsége 1795. szeptember 19-én volt Pest-Budán. Színielőadást sem németül, sem magyarul nem mutattak be ez alkalommal. Ennek többek között az is oka lehetett, hogy a Martynovics-összeesküvés leleplezése után viszonylag rövid idővel az amúgy is keménykezű Ferenc császár udvarhű emberei nem szívesen kockáztattak volna egy olyan eseményt, amely a maga polgári nyilvánosságával a közösségi demonstrációnak a leghalványabban is kiindulópontja lehetett volna.

⁵⁸ Kazinczy levele Barkó generálisnak 1795. aug. 31-i keltezéssel. KazLev. II, 418. A levél keltezése és a beiktatás közti időtáv azt is mutatja, hogy ez a szűk három hét Kazinczy számára elég időnek tűnt arra, hogy a társulathoz eljusson a darab, elfogadják a színészek, engedélyezzék a bemutatást, és előadásra készen „lepróbálja” a társaság a darabot.

⁵⁹ KazLev. X, 252.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

ciót tudhatunk meg ebből a mondatból: 1. tehát még csak terv a fordítás, 2. a *Sztella* megjelenése helyett alternatívaként fogna hozzá Kazinczy. Mint ahogy ennek a levélnek az igazi alaphangját a *Sztella* engedélyeztetésének a sikertelensége határozza meg. „Csu-dálkozom, hogy a Stellát egy olly liberális gondolkozású tudós ember mint M[adarassy] Úr eltiltotta, holott játszák is a' Magy.-Színen, mellyet az Affiche czedulákból megmutathatok. De van egy exemplárom, mellyre a' Várad censor reá írta az Imprimaturt. Azolta újra dolgoztam ezen engedelmet nyert MS-t, de megtekintem, ha a' szerént érdemes e a' nyomtatásra... Szegény isteni Stella! Melly szerencsétlen ez a' M. Nyelv, hogy ezen nem szabad olvasni, a' mit németen szabad.”⁶⁰

A *Sztella* mint az *Egmont* „konkurenciája” a készülő kötetben hátráltatja a fordítást még néhány hónap múlva is,⁶¹ de a nyár folyamán hozzákezd, és vele párhuzamosan próbálkozik a *Sztella* engedélyeztetésével.⁶² Eszerint 1813. június 23-án kezd el az *Egmont* fordítását, és abban a hitben dolgozik rajta júliusban, hogy a *Sztella* helyett kell a sorozatba mennie.⁶³ (Később változik a helyzet, és az év második felében, ill. az 1814-es év elején a „Göthei darabok” minden tervváltozatban benne vannak.) Szokás kiemelni a tervezet változatainak vizsgálatában Kazinczy esztétikai elveit, kánonképző tudatosságát és praktikus szemléletét, az a tény azonban, hogy a tervezetekben kezdetben a *Sztella*, a *Clavigo* és *A' testvérek* egy kötetben mozog, és tőlük határozottan elkülönül az *Egmont*, a tematikus érzékenységet is mutatja. Még az 1814-es év decemberében is olyan kötetet tervez, mely „Hamletet, Sztellát, Clavigót a' Testvéreket” foglalja magában,⁶⁴ de 1815 elejére már egy négy drámából álló Goethe-kötetben gondolkodik, ahol együtt szerepel az *Egmont*, az (akkoriban már) *Esztele*, a *Clavigo* és *A' testvérek*.⁶⁵ A fordítás elkészültéről napra pontosan beszámol: „Egmont kész. Még e' holnapban veszed. Tegnap éjjélkor végeztem-el, 's még délig hozzá fogok tisztogatásához, letisztázásához, hogy, ha az Ujhelyi Kereskedők 5, 6 nap mulva is szállonganak-le még a' Pesti Vásárra, vihessék.”⁶⁶ Végül is a 25 ívre becsült terjedelmet a nyomdász nem vállalja fel, ami Kazinczyt a végtelenségig elkészeríti. Olyannyira, hogy azt fontolgatja, saját költségén, toldalékként jelenteti meg az ötödik kötethez az *Egmontot*.⁶⁷ Aztán a dráma a nyolcadik kötetben mégis megjelenik, ez a kötet az utolsó is egyben, hiszen a kilencedik kötet, a *Bácsmegyei* első-

⁶⁰ Uo.

⁶¹ KazLev. X, 333.

⁶² „Egmontot ma kezdém el fordítani, 's jól elmentem benne. Nem sokára kész leszén. De e' mellett próbát teszek, ha megnyerhetem e a' Sztellához az Imprimaturt Váradon. Nagyon fognám fájlalni, ha ez a' nékem olly igen kedves darab elmaradna.” Kazinczy Helmecczy Mihálynak, 1813. jún. 23. KazLev. X, 427.

⁶³ KazLev. X, 481.

⁶⁴ Kazinczy Helmecczynek. KazLev. XII, 255.

⁶⁵ Kazinczy Helmecczynek. KazLev. XII, 413, 414.

⁶⁶ Kazinczy Helmecczynek, 1815. márc. 3. KazLev. XII, 426.

⁶⁷ Lásd KazLev. XII, 520; XIII, 113–114, 161. Ez a megoldás Helmecczyt is oly igen elkészeríti, hogy szemrehányásokat tesz Kazinczynak, ami nem túl gyakori részéről: „Abban szörnyet vétettél, hogy szóval ez iránt mint egyb vele leendhető ügyeid iránt nem végeztél 's hunyázkodó mellőzettel látszál féltékenkedni, hol férjfiás energiát 's állhatatos categoriát kell vala mutatnod. Ez első sikere határozatlanságnak.” KazLev. XII, 523.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. C. évfolyam IV. szám

ként látott napvilágot a sorozatból. Tehát az azonos problematikájú Goethe-drámák egyben, a szabadsághóst a központba állító „politikus” dráma, az *Egmont* külön jelenik meg.

Összegzésként: Kazinczy drámafordításairól készülő munkámba azért kezdtem, mert a kétszázötven éve született költő hagyatékának előttünk álló feldolgozásakor össze kell gyűjtenünk és regisztrálnunk a fellelhető fordításokat és azok szövegvariánsait, amelyek a szakirodalom számára is perifériára szorultak, beépülésük az irodalmi kánonba elkülönülve és szórványosan feldolgozva történt meg. A munkában azonban már ezek a konkrétan filológiaiak tűnő feladatok is az értékelés/átértékelés illetve a komparatisztika területére viszik a kutatót, Kazinczy meghatározó, mérték- és értékadó személyisége a korszak szellemi életének sokrétű megismerését kéri számon. Megkerülhetetlenül izgalmasnak tűnik az a vállalkozás, hogy a kutató megkísérelje annak a szellemi aurának a felvázolását, amelyben Kazinczy világnézeti tájékozódási pontként használja az európai irodalommal történő írói szembesülését, ez a „tájékozódóképesség” határozza meg a kiválasztott művekben érvényesülő szelekciós szándékát, és így az esztétikai kérdésfeltevésén túl a korszak többféle szellemi problémájára fogalmaz választ minden egyes fordításával.

*Kazinczy drámafordításainak szerzői példányai*⁶⁸

Shakespeare-fordítások

1. *Hamlet*

Forrás: Shakespeare–Schröder

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 141.
2. MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 239, 1–30 (töredék).

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): KAZINTZY Ferencz' *Kül-földi Játzó-színje.*

Első kötet. Hamlet. – Stella. – Missz Szara Szampszon, Kassán, Ellinger János' Kir. Priv. Könyv-nyomtatónál, 1790. (Lapalji dedikáció egy olvashatatlan nevű úrnak, „Regmec, Ápr. 17d. 1793.” dátummal. A kötet végén Kazinczy saját kezű megjegyzése: „A' Munka' Nyomtatattása mindjárt Hamletenn elakadott. – Sztella és Missz Szara Szampszon még ekkoráig sem jöttek ki. – Regmec, a' 4dik hónapnak 3dikán, 1793. Kazinczy”. OSZK, Oct. Hung. 915.)

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

⁶⁸ Ez az összeállítás nem tartalmazza azokat a töredékeket, címoldalakat, amelyek esetében a szöveg rövidsége miatt a drámai műnem sajátosságai nem érvényesülnek.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet 1. évfolyam IV. szám

2. *Macbeth*

Forrás: Shakespeare–Bürger

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 183 (töredék).
2. MTAK, Magy. Irod. RUI 2° 2/II, f. 49v–50 (töredék).

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): a szerző életében nem jelent meg.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): kiadatlan.

Klasszicista drámafordítások

3. *A' botcsinálta doktor*

Forrás: Molière

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 149.

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): a szerző életében nem jelent meg.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): *Külföldi Játékszín*, 7, Buda, 1834.

4. *A' kénytelen házasság*

Forrás: Molière

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 144.
2. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1001. (FM 1/421.)

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): a szerző életében nem jelent meg.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): *Külföldi Játékszín*, 15, Buda, 1839.

5. *Titus kegyelmessége*

Forrás: Metastasio

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 118.
2. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 149.
3. MTAK, Magy. Irod. RUI 2° 1, f. 41–76.
4. MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 8, f. 102–130.

Másolat(ok): OSZK Színháztörténeti Tár, N. Sz. T. 2.

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): a szerző életében nem jelent meg.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): kiadatlan.

6. *Themistocles*

Forrás: Metastasio

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 8, f. 131–157.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

Másolat(ok): OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 1384.

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): a szerző életében nem jelent meg.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): kiadatlan.

Goethe-fordítások

7. *Clavigo*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Oct. Széch. 337.

2. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 146. (FM 1/377.)

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): KAZINCZY Ferencz' *Munkáji: Szép Literatura*,
Pesten, Trattner János Tamásnál, Ötödik kötet, 1815.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

8. *Stella*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 143. (FM 1/374,
töredék.)

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok):

1. *Sztella. Dráma, öt felvonásban, azoknak a' kik szeretnek*. GÖTTE után. KAZINCZY
Ferenc, tagja a' Sopronyi Magy. Társas. Pozsonyban, Wéber Simon Péternél, 1794.

2. KAZINCZY Ferencz' *Munkáji: Szép Literatura*, Pesten, Trattner János Tamásnál,
Ötödik kötet, 1815.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

9. *A' testvérek*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. MTAK, Magy. Irod. RUI 2° 1, 21–36.

2. MTAK, Magy. Irod. RUI 2° 2/I, 62–71 (töredék).

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): KAZINCZY Ferencz' *Munkáji: Szép Literatura*,
Pesten, Trattner János Tamásnál, Ötödik kötet, 1815.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

10. *Egmont*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): –

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): KAZINCZY Ferencz' *Munkáji: Szép Literatura*,
Pesten, Trattner János Tamásnál, Nyolcadik kötet, 1816.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

Lessing-fordítások

11. *Emilia Galotti*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 139 (töredék).
2. MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 49, f. 5–53.

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): *Külföldi Játékszín*, 1, Pest, 1830.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

12. *Misz Szára Szampszon*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 142 (töredék).
2. MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 49, f. 54–108.

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): –

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): *Külföldi Játékszín*, 19, Buda, 1842.

13. *Barnhelmi Minna*

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 49, f. 109–166.

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): –

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): *Külföldi Játékszín*, 8, Buda, 1834.

Egyéb fordítások

14. *Lanassza*

Forrás: Lemierre–Plümicke

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok):

1. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 124.
2. MTAK, Magy. Irod. RUI 4° 8, f. 158–184.

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): *Lanassza, szomorújáték 4 felvonásban németből*, Pest, 1793. (*Magyar Játékszín*, 4, 1–180.)

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

15. *Erászt*

Forrás: Gessner

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): –

Másolat(ok): –

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. I. C. évfolyam IV. szám

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): KAZINCZY Ferencz' *Munkáji: Szép Literatura*,
Pesten, Trattner János Tamásnál, Harmadik kötet, 1815.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

16. *Evander és Alcimna*

Forrás: Gessner

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): –

Másolat(ok): –

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): KAZINCZY Ferencz' *Munkáji: Szép Literatura*,
Pesten, Trattner János Tamásnál, Harmadik kötet, 1815.

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): –

Bizonytalan szerzőségű fordítások

17. *Vétkesek*

Forrás: Goethe

Szerzői példánynak tekinthető kézirat(ok): –

Másolat(ok): OSZK Színháztörténeti Tár, N. Sz. V. 1.

Szerzői példánynak tekinthető kiadás(ok): –

Első kiadás (ha nem K. életében jelent meg): kiadatlan.

VARIETAS GENTIUM – COMMUNIS LATINITAS.**A XIII. NEOLATIN VILÁGKONGRESSZUS SZEGEDI ELŐADÁSAI**

Szerkesztette Szörényi László, Lázár István Dávid, Szeged, JATEPress, 2008, 168 l.
(Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből, I, Tanulmányok).

A Nemzetközi Neolatin Társaság (International Association for Neo-Latin Studies, IANLS) 2006. augusztus 6–12. között rendezte XIII. világkongresszusát budapesti és szegedi helyszíneken. December 18–19-én a szegedi egyetem adott otthont annak az „utókonferenciának”, ahol a magyar résztvevők magyarul mondták el, amivel a nemzetközi rendezvényen idegen nyelven szerepeltek. Az ismertető kötet a szegedi résztvevők előadásait tartalmazza, csaknem hiánytalanul. Az ebben nem szereplő dolgozatokról és azok fellelhetőségéről a szerkesztői bevezető tájékoztat. (Itt említem a nem szegedi tanulmányokat tartalmazó kiadványokat: *Classica – mediaevalia – neolatina I–II*, ediderunt Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, Debrecen, DE BTK Klasszika-filológiai Tanárszék–Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006–2007.)

A szegedi összeállítás a neolatin kutatók eredményeit összefoglaló tanulmányok mellett számos tudománytörténeti dokumentumot tartalmaz: ilyenek a részben a kongresszuson, részben más kapcsolódó alkalommal elmondott köszöntők, beszámolók. Ugyancsak tudománytörténeti adalék a szegedi zárónap programja. Érdekes forrásközlés Szepesi Imre latin nyelvű ódája, amelyet 1865-ben írt a Magyar Tudományos Akadémia palotájának felavatására.

A kötetben összesen tizenöt tanulmány olvasható a tágabb értelemben vett „szegediektől”. Az egyetem fő- vagy részfoglalkozású oktatói mellett ugyanis helyet kaptak azok a kollégák is, akiket munkahelyük ugyan más városokhoz köt, de a szegedi neolatin doktoriskolában készülnek a tudományos fokozat megszerzésére. A tanulmányok a kötetben nagyjából tárgyak időrendjében követik egymást. Az ismertetés során azonban nem ebben a sorrendben haladok, hanem más szempontok alapján sorolom három csoportba az anyagot.

1. A dolgozatok kisebb része az európai latinság különféle területeihez kapcsolódik, magyar vonatkozások nélkül.

Lengyel Réka Petrarca *De remediis utriusque fortunae* (1366?) című erkölcsfilozófiai művének dialogikus jellegét elemzi. Meglátása szerint a szereplők által képviselt két különböző nézőpont a szerző belső konfliktusait jeleníti meg, ezért tekinthető a mű ellentmondásos párbeszédnek: a szereplők „noha egymással, de nem egymáshoz beszélnek, jobban mondva elbeszélnek egymás mellett.” Enea Silvio Piccolomini *De Europa* (1458) című munkájában olvasható Ingo herceg lakomájának parabolisztikus története. Nótári Tamás azt keresi, hogyan került az epizód főhőse a 9. századi forrásból Piccolomini művébe, és alakja a hagyományozódás

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

során milyen változásokon ment keresztül. Rábai Krisztina 15–16. századi források alapján vizsgálja, hogyan vélekedtek a korban az akkortájt elterjedő „Morbus Gallicusról”, azaz a szifiliszről: mit gondoltak eredetéről, jellemző tüneteiről és kezeléséről. Marco Girolamo Vida *Christiasát* (1535) Szendrényi Marietta hasonlítja össze Milton *Elveszett paradicsomával* (1667–1674). Részletes példait a teremtéstörténet feldolgozásaiból veszi.

2. A magyarországi latinsághoz közelítenek azok a tanulmányok, amelyek magyar vonatkozású munkák forráshasználatát vagy az idegen anyag hazai recepcióját állítják a középpontba.

Az antik hadvezér- és hőszportrék elemei megjelennek Petrus Ransanus *De Ioanne Corvino* (1456 előtt) című munkájában és Elias Corvinus Hunyadi Jánosról szóló kiséposzában (1571 után). Ezekre Galántai Erzsébet hoz példákat. Máté Ágnes Petrarca már említett erkölcsfilozófiai értekezésének 18. századi magyarországi változatait mutatja be. A szemelvényes kiadások között öt latin nyomtatvány mellett két részleges magyar fordítást ismertet, László Pál és egy ismeretlen magyar nemes munkáját. A teljes szöveg is megjelent latinul is, magyarul is, az utóbbi Székely László fordításában, 1762-ben.

3. A magyarországi latinság szempontjából különösen érdekesek a hazai szerzők munkásságához kapcsolódó dolgozatok. Ezek közül több is érinti a történeti irodalmat.

A legrégebbre Ábrahám Ádám tekint vissza: a hazai forrásokban megjelenő Attila-kép alakulását vizsgálja a többkevesebb bizonyossággal kikövetkeztethető 11. századi ősgestától Oláh Miklósig (1537). Az összevetés az egyetemes histo-

riográfiával rávilágít a téma európai összefüggéseire. Brodarics István életrajzához Kasza Péter járul hozzá értékes adalékkal: Pinus Tolosanus Beroaldo-életrajzában talál bizonyítékot arra, hogy Brodarics nemcsak Padovában, hanem Bolognában is tanult az 1500-as évek elején.

Néhány évtizede került elő Baranyai Decsi János Báthory Zsigmondhoz intézett *Oratiója* (1598), amelyben a török elleni harcra buzdít. Tar Ibolya a beszéd megírásának indítékairól, forrásairól értekezik; az utóbbiak között különösen fontosnak ítéli Busbecq hasonló tárgyú *Exclamatióját*. Szabados György a 17. századi „külhoni” történetírókat veszi sorra: azokat a Nyugat-Európában dolgozó magyar szerzőket, akik az őket körülvevő közegben sajtóították el a kritikai módszer alapjait. Bennük látja „a megújhodás kútfőit”, azaz a 18. században felvirágzó kritikai történetírás legfontosabb előzményeit.

A tanulmánykötetben a historiográfia mellett előkerül a nyelvtudomány-történet is. Bél Mátyás a hun-székely rovásírásról szóló fejtegetéseiben (1718) azt kívánta bizonyítani, hogy a magyar nyelv közvetlenül az őshéberből származik. Komlóssy Gyöngyi bemutatja, hogy ennek során Bél nemcsak a magyar forrásokat tekintette át a Thuróczy-krónikától Tsétsi Jánosig, hanem számos külföldi szerző írástörténeti értekezését is, így elsőként vizsgálta a témát európai összefüggésekben. Az irodalom és a filológia felé mutat Dalloul Zaynab dolgozata, amely a Teleki-Kovácsnai-féle Janus Pannonius-kiadás (1784) műhelyitkaiba enged bepillantást. Bebizonyítja, hogy a munka érdemi részét Kovácsnai Sándor végezte. Néhány példával felhívja a figyelmet a Janus-kommentárok több kötetnyi kiadatlan kéziratának jelentőségére.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

Három tanulmány foglalkozik magyar szerzőknek olyan latin nyelvű munkáival, amelyek a szorosabb értelemben vett irodalomtörténetre tartoznak. Ezek a dolgozatok igen fontos alkotásokat fedeznek fel és mutatnak be röviden a magyarországi latinság olyan elhanyagolt műfajaiból, mint az eposz, a regény és az egyházi irodalom különféle területei.

Háportoni Forró Pál munkásságából az irodalomtörténet leginkább Curtius Rufus fordítását tartja számon. E kötetben Lázár István Dávid Háportoni Forrónak a Jób csodálatra méltó tűrőképességéről szóló kiséposzát (1590) jellemzi. Utal rá, hogy ez a munka a főműnek tartott magyar Nagy Sándor-életrajz értékelésében is segíthet. A kiséposzban Jób alakjának középpontba állításával a politikai célzatosság éppúgy megmutatkozik, mint a korszak eszmevilágának hatása. A 16–17. század fordulójának magyarországi és erdélyi politikai viszonyai között ugyanis nem ártott felkészülni a váratlan csapásokra; ugyanakkor a címszereplő által kínált viselkedésminta összhangban állt a neosztoikus eszményekkel. Lázár meggyőzően tárja fel, hogyan válik Háportoni Forró keze alatt a bibliai szereplőből eposzi hős. Ez azért is különösen jelentős, mert a Jób-történet gazdag utóéletében eposzi feldolgozás az ismertetett munkán kívül nem fordul elő.

„Az első igazi magyar könyvsiker”, az *Etelka* legfontosabb előzménye Dugonics András korábbi munkája, az *Argonautica* (1778) című latin regény. Szörényi László nem kevesebbet állít, mint hogy „részletes tárgyalása nélkül a magyar regény tulajdonképpen feltárhatatlan”. Szörényi vázolja az *Argonautica* keletkezéstörténetét, majd a kéziratban maradt 1776-os előszó

nyomán ismerteti, hogyan vélekedett forrásairól maga Dugonics. Homérosz és Vergilius után részletesebben esik szó John Barclay *Argenis*éről, kitérve világirodalmi hatására is. Fénelon *Telemachus*ával és Gyöngyösi István *Charicliá*-jával kapcsolatban ugyancsak kiviláglik, mit tartott belőlük fontosnak Dugonics. Mindezekből messzemenő következtetések vonhatók le nemcsak a szerző irodalmi és filozófiai nézeteit, hanem a regény és a prózaeposz műfaji problémáit illetően is.

Molnár Andrea az elsősorban a történettudomány művelőjeként számon tartott Katona István munkásságának irodalmi szempontból jelentős műfajait tekinti át. Ide sorolja „szenvédélyes hangú” politikai és teológiai vitairatait, megemlíti ezek főbb témáit. Katona iskoladrámáira csak utalni tud, mivel azok elvesztek. Molnár ismerteti Katonának néhány életében megjelent ünnepi beszédét; felhívja a figyelmet a jezsuita történetírói hagyomány értékrendjére, nemkülönben a barokk próza stílusjegyeire. A lelkiségi irodalom kutatása számára különösen érdekes lehet Katona István posztumusz elmélkedésgyűjteménye (1813). A munka három elmélkedéssorozatot tartalmaz, a jezsuita lelkigyakorlatok szellemében. A szövegek több évtized tapasztalatából táplálkoznak, valószínűleg el is hangozhattak különféle meditációk alkalmával. A latin egyházi irodalom legnagyobb része hamar feledésbe merült; Katona elmélkedéseinek egy részét azonban 1855-ben magyarra fordítva kiadták.

Áttekintve a kötet tanulmányait láthatjuk, hogy a konferencia címében és a szerző kiadvány címlapján szereplő „varietas” mind az időhatárok tágasságában, mind a tematika változatosságában megmutatkozik. A tárgyalt munkák – messze

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

megelőzve a neolatin irodalom hagyományos kezdő korszakhatárát, az 1300-as évet – az antik előképektől a 19. századig terjednek. Az érintett területek az orvostudomány és a nyelvtudomány történetétől a historiográfián át a szorosabb értelemben vett neolatin filológia és irodalom számos fontos mozzanatát is felölelik. A „varietas gentium” e kötet esetében alkalmazható egyes számban is mint „varietas gentis Szegediensis”, azaz hivatalos fordításban „a szögedi nemzet” képviselőinek sokfélesége.

A híres néprajzi monográfia kölcsönvett címe a kötet szereplőinek, a „tágabb érte-

lemben vett” szegedieknek további jellemzőire is utal. A szerző, Bálint Sándor megvilágítja a kifejezés kettős jelentését: „Sajátos helyi szóhasználatban a szögedi nemzet jelenti egyfelől a törzsökös szegedi népet (a szögedi nemzet szeret dógozni), másrészt pedig a hozzá való tartozást (én szögedi nemzet vagyok).” Majd ezt is hozzáfűzi: „Ez utóbbi némi önérzettel mondódik.” Az ismertetett neolatin kötet tanulmányainak alapján ez teljes mértékben indokolt.

Bartók István

WIX GYÖRGYNÉ: RÉGI MAGYARORSZÁGI SZERZŐK (RMSZ), I, A KEZDETEKTŐL 1700-IG

Szerkesztette és befeste P. Vásárhelyi Judit, a szerkesztő munkatársai Kis Elemérné és Kovács Zsuzsanna, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 1036 l.

A *Régi magyarországi szerzők* című összeállítás könyvtári alapmunka. Mindezt – megelőzve az érdemi ismertetést és az esetleges bírálatot – azért tartjuk szükségesnek leszögezni, mert ismeretes a műnek egy közel húsz éve megjelent előzménye is. Az akkor, hangsúlyozottan kézirat gyanánt megjelent és a szerzők által is továbbfejlesztendőnek ítélt első változat azonban olyan súlyos szavakkal kapott kritikát, hogy, jóllehet a könyv azóta már szinte alig használatos, az internetes keresésben mégis a következő mondatok olvashatók róla: „Átkötések nélkül is (lapkihullások útján) megsemmisült az általam látott néhány példány a következő, nem túl régi könyvből: *Régi magyarországi szerzők*, összeállította PINTÉR Gábor, Bp., OSZK, 1989. Ennek a kiadványnak azonban az elképesztően sok adatbeli hiba a fő baja. Nyilvánvaló, hogy a kéziratot soha rendes,

könyvkiadóbeli szerkesztő nem látta” (HORVÁTH Iván, *A két Neumann-könyvtár*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/2420.htm>). Most, miután kézben tarthatjuk az új szerkesztők által „hasznos segédeszköznek” nevezett kiadványt, úgy gondoljuk, első dicsérő mondatunkkal „kiüthetjük” a keresőből a negatív bírálatot és felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a *Régi magyarországi szerzők* I. kötete könyvtári alapmunka.

A kiadvány az Országos Széchényi Könyvtár *Régi magyarországi nyomtatványok* szerkesztőségében készült, a korábbi kéziratot és a mostani kötetet is Borsa Gedeon neve kapcsolja egybe. Húsz évvel ezelőtt Borsa Gedeon írta a bevezetőt, most ő lektorálta a munkát, igényessége, szakmai tapasztalata kitörölhetetlenül rajta hagyja lenyomatát a vastos kötetben. A kiadvány szerzőjének neve sajnos a címla-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

pon már gyászkeretben szerepel. Mivel a kézikönyv saját címléírásában is megadja a jövőben használatos hivatkozási módot (RMSZ) és feltehetően mindenki így fogja emlegetni és nem a szerkesztő-szerző nevével, méltónak érezzük, hogy néhány szóval megemlékezzünk Wix Györgynéről. Dr. Wix Györgyné László Borbála sok évig az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási Osztályának vezetője volt, igényes szakmai munkája, főleg a nehéz időszakban sem lankadó külföldi könyvbeszerzések, aukciós vételek sikeres megvalósítása az ő nevéhez fűződik. A szűkebb könyvtáros szakmát érdeklő szakpublikációi mellett irodalomtörténészek számára is érdekes és hasznos *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952* (Bp., 1997) című kötete vagy az *Egy magyar jakobinus könyvtára (Hajnóczy József könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban)* című tanulmánya (OSZK Évkönyv 1991–1993, Bp., 1997). A hivatali kötelezettségek nyűgétől megszabadulva, ám a könyvtárosi élethivatást nem feladva, Wix Györgyné nyugalomba vonulása után kezdte meg munkáját Borsa Gedeon irányítása mellett az OSZK *Régi magyarországi nyomtatványok* szerkesztőségében, munkatársai, Kis Elemérné és Kovács Zsuzsanna is régi széchenyisek voltak, a munkát anyagilag az OTKA támogatta. A kiadványt meghatározó gondolatmenete, igényes feltáró munkája sajnos csak a nyomdakész kézirat mintegy feléig fűzhető közvetlenül Wixné nevéhez. Miután 2002-ben a halál elszólította, a megkezdett utat munkatársai és az osztály vezetője, Pojják-né dr. Vásárhelyi Judit járta végig, és segítette a kötet megjelenését.

A *Régi magyarországi szerzők* című kiadvány első kötete az 1700 előtt élt vagy

működött régi magyarországi vagy Hungarus szerzők minden eddiginél teljesebb adattára. Szakmai kiadványokban is ritka az olyan bevezető, amelynek elolvasása nemcsak illendő, hanem valóban feltétele is a kötet szakszerű használatának. Ez a bevezető tanulmány pontosan meghatározza a névjegyzék tartalmát, a Hungarus szerző fogalmát, a területi, időbeli és működésbeli feltételeket és korlátokat. A jegyzék szerkezete világos és könnyen áttekinthető, az adatok (név és az azt kiegészítő adatok, születési és halálozási adatok, életrajzi és/vagy működési adatok, forrásadatok) elkülöníthetők, a tipográfia is megnyugtatóan szolgálja a logikus szerkezetet. Az utalók és a többnyelvű keresztnév- és helynévmutató a névjegyzéktől függetlenül is hasznos segédeszköz lehet a korszak kutatói számára.

A húsz éve készült műhelymunkához képest ez a kiadvány mind szerkezetében, mind mennyiségi adatait illetően jelentős változáson esett át. A korábbi kötetben 3782 magyarországi szerző adata szerepelt, a mostaniban 6484 (a rájuk vonatkozó utalók száma 8076), tehát a számszerű növekedés 71%! Mindez annak is köszönhető, hogy időközben a *Régi magyarországi nyomtatványok* szerkesztőségében sorra jelentek meg a retrospektív bibliográfiai kötetek, amelyeknek és a legújabb kutatásoknak az eredményei beépültek a mostani névjegyzékbe. A korábbi jegyzékhez képest jelentősen bővült a szerzők tevékenységére vonatkozó információk köre is. Teljesen új és eddig sehol nem tapasztalt mennyiségben kerültek feldolgozásra szakirodalmi munkák, a személyi bibliográfia jelentős részét a most először összegyűjtött szakirodalmi hivatkozások teszik ki. (A feldolgozott szakirodalom

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

jegyzékéből, amelyben még 2004-es megjelenésű munkák is vannak, hiányoljuk a magyarországi gályarab-prédikátorokra vonatkozóan sok érdekes adattal szolgáló forráskiadvány megemlítését: *Vitetnek ítélőszékre*, kiad., ford., bev., jegyz. S. VARGA Katalin, Bp., 2002.) A tényleges hivatkozások mellett külön gondot fordítottak a szerkesztők arra is, hogy a szakirodalomban tévesen Hungarusként számon tartott szerzőket vagy helytelenül magyarországi megjelenésűnek tételezett műveket is elkülönítsék, meggátolva ezzel sok-sok szakmai babona továbbélését.

A könyvtári kézikönyvként készült munka sok humán szakterület feltáró, feldolgozó munkáját segíti elő. Az irodalomtörténészek természetesen az irodalomtörténet-írásban számon tartott szerzők adatai miatt lapozzák fel a kötetet és bukkannak számos újdonságra, felhasználásra érdemes adatra. Ugyancsak az irodalmár érdeklődés figyelt fel arra a némileg következetlen megoldásra, amely a szerzők foglalkozásának (működési területének) megjelölésére vonatkozik. A foglalkozási kategóriát illetően a bevezető eligazít az egyházi elnevezéseket vagy a diákság kategóriáit illetően, kevésbé tisztázott viszont, hogy kit tekintenek a kötet szerkesztői írónak vagy költőnek. Az még egyértelmű, hogy „amennyiben a foglalkozás nem állapítható meg, az adott szerző írói működése, pl.: »alk. vers szerzője«, »alk. beszéd szerzője« pótolja azt”. Ez a megjelölés ugyanakkor némiképp megemeli azt a tevékenységet, amely csak egy-egy vers vagy beszéd fennmaradásával indokolja a szerző regisztrálását. Aki egyszerűen csak „költő” vagy „író”, annak bizony nem tudunk semmit a költészeti vagy irodalmár minőségben megvalósított

tevékenységéről. Ha pedig összehasonlítjuk az egyes (szép)irodalmi tevékenységet kifejtett szerzők megjelölését, találunk néhány furcsa példát is. Balassi, Zrínyi, Gyöngyösi egyéb tevékenységük mellett „költő” megjelölést kapnak, de Szenci Molnár Albert „költő, fordító”, Petróczy Kata Szidónia „ev. költő, vallásos művek szerzője, fordító”. Nyéki Vörös Mátyás a húsz évvel ezelőtti kötetben csupán „győri kanonok”, most már „egyházi író” is, de költőként nem szerepel, pedig a névjegyzék hivatkozik az RMKT XVII. századi sorozatának érintett kötetére. Temesvári Pelbárt „beszédgyűjtemények szerzője”, Laskai Osvátnak viszont nincs megemlítendő irodalmi tevékenysége. Janus Pannonius „humanista költő”, de Pesti Gábor csupán „humanista”, Sylvester János pedig csak „bibliafordító”. Károlyi Gáspár is „bibliafordító”, de Káldi György csupán „jezsuita”, a bibliafordítás nincs megemlítve. Az emlékiratírók közül Bethlen Miklós valóban mint „emlékiratíró” is szerepel, Vörösmarti Mihály irodalmi tevékenységére nincs utalás. A nyomdászat területén működő szerzők is csupán szakmai foglalkozásuk révén kerülnek be a névjegyzékbe, Heltai Gáspár „nyomdász, nyomdatulajdonos”, Tótfalusi Kis Miklós „betűmetsző, nyomdász, nyomdavezető”, Pécsi Lukács „nyomdavezető”. Nincs utalás Pápai Páriz Ferenc irodalmi tevékenységére („orvos, tanár”), Apácai Csere János munkásságára („egy. hallg., ref. tanár, ref. rektor”) és ami a legfeltűnőbb, Pázmány Péternél is csupán az egyházi tisztségek, méltóságok szerepelnek, publikálásról szó nincs. Megmosolyogtató, hogy Szepsi Csombor Márton „egy. hallg.” (ill. utazó), de az itinerarium szerzője nem kap említést. Kicsit furcsa, hogy Frange-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi I. kötet 1. szám

pán Ferenc „a Wesselényi összeesküvés részese”, de Wesselényinél, Nádasdynál, Zrínyi Péternél ugyanez a meghatározás már nem szerepel.

Mindezeket – az impozáns kötet egészét illetően kicsinyes – megjegyzéseket csupán azért tartjuk megemlítendőnek, mert a bevezetésben olvashatjuk, hogy „az adatok

bővítését, a jegyzék javíthatóságát folyamatos feladatunknak tekintjük.” *A Régi magyarországi szerzők* valamennyi szerkesztője és közreműködője megérdemli a szakma elismerését és köszönetét, Wix Györgyné László Borbála emléke pedig a tiszteletteljes főhajtást.

Németh S. Katalin

**KNAPP ÉVA: „A LÓI TANÁTS ZABOLÁZÓJA”.
I, BEREI FARKAS ANDRÁS VÁNDORKÖLTŐ ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA;
II, BEREI FARKAS ANDRÁS MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJA**
Zebegény, Borda Antikvárium, 2007, 261 l.; 209. l.

Aligha szükséges hangsúlyoznunk, hogy Berei Farkas András (1770–1832) költészetéről vajmi keveset tudott ez idáig a szakirodalom, az *ÚMIL* mindössze tíz sorban említi, egyetlen művét s egyetlen szakirodalmi utalást közöl a róla szóló szócikk. Most pedig két reprezentatív kiállítású kötet, összesen 470 lapon tárja eléink munkásságát, életének kalandos fordulatait, könyvkiadói és könyvárusi tevékenységét, költészeti aktivitását, mecénáskereső buzgalmát, populáris literátori programját, rézmetsző próbálkozásait. Minthogy most már Knapp Éva szakszerű feldolgozásának köszönhetően előttünk áll e vándorköltő életpályája, elmondható, hogy számos tanulságot, új ismeretet hoz Berei Farkas szerteágazó, több tekintetben tipikusként szemlélhető munkásságának részletes, monografikus igényű áttekintése. A Hajdúszoboszló városi tanácsával konfliktusba került vándorpoéta gúnyosan csak „Lói Tanáts”-nak titulálta az őt megbüntető hatóságot, s előszeretettel használta önjellemzésére a jelen kötetek címében szereplő idézetet.

Az első kötet Berei életének és tollforgatói tevékenységének monografikus részletességű áttekintése. Mint a bevezető tájékoztatásból megtudjuk, egy szenvedélyes bibliofil könyvgyűjteménye, Pál Ferenc hagyatéka jelentette azt az ösztönzést, amely a különös életű költő működésére irányította a figyelmet, az általa összegyűjtött kiadványok tették lehetővé és indokolttá a feldolgozást. A Borda Antikvárium megbízásából Knapp Éva vállalta, hogy a szerteágazó anyagot tudományos módszerességgel áttekinti, s a Csokonai-kortárs populáris poéta pályafutása és produkciója révén a kései barokk hagyományokból táplálkozó alkalmi költészet egy jellemző példájával ismerteti meg a szakmai közvéleményt.

Egy „rigmuscsináló világ tsaló”, „Názó poéta gyenge Tanítványa”, „Apolló tudákos istenség kertészsze”, „ótska poéta”, „Jézus neve árulója”: ilyen és sok más hasonló jelzővel illette magát Berei Farkas András, s már ez az önértelmező erőfeszítés, jelzőkben dúskáló tarkaság is mutatja, hogy különös életpályával, literátori mű-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

veltség és populáris dilettantizmus sajátos egyvelegével találkozunk az ő terjedős versezeteinek tanulmányozója. Jelentőségét, tevékenysége megismerésének fontosságát csak növeli, hogy Csokonai kortársa, így az ő révén az a szellemi közeg ismerhető meg, amelyben a felvilágosodás kiemelkedő poétája is működött.

Knapp Évának nem csekély nehézségekkel kellett szembesülnie a Bereire vonatkozó források hitelességének megítélése során. A nemzetközi szakirodalomban az utóbbi években nagy figyelmet kapott az alkalmazott és mesterkedő költészet bemutatása (főként Karl Enders, Wulf Segebrecht, Hans-Georg Kemper, nálunk pedig Tarnai Andor tanulmányai révén), ennek keretei között jól elhelyezhető volt a vizsgált szövegkorpusz, azonban a költő önjellemző, önmagát bemutató megnyilvánulásai gyakran fikciók, a helyzethez alkalmazott elképzelések, a valós helyzet módosított, olykor torzított minősíthető képei, korántsem történeti tények. A versek szövegei között gyakori az átfedés, átalakítás, új kontextusba helyezés, ezen túl megtörtént események és nagy pátozszal hirdett féligazságok nehezen kibogozható összekeverése is nehezítette a pályakép megrajzolását. Mindezekben a nehézségeken Knapp Éva igen körültekintő vizsgálatokkal tudott úrrá lenni, könyvészet, verstörténeti, forrásfeltárói és irodalomtörténeti módszerek együttes alkalmazása tette lehetővé, hogy kiegyensúlyozott, hiteles összképet vázolhasson fel a Kárpát-medencének szinte minden zugát felkereső, nyugtalan életvitelű költőről.

Az első nagy fejezet az életpálya ismertetése. A Hódmezővásárhelyen született Berei 1789-ben iratkozott be a Debreceni Református Kollégiumba, ahol azonban

később egy kéz azt jegyezte be róla: „leg-híresebb impostor, Vallását elhagyó Poéta, vásárhelyi”. Két év alatt tucatnyi büntetést kapott, végül kicsapták az intézményből, ezt követően kezdődött meg országhárása, szüntelen mecénáskeresése, amely olykor már a koldulás határát súrolta. 1803-ban esett meg vele a „lói történet”, azaz hogy Hajdúszoboszlón mint „tekergőt” elfogták, vasra verték, s a börtönből csak huszárok segítségével szabadult ki (más kérdés, hogy katonának alkalmatlannak bizonyult, ezért engedték útjára). Később többször is alaposan kiszínezve adta elő a történetet, s más hasonló kalandjaival együtt verselte meg s adta közre kiadványaiban. Igyekezett mindig odamenni, ahol történt valami jeles eset: főúri házasság, keresztelő, kinevezési vagy beiktatási ünnepség, pompázatos temetés, s mindezekről verset szerkesztett, laudációkat fabrikált, várva a jutalmat. Többször megfordult a pozsonyi országgyűlésen mecénáskeresési céllal, járt Bécsben is, elismerést azonban csak ritkán sikerült kivívnia. Joggyakornoknak hirdette magát, de zavaros cselekedetei miatt erkölcsi hitele elveszett, s még saját városában is megbízhatatlan elemnek nyilvánították. A fordultatos életpálya minden lehetséges részletét megismerjük ebből a fejezetből, amely korrajz is egyben, a 19. század első harmadának magyarországi közéletéből merített jellegzetes mikrotörténeti részletekkel.

A további fejezetekben a költői életmű jellemzését kapjuk meg. „Popularitás és literátusság között” helyezi el Knapp Éva Berei műveltségét, teljes joggal. A debreceni kollégiumban töltött idő elég volt ahhoz, hogy némi irodalmi műveltségre, poétikai és retorikai ismeretekre tegyen szert, de jellegzetesen félbemaradt képzés

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

volt ez, „rigmusgyártáshoz” elégnek bizonyult, magasabb poézishez viszont kevésnek. Élt benne a vágy a költői hírnév megszerzése iránt, képzettsége és képessége azonban korántsem volt elegendő ehhez. Noha „poeta doctus”-nak szerette volna magát mutatni, „másák tanítványa” láttatni, csupán az alkalmi versszerzés terén váltott ki helyenkénti elismerést produkciója. Valószínűleg igaza van Knapp Éva sejtésének, mely szerint Hányoki Losontzi István poétikája lehetett Berei tankönyve, elméleti nézeteit – amelyek kiterjedtek az imitációra, a szövegformálás módozataira és a fordítás kérdéseire – innen meríthette.

Kitűnik Berei egyes versbeli hivatkozásaiból, hogy igen nagyra becsülte Csokonai és Gyöngyösi költészetét, de említette Virág Benedeket és Kazinczy Ferencet is, noha ez utóbbiak érthető módon nem voltak jó véleménnyel róla. Költői mentalitását és ismereteit Knapp Éva indokoltan veti össze Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József, Édes Gergely és Mátyási József nézeteivel, s megállapítja, hogy Berei teoretikus elvei nem számítottak különlegeseknek saját korában, kortársai példájából sokat tanulhatott, az viszont már nem szokványos, hogy egy populáris poézisben ennyi elméleti megfigyelés, önreflexió és bölcselkedő hajlam is helyet kapjon.

A további fejezetek Berei szövegeinek nyelvi minőségét, költői motívumait, toposzkészletét, verselésének és rímtechnikájának sajátosságait elemzik. Kedvelte a szójátékokat, leggyakrabban páros végrímeket használt, de élt az alliteráció és az asszonánc lehetőségeivel is, rímkényszere a virtuozitás látszatának felkeltése jegyében vezette tollát. Szerény tehetsége azonban abban is megmutatkozott, hogy a

rímek által lezárt sorhatárok áttörésére sosem vállalkozott, ezért nem tudta – miként Knapp Éva megállapítja – „korrigálni a rímek egyhangú zakatolását”. Stílusában a kései barokk tradíció érvényesült, többek között a históriás énekek és ponyvafüzetek szövegeinek megszokott formái hatottak rá. Kedvelte a terjengős és olykor megdöbbentő verscímekeket, melyek szinte a tartalomjegyzéket helyettesítették. A szinonimák és közmondások, népi életből vett frappáns kijelentések szintén gyakran vezették tollát, s igyekezett az antik mitológiai utalásokkal is az erudíció látszatát kelteni (jó példa erre a *Pannónia öröme* című verse). Latin tudása is megfelelt a kor iskolai átlagának, a debreceni kollégiumban oktatott szerzők (Vergilius, Horatius, Ovidius, Aiszóposz, Plinius, Hérodotosz, Tacitus, Diogenész és mások) neveit gyakran citálja, csakúgy, mint a Bibliát. Valóban jól szemlélhető az antik műveltség popularizálódásának folyamata Berei Farkas törekvéseiben, s ezzel érhetett is el sikereket a társadalom felületesebb műveltségű rétegei előtt.

Mínthogy Berei saját verselményeinek kiadója is volt, indokoltan foglalkozik egy fejezet ez irányú tevékenységével. Annál is inkább, mert ekkoriban ez nem számított egyedülálló vállalkozásnak, számos meszterkedő poéta maga gondoskodott műveinek kinyomtatásáról. Tipográfiai felszerelése természetesen nem volt az örökké úton járó – olykor egyenesen nyomorgó – költőnek, mindig valamely városi nyomdában rendelte meg műveinek kiadását. Saját vagyon és önálló kiadói program híján nagyon sok esetlegesség volt ebbeli tevékenységében, alkalmi ismeretségi körétől, mecénásainak hangulatától, pillanatnyi anyagi helyzetétől függött, mikor tudja

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

sokszorosítottai többnyire szerény igényű és kiállítású füzetek. Kiadói célját egyébként a korszellemnek megfelelően fogalmazta meg: „a mulatságos versekbe gyönyörködő Magyar közönségnek” kíván szolgálni, a nemzeti nyelven olvasó értelmiséget jelöli meg költeményeinek olvasóközönségeként. Mindig anyagi helyzetétől és az alkalomtól függött a példányszám, az aktuális eseményekre reagáló szövegeket pedig igen gyorsan kellett közreadnia, részint az esemény dátuma miatt, részint pedig azért, hogy mielőbb az egzisztenciáját biztosító pénzhez hozzájuthasson. Ez utóbbinak Knapp Éva vizsgálata szerint három módja volt: főúri vagy főpapi mecenatúra, előfizetések gyűjtésének rendszere, végül a házalás, a kiadványok saját maga által történő árusítása, azaz a „szerző mint terjesztő” képlete. Berei mindhárom módszert alkalmazta, állandóan felkereshető és igénybe vehető nyomdája azonban nem volt. Nem is igen lehetett volna folyamatos pénzzavara, összekuszált anyagi ügyei, örökös helyváltoztatásai miatt. Kiadványainak nyomdahelyei éppen ezért igen változatosak: Kolozsvár, Pest, Eger, Kassa, Bécs, Nagyvárad, Nagykároly, Eperjes, Szeged, Miskolc, Pozsony, Vác, Szombathely és Buda egyaránt szerepel repertoárjában. Nemegyszer hitelben dolgoztatott, olykor a nyomdászsegédek a tulajdonos tudta nélkül, „feketén” (s így természetesen olcsóbban) készítették el számára a kívánt kiadványt.

A Berei-monográfia egyik újdonságának számít, hogy a vándorköltő rézmetsző tevékenységének kérdésével egy külön fejezet foglalkozik. A kiadványaihoz kapcsolódó grafikai anyag ugyan nem volt teljesen ismeretlen, azonban számos met-

szet attribúciója megoldatlan volt, valamint a költő és a rézmetszés kapcsolata sem volt tisztázva. A képzőművészeti vizsgálódások (Pataky Dénes, Tóth Béla, Rózsa György munkái) nem szembesíthették idáig a kiadványok teljes sorát és a metszeteket, Knapp Éva vizsgálata viszont éppen erre tesz kísérletet. Megállapítja, hogy csak 1810-től volt jellemző Berei kiadványaira, hogy ábrázolás és szöveg kapcsolatára épített. A század második évtizedétől nyomdatermékeinek mintegy tíz százalékát kísérte képi kiegészítés, ami összesen ötven grafikát tesz ki, amelyek többé-kevésbé egységes gondolati rendszert mutatnak. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Berei maga lett volna a metsző, sokkal inkább arra mutat az analízis, hogy az ő koncepciója és megrendelése alapján, de bér munkában készültek a rézmetszettek képek, legfeljebb néhány esetben tételezhető fel az e téren valószínűleg csak felszínes szakmai ismeretekkel rendelkező költő próbálkozása egyes ábrák végső formájának kialakítására. Minthogy azonban a korszak magyarországi grafikatörténete e korszakot illetően még csak kevésbé ismert, a továbblépéshez, a Berei által foglalkoztatott mesterek (pl. Farkasfalvi Farkas József, Schönmann Ottmár és mások) azonosításához és munkájuk színvonalának minősítéséhez még további kutatások lesznek szükségesek. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy egy-egy részleten több kéz is dolgozott, s ezek elkülönítése szinte megoldhatatlan feladat. Mindazt azonban, amit ma erről tudni lehet, megtaláljuk Knapp Éva adatgazdag fejtegetéseiben.

A monográfia második kötete Berei Farkas munkáinak bibliográfiáját tartalmazza. 1803 és 1820 között öt önálló bib-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

liográfiaját készítette el a költő, ami életművének tudatos építését illusztrálja. Ezeknek adatait szembesítette Knapp Éva a feltárt kéziratokkal és nyomtatványokkal. A teljes életmű katalógizálását kapjuk tehát ebben a kötetben, az alábbi tagolásban: 1. kéziratok, 2. nyomtatványok, 3. a költő élete során egyéb nyomtatványokban megjelent, tőle származó szövegek és neki attribuíált rögtönzések, 4. más szerzők által kiadott szövegei, 5. az irodalmi művekhez kapcsolódó réz- és fametszetek, litográfiák, rajzok. Minden egyes nyomtatvány címlapjának képét is megtaláljuk ebben a részben, a hozzátartozó szakirodalmi adatokkal, leőhelyjegyzékkel és minden egyéb könyvészeti adattal együtt. Ennek révén szinte teljes egészében előttünk áll a kalandos életű vándorpoéta életműve, s ennek révén a magyarországi alkalmi költészet egy tipikus képviselőjének tevé-

kenysége. Mindez aligha valósulhatott volna meg, ha nem egy olyan interdiszciplináris felkészültségű kutató lát munkához, mint amilyen Knapp Éva, aki textológiai, filológiai, retorikai-poétikai, képzőművészeti, társadalomtörténeti és nyomdászattörténeti szempontokat egyaránt autentikusan tudott alkalmazni vizsgálódásai során. Ennek eredményeképp lettünk gazdagabbak az irodalmi műveltség alsó regiszterében tevékenykedő, az igényesebb literátorok színvonalát el nem érő, de a közműveltséget és a magyar nyelv ügyét mégis haszonnal szolgáló költő életművének ismeretével. A reprezentatív kiállítású kötetek jó alapot adnak a kor alkalmi költészetének további vizsgálatához, valamint a felvilágosodás és a korai reformkor művelődési viszonyainak részletes tanulmányozásához.

Bitskey István

BOCSKOR JÁNOS ÉNEKESKÖNYVE 1716–1739

Domokos Pál Péter hagyatékából sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2003, 309 l. (Téka).

A közköltészet kutatójaként stílszerűen azzal kellene kezdenem, amivel az egykori hegedősök és énekmondók szokták volt: „Új hírt mondok, minden reá hallgasson, / Illik, beszédemnek hogy helyet adjon...” (27. sz.) Ugyanis mindnyájunk örömeire 2003 tavaszán megjelent a kolozsvári Kriterion Kiadó Téka sorozatában a Bocskor-kódex, egy csíkszentléleki literátus nemes, Bocskor János több évtizeden át gyarapított énekes jegyzetfüzete.

Erről a nevezetes kéziratról már Thaly Kálmán óta (1870-es évek) tudunk: 90 verses darabjából 25 kuruc kori éneket már ő kiadott; majd újabb 35-öt Ferenczi Zol-

tán 1898-ban, és az RMKT XVII. századi sorozatának egyes köteteiben számos énekeket betűhív, gondosan jegyzetelt szövegközlését is megtaláljuk. Tehát a kézirat a régi magyar költészet forrásai között eddig is előkelő helyen szerepelt. Mégis öröm és újság ez a kis könyvecske, mert a neves kutatóelődök nyomában Csörsz Rumen István a népszerűsítő célnál sokkal igényesebben, a teljes kódexet rendezte sajtó alá. Ezzel immáron a második darabját kapjuk kézhez a Domokos Pál Péter megtervezte, megálmodta hét kötetből álló „rég, csíki énekeskönyvek” sorozatnak. (Az első – Bándi Péter énekeskönyve – jó

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

évszázaddal későbbi, mint a Bocskor-kódex, 1837-ben készült, s 2000-ben jelent meg ugyanebben a sorozatban, szintén Csörsz Rumen István munkája nyomán.)

Miért érdekes egy modern átiratban kiadott, részleteiben már ismert 18. század eleji kéziratos énekeskönyv? – kérdezhetnénk.

Először is művelődés-, mentalitás- és irodalomtörténeti szempontból. Azért, mert így egyben láthatunk egy nehéz időben rögzített, ill. keletkezett és használt énekhalmazt, amelynek egyik felét a csíki ferences hagyományhoz kapcsolódó istenes énekek és versek, másik felét a kuruc harcok és emlékek befolyásolta világi közköltészet darabjai (személyes hangú keservesek, bujdosóénekek, panaszdalok, illetve a társasági költészet mulattató, tréfásan oktató énekei és csúfolói) alkotják. Ahogy Csörsz Rumen István is megfogalmazta: „Ha figyelmesen olvassuk a szövegeket, páratlan részletességgel rajzolódik ki soraik mögül egy régi versszerető ember portréja, ízlésének mikrokozmosza, egyben az a keserű, ellentmondásos, mégis lakható XVIII. század eleji világ, melyben – nem csupán Apor Péter tudósításai szerint, hanem saját szemünk előtt – lassan lezajlanak »Erdély változásai«”. A zsebben is hordható verseskönyv összeírásához 1716-ban, még diákkorában fogott hozzá Bocskor János, és 1739-ig ő bővítette, majd mások kezére kerülve 1744 körüli az utolsó datálható darabja. A 90 versszövegből csak 4 a latin nyelvű, de a korabeli gyakorlatnak megfelelően a címek jó része latin: *Cantio*, *Alia pulchra cantio* stb. és a versek is többnyire „finis”-sel vagy „Amen”-nel zárulnak.

Csőrsz Rumen István elismerésre méltó szívóssággal és szorgalommal derítette fel

a szerző-szerkesztő, a csíkszentléleki Bocskor János kilétét, rekonstruálta családfáját, s az előszóban is kifejti elgondolásait a ránk maradt össze-vissza kötött 28 ívfüzetnyi kézirat énekeinek eredeti sorrendjéről, azaz rekonstruálható tematikus egységeiről, az énekszövegek leírásának idejéről és másolójukról. Regisztrálja azt is, hogy az 1740 után beírt 11 szöveg másolójáról egyelőre alig tudunk valamit; egyikük a csíkszentléleki kántor, Székely Antal volt, aki csak istenes énekeket írt le. (A kézirat életrajzáról tehát maradt még kideríteni való.)

A széles olvasóközönségnek szánt könyvecske terjedelmének mindössze a felét foglalják el a versszövegek és a 8 db egyetlen sorszám (90. sz.) alá feljegyzett találós kérdés, rejtvény (enigmata). A kötet másik felét Csörsz Rumen István alapos bevezető tanulmánya és gondos, az adott szöveg műfaji, szöveg- és dallamvariánsaira utaló jegyzetei, dallamközlései, szómagyarázatai, a kódex képi anyagának (a gondosan kicifrázott iniciáléknak és a szövegek közötti rajzoknak) bemutatása, bibliográfia és egyéb hasznos mutatók teszik ki. Csörsz Rumen István dicséretére legyen mondva, hogy a versek többségéhez megkereste a kortárs csíki dallamokat, ennek híján pedig Domokos Pál Péter erdélyi és moldvai gyűjtéséből származó, népi dallamokat közölt.

Ezért mondhatjuk, hogy a népszerűsítési célon messze „túllőtt” a sajtó alá rendező, hisz nagyon igényes, de szellemileg egyáltalán nem megterhelő, a szakemberek és a laikus olvasóközönség számára egyaránt használható könyvecskét adott ki a Kriterion. (Gondolom, a szaklektoroknak, Domokos Máriának és Jankovics Józsefnek is ez volt a véleménye a munkáról.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam IV. szám

A továbbiakban néhány ismertető és méltató megjegyzést fűzök a kötet énekanyagához és a sajtó alá rendező munkájához.

A régi magyar közköltészet és a folklór kutatója számára éppen azért értékes a Bocskor-kódex, amiért Thaly még elmarasztalta, ti. hogy szerzője „csékély irodalmi képzettséggel” bír, tehát nem a kor ünnepi arculatát és irodalmi szintű poézisét rögzítette, hanem a hétköznapok életérzését és költészetét, saját maga vagy szűkebb környezete kedvenc darabjait, a kuruc háborúktól és pestisjárványtól szenvedő székely közember lelki vigasztalására szolgáló és derűs percekét is szerző énekeit.

„A zsebben hordható könyvecske zűrzavaros korszakban született, a kuruc háborúban amúgy is elszegényedett és elnéptelenedett országrész történelmének talán legnehezebb időszakát élte. A zömében kuruc érzelmű csíkiak hirtelen egy távoli birodalom alattvalóivá váltak. Érthető, hogy mindenki fogódzót keresett a hagyományban, és a székelyek túlélési stratégiái leginkább saját múltjukhoz kapcsolódtak.” Ebben a múltban két biztos fogódzó volt, az egyik a történelem, a másik az Istenbe vetett hit, ezek a témák adják tehát a Bocskor-kódex két fő alkotóelemét.

A legkorábbi esemény, melynek érzelmi visszhangjáról az énekeskönyvben olvashatunk, az 1657-es sikertelen lengyelországi hadjárat. Nemcsak a történészek, hanem már az egykorú szerzők is jól látták: ez korszakváltó pillanat volt, s innen számították Erdély romlását. Ez a megrázó kudarc mindazt, ami előtte történt, jelentősen megszépítette, s az „aranykor”-ba segítette. Az egyik panaszéneket később a fogságban ülő Kemény János nevével köthette össze a hagyomány. A Bocskor család felmenői közt szintén tudunk olyan

személyről, aki részt vett a háborúban, s a tatár fogság keserű kenyerét is megkóstolta. Talán az ő hagyatékából került a kéziratba az alábbi, 70. számú ének: „Siralom pataka mely nagyot árad, / Melynek áradása Erdélyt általfolyja.”

A kézirat kuruc kori versei javarészt a hazátlanságról, az eltávozás és a bujdosás keserű pillanatairól szólnak. Némelyiküket szinte minden egykorú gyűjteményben megtaláljuk („Egy bujdosó szegény leány...”; „Gondviselő édes Atyám...”; „Győzhetetlen szép kővárom...”; „El kell mennem, noha nehéz szívemnek...”). Ritka kivételt képeznek az olyan csúfólumulató hangvételi darabok, mint a Thököly korára datálható erdélyi hajdútánc töredéke, vagy a közismert *Csínom Palkó*, amelynek leghosszabb, legteljesebb változatát itt találjuk.

Van azonban néhány olyan alkotás is, amelynek közvetlen szövegváltozatát máshonnan nem ismerjük, csak témavariánsait vagy poétikai előképeit. Például az „Édes hazám, szánjad válásom...” kezdetű (37. sz.), vagy a „Sírva írt levelem...” (47. sz.), ami az 1650-es évekből származó, már említett „Siralom pataka mely nagyot árad...” kezdetű, 70. számú énekkel rokon, mind hangvételt, mind formuláit tekintve: „Sírva írt levelem, / Menj el, tekénts földem, / Szánja én nemzetem / Siralmas életem. // Ha kérdik, mint vagyok, / Élek-e vagy halok, / Mondd meg, hogy nyomorgok, / Minden nap csak sírok.”

Az irodalomtörténészek szerint ezeket a társtalan, de a közköltészet szellemében készített verseket talán maga Bocskor János – vagy szűkebb családja tagjai – szerezték.

Az 1704. évi feketehalmi és holdvilági ütközetekről szóló ének (62. sz.) sem buk-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam IV. szám

kant még föl egyező formában másutt: „Siralmas lón dolga az magyar nemzetnek, / Előttünk példája udvarhelyieknek, / Eképpen történék nemes Háromszéknek, / Kik nagy vérontással fegyverre kelének...”

Nyilvánvaló, hogy az 1710–20-as években nagyon elevenen élt az emberek lelkében egy korábbi Erdély és a kuruc kor tragikus, de mégis felemelő emléke. Ezek a dalok nemcsak azoknak könnyíthették meg a szenvedéseit, akik maguk is bujdosnak és menekültek, hanem az otthon maradtak is azonosulni tudtak velük, s általában mintegy kapcsolatot teremtettek a múlttal s a távollevőkkel.

Az 1720–30-as évek bejegyzései közt már egyre több világi dalt találunk a kéziratban: virágéneket, szerelmi panaszdal, a katonának állt diákleány tréfás búcsúdálát, a lengyel diákokat pocskondiázó latin gúnyverset, több ún. lator-éneket (pl. román hegyi tolvajok mulatódalát és Opre Tódor nótáját), lakodalmi intő és oktató énekeket és a „cigánytemetés” paródiafűzérét, benne egy cigány halandzsával vegyes Miatyánkot is. (Ez utóbbiakról az RMKT XVIII/4. *Közköltészet* I-ben részletesen írtam.) Az egyik mulattató énekben egy özvegy férj panaszkodik három iszákos feleségére, a másikban pedig „Pázsintos udvaron lakik a szegénység...” kezdettel (26. sz.) az ismeretlen énekmondó a lánykérés fortélyaira figyelmeztet, jól nézzünk körül a kiszemelt leányzó háza táján, mert sok apró, árulkodó jelből kiolvasható, hogy milyen: lusta, álomszuszék, gondatlan, piszkos stb. lesz a majdani gazdasszony. Ezt a verset is megtoldotta Bocskor János 1736-ban néhány strófával (legalábbis a vers végén erről tudósít bennünket), amit nyilván más szövegekkel is megtett. Aki ugyanis ún. primer (saját

használatra szánt) énekeskönyvet írt össze a 17–18. században, a legkevésbé sem tekintette a szövegeket sérthetetlen relikviának, épp ellenkezőleg: tehetségéhez mérten mintegy „gazdálkodott” a szóban és írásban rendelkezésére álló közhelystrófa- és formula-hagyománnyal, és szabadon adaptálta, alakíttatta azt.

A Bocskor-kódex énekkönyve azért is figyelemre méltó, mert nagyobb időintervallumot fog át, mint a kortárs dunántúli, ugyancsak teljességében kiadott Szentsei daloskönyv (1704).

Legkorábbi szövegei a 16. század második feléből származó protestáns istenes énekek: ilyen a 23. sz. egyházi ének, a „Vedd el Úristen, rólunk haragodat...” kezdetű, melyről megtudjuk, hogy egy törökellenes német vers parafrázisa; vagy a „Háborúsága Dávid királynak...” kezdetű (31. sz.), mely az 51. (ún. negyedik bűnbánati) zsoltár parafrázisa; vagy Balassi „Ó, én kegyelmes istenem, / Mely igen megverél engem” kezdetű, ugyancsak bűnbánó imádsága. Ezek, valamint a 17. század részint ismeretlen, részint neves szerzőitől, a katolikus Pázmánytól és Nyéki Vörös Mátyástól származó énekek vagy a református Szepsi Csombor Márton, Kanihsai Pálfi János énekversei többnyire nyomtatott forrásokból kerültek Bocskor János énekeskönyvébe. Az istenes népelemek fontos forrása a *Cantus Catholici* 1651-es és a Kájoni János által összeállított, csíksomlyói *Cantionale Catholicum* 1676-os, első kiadása volt. Az egyházi énekek többsége halottas énekként funkcionált, amin nincs mit csodálkoznunk: a járványok sújtotta AI-Csíkot ekkoriban szinte teljes kipusztulás fenyegette. A szentek himnuszai közül kiemelkedik egy Szent Ferencet dicsőítő litánia, melynek

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi I. kötet 1. szám

Bocskor-féle változata a legkorábbi, egyben a leghosszabb; valamint a „Boldog édesanyánk, régi nagy pátrónánk...” kezdetű, ma is népszerű Mária-ének, amely szinte Bocskoréval egy időben, de más változatban került feljegyzésre a pannonthalmi Szoszna Demeter énekeskönyvében. Ismét csak helyeselni tudom, hogy a szerkesztő kivonatosan ismerteti a jegyzetekben Domokos Pál Péter kutatási eredményeit e szöveggel és dallammal kapcsolatban, s hogy egy lészpedi, népi dallampéldát is idéz Domokos gyűjtéséből.

Egyébként nekem, mint a népi vallásosságot is kutató folkloristának ez az énekeskönyv azért is figyelemre méltó, mert megerősíti abbéli hipotézisemet, hogy a felekezeti különbségek sohasem dominánsak a népi vallásos gyakorlatban. Legáltalában az itt látható 16–18. századi, vegyes eredetű, de katolikus használatú egyházi népének-anyag újólag ezt bizonyítja.

Az országghatárokon, felekezeteken és évszázadokon átívelő keresztény szellemiségű költészet vitalitására a már említett protestáns példákon túl egyetlen, különös utat bejárt éneket idéznék még. Az olasz Jacopo da Todinak (1230–1306) tulajdonított „Cur mundus militat sub vana gloria...” kezdetű, nálunk latinul is élő sequentia magyar fordítása először protes-

táns énekeskönyvekben bukkant föl a 16. században, majd a 17. század elején Hajnal Mátyás imádságos könyvecskéjében, aztán a Kájoni-kancionáléban találkozunk vele. Innen veszi át Bocskor a „Mit bízik ez világ ő álnokságában...” kezdetű (32. sz.) magyarított változatot a latin szövegkezdet nótajelzésével, ám Csörsz felhívja a figyelmet arra, hogy a csíki Mihál Farkas 17. századi énekeskönyvében egy másik, eddig társtalan, magyar nyelvű változata is fennmaradt ennek a régi, szép tanító-éneknek.

Végezetül hadd ismételem meg: a régi magyar közköltészet kiadása és kutatása azért kiemelkedően fontos több tudományterület számára is, mert még a szóbeli folklór emlékeinél is pontosabban nyomon követhetjük egy-egy verstípus, téma, daltam „élettörténetét”, a kibővítés vagy lerövidítés, az alkalomhoz és funkcióhoz való adaptálás miatt csak változatokban létező szöveg és dallam átalakulásait; továbbá a kéziratos repertoárok regionális sajátosságait, ill. kapcsolatait. S ehhez a filológiai munkához kellő muníciót nyújt a Bocskorkódex Csörsz Rumen István által készített, a szerző egyéb publikációihoz hasonlóan magas színvonalú jegyzetanyaga.

Küllős Imola

CZIRÁKI ZSUZSANNA: AZ ERDÉLYI SZÁSZOK TÖRTÉNETE – ERDÉLYI SZÁSZ IRODALOMTÖRTÉNET

Fényképek: Lóczy István, Kozármisleny, Imedias Kiadó, 2006, 317 l.

Sokat ígérő kötetet jelentetett meg a kozármislenyi Imedias Kiadó 2006 végén: Cziráki Zsuzsanna egyetlen kötetbe foglalta az erdélyi szászok történelmét és irodalomtörténetét, valamint szemelvényeket

közöl e kis erdélyi népcsoport létének legjelentősebb kor- és szépirodalmi dokumentumaiból. A kötet az előszó tanúsága szerint azt vállalja fel, hogy „szász nézőpontból” tekintse végig a történelmet, így

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

erősítve a párbeszédet a mára már eltűnt szomszéd néppel (5). De sikerült-e megvalósítani ezt a vállalást? Egyáltalában reális-e ez a vállalás?

Az első szembeötlő probléma a kötet koncepciójában van. Nem szerencsés a történelem és az irodalomtörténet egyetlen kötetbe való becsúfolása, mert előre láthatóan szinte lehetetlen az a vállalkozás, amely két tudományág sajátos útját járva mégis egységes benyomást kelt, valamint a felvetett problémákat történelmi és irodalmi szempontból is egyaránt körüljárja. Ennek a szinte lehetetlen kihívásnak a szerző nem is tudott megfelelni, a két rész csupán egymás után áll, de nem kommunikál egymással. Csupán egy példát említek: Stephan Ludwig Rothot (akit az alfejezetcímbe a szerző helytelenül csupán Ludwig Rothnak nevez) a szászok amolyan Széchenyijeként méltatja a szerző, de az már nem szerepel a munka irodalmi részében, hogy Roth mártírúma miatt (1849-ben végezték ki a magyar csapatok Kolozsvárt) maga is irodalmi téma lett, számtalan dráma és vers emlékezik meg róla mint a szászság egyik emblemikus egyéniségéről, aki búcsúlevelében szeretneinek külön lelkére köti az általa örökbe fogadott magyar gyermeket. Mivel a könyv már említett vállalása a népek között folyó kommunikáció elősegítése, ezért hiányoljuk itt Berde Mária *Erdélyi balladájának* említését, amelyet a költő éppen a szász és magyar transzilvanizmus jegyében írt, mintegy bocsánatot kérve az 1848–49-es magyar bűnökért, amit a szász írók a két világháború között lezajlott magyar–szász találkozókorán el is fogadtak, és e gesztust egyik-másik műbe be is építették. (Egyáltalában a transzilvanizmus kérdését sem említi a szerző, míg más,

kevésbé fontos jelenségekre kitér.) A történelem és az irodalom egybefoglalását sikertelen kísérletnek tartjuk annál is inkább, mert Cziráki mintegy kétszáz lapon tárgyalja a szászok történetét, amely mellett eltöri a csupán száz lapot kitevő irodalmi rész.

A vegyes munka második koncepcionális problémája a célközönség behatárolása. A bevezető ígérete szerint a „magyar olvasóközönség” számára készült a mű, amely tág meghatározásba a szerző feltételezhetően mindenkit beleért, a nem irodalmár és nem történész, szakmabeli olvasókon kívül. Ha ez így van, akkor a kötet történelmi részei, főleg a régebbi korokra vonatkozó fejezetek a maguk kellemes, meszeszerű narratíváival első látásra megfelelnek az általános tájékoztatás kívánalmának, ám az irodalmi rész a maga túl sok adatával és emészthetetlenül sok műcímével érthetlenné válik, a lexikonszerű felsorolásból nem bomlanak ki a folyamatok. Amennyiben a szerző valamennyire a szakközönség felé is kacsint – márpedig a lábjegyzetek megléte erre utal –, akkor hiányoljuk az egzaktabb fogalmazást és a szászok történelem- és irodalomtörténetírásának dilemmáit.

A harmadik súlyos, koncepcionális probléma a kötet „ráadásához”, az irodalmi betétek lefordításához kapcsolódik: úgy tűnik, mintha a szerző nem ismerné ezen versek, regények fordítását, különben miért kelne versenyre Dsida Jenővel és Radnóti Miklóssal Meschendörfer *Erdélyi elégiájának* fordításában? Avagy a szászok himnuszává vált Moltke-féle dalt szintén lefordította a szerző, pedig változata Ritóó János átköltésével egybevetve szintén nem állja meg a próbát. (Ezen fordítások legutoljára a Hajdú Farkas Zoltán által

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam IV. szám

szerkesztett *Telepes népség: Erdélyi szász olvasókönyv* c. kötetben [Csíkszereda, 2006] jelentek meg.) Egyetlen kötetben történetírást, irodalomtörténetet és műfordítást akart nyújtani a szerző, ami egész egyszerűen nem sikerült.

A koncepcionális problémákon túl számtalan szakmai tévedés vezetheti tévútra az elképzelt „általános” olvasót vagy bosszanthatja a szakembert. A történelmi és az irodalmi részekben belül aránytalanságok vannak: a 20. század irodalma például oly mértékben elnagyolt, hogy hiányzik a legismertebb regény, Adolf Meschendörfer *Die Stadt im Osten*ének elemzése, nem is beszélve a Kós Károly által készített magyar fordítás megemlékezésének hiányáról, míg más, kevésbé ismert és értékelt művek és életművek hosszabb, féloldalmi elemzésre is érdemesítenek, például Hans Bergel esetében, aki megkapja az örökérvényű jelzőt. Ahogy haladunk előre a 20. században, úgy szaporodnak a hibák a munkában. Heinrich Zillichhez érve egyenesen kétségbeejtő mondatot ír le Cziráki, amelynek tartalma alapján a szerző irodalmi kompetenciáját és történelmi minőségét is meg lehet kérdőjelezni: „Heinrich Zillich [...] 1936-ban Bajorországba emigrált” (300). Hogyan lehet Hitler Németországába emigrálni? A magyar nyelv 20. századi tapasztalata alapján az emigráció a szabadság keresését is jelenti, úgyhogy nehezen lehet emigrációnak nevezni az áttelepedést egy olyan országba, amely Thomas Manntól megvonja az állampolgárságot, írókat tömegével taszít ki magából, valamint megkezd a szörnyű bűnök előkészítését. Zillichet a korabeli Romániában nem üldözte senki, őt a nemzetiszocializmus iránt érzett csodálata és a jobb publikációs lehetőség

vonzotta a Birodalomba (közölték Hitlert dicsőítő verseit). A szerző azért is ír le ilyen mondatot, mert nem követi a legújabb szakirodalmat, a nemzetiszocializmus kérdéséhez Stefan Măzgăreanu állatorvos és élvonalbeli gyógyszerkutató jámborul szörnyülködő cikkét említi, míg a szakma összefogásával készült tanulmánykötetet (*Deutsche Literatur in Rumänien und das „Dritte Reich“: Vereinnahmung – Verstrickung – Ausgrenzung*, Hrsgg. Michael MARKEL, Peter MOTZAN, München, 2003) negligálja, akárcsak Harald Roth magyarra és románra is lefordított Erdélytörténetét, Stefan Sienerth alapvető irodalomtörténeti köteteit avagy Pozsony Ferenc etnológiai esszéit. Ezen alapvető hiányosságok mellett a szinte minden lapon fellelhető tartalmi, kronológiai, helyesírási, jegyzetelési, stilisztikai és tipográfiai problémák szinte eltörpülnek.

Cziráki Zsuzsanna megérezte, hogy a téma nagyszerű lehetőségeket tartalmaz, hiszen el lehet, sőt el kell gondolkodnunk azon, miért maradhettek meg a szászok 900 évig többé-kevésbé egységes nemzetként egy idegen nyelvű környezetben, majd miért adták fel hazájukat, mit vétett a magyar politika ellenük (hiszen a magyar beolvasztási kísérletek indították el azt a folyamatot, amelynek végén Ceaușescu és a teljes kivándorlás állt). Ugyanakkor nagyon tanulságos lehet a magyar irodalom és a magyar önismeret számára, hogy mit gondoltak-írtak a magyar kultúráról a láthatatlanul itt élő és a nyelvet jól bíró szász értelmiségiek; hogyan épültek be több ország irodalmába ezek az írók, az utóbbi időkben ugyancsak szép sikereket érve el. El kell gondolkodnunk a történelmi kataklizmákon is. Ezekbe az irányokba metgeszi a szerző az első lépéseket, de

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam IV. szám

célszerű lenne először a szakmai alapvetést elvégeznie, a nemzetközi együttműködésben folyó kutatómunkában részt vennie, és így felvértezve (valamint a szakdolgozati stílustól megszabadulva) való-

ban előrelendíthetné a népek kommunikációját, hogy következő könyve méltó lehessen a Kárpát-medencei témához.

Balogh F. András